

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 78 (6), Άπρίλιος 1987
τιμή τεύχους 200 δρχ.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ

Παράδοση και μεταφορά: Έλιοτ — Σεφέρης

Ένα σχόλιο
γιά τόν
άδύνατο
«έλληνοτουρκικό
πόλεμο»

Έκκλησία-κράτος:
διατάραξις
της έγγάμου
σχέσεως

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΕΤΑΡΤΗ 15 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1987
τεύχος 78 (6) (νέα περίοδος), δρχ. 200
ΤΗΛ. 32.39.645 και 32.28.791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουνάλης, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστειδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Πανατζόπουλος, Λευτέρης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

• Σκίτσα Χρήστου Πικριδά.

• Τη διόρθωση των δοκιμών έκανε ο Παντελής Σπ. Μπουκάλας, τη σελιδοποίηση ή Μάγια Γεωργιάδου, την αναπαραγωγή των φίλμ ή Χριστίνα Άναστασίου, τη φωτοστοιχειοθεσία ή Άννα Γάκα, ή Γεωργία Μπαρούδου και ή Άλίκη Πελεκάνου.

• Έκδότης, Άγ. Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα.

• Διαχείριση, Σπύρος Δελέγκας.

• Εκτύπωση, ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣ Α.Ε., Άγίας Παρασκευής 23, Περιστέρι, τηλ. 57.57.940

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τα τεύχη του ΠΟΛΙΤΗ
Από τό τεύχος 1 έως τό 72
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ	5
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, 'Ο παρ' ολίγον πόλεμος	6
Γιώργου Καρρά, Τρισβάρβαρα τά θρησκευτικά των	8
Άνδρέα Πανατζόπουλου, Φοιτητικές εκλογές '87	9
Γιώργου Καρρά, Νομική, Ίατρική, Πολυτεχνείο	10
Α. Λουλούδη, Γ. Μητροφάνη, Μ. Παπαγιαννάκη, Π. Πιζάνια, Γιατί άποχωρούμε από τόν Πολίτη	11
Οί λοιποί «Πολίτες», Γιατί παραμένουμε στόν Πολίτη	13
Λότη Λαμπριανίδη, «Άπαλλαγή» τών άνυποτάκτων	14
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Ένα σχόλιο στήν έλληνοτουρκική κρίση	15
Σταύρου Λιβαδά, Ή μάχη τής Έκκλησίας	20
Γ. Βελιτζέλου, Έλσας Λειβαδά, ΕΚΑΜ και έλληνική πραγματικότητα ...	23
Μιχάλη Μοδινού, Κρίση του καπιταλισμού και κρίση τής ανάπτυξης ...	29
ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΦΩΡΑ	32
Άντώνη Λιάκου, «Άπό κράτος-φύλαξ εις κράτος πρόνοιας;»	34
Δημήτρη Κυρτάτα, Ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής	41
Ο G.E.M. de Ste Croix στήν Άθήνα	45
Κώστα Σταμάτη, Ή «Εισαγωγή» του Μάρξ	46
Θανάση Καράβατου, Ή γένεση τής ψυχιατρικής και του άσύλου	52
ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ	56
Άγγελου Έλεφάντη, Γκράμσι: ή επέτειος μιάς άπουσίας	56
Hugues Portelli, Ο Γκράμσι και οί εκλογές	61
Άντόνιο Γκράμσι, Γράμματα στήν Τατιάνα	65
Βιβλιογραφία του Γκράμσι στά έλληνικά	71
Διονύση Καγάλη, Παράδοση και μεταφορά τής «Νέας Κριτικής»	73
Σταύρου Τσιτσιρίδη, Ή Έλληνική Μυθολογία	85
Παντελή Μπουκάλα, «Κέρματα»	88

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΒΕΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.000 δρχ., εξάμηνη
(6 τεύχη) 1.000 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια 2.500, εξάμηνη 1.300.
Άλλες χώρες: έτήσια 2.800, εξάμηνη 1.400

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκα και Σία Ο.Ε. Έκδότης: Άγγελος Έλεφάντης,
Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 3228791. Τυπογραφείο ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣΣ,
Άγίας Παρασκευής 23, Περιστέρι, τηλ. 5757940

Ἐκλέγοντας τὸ χρόνο τῶν ἐκλογῶν

Ο ἰ ἐν πολλοῖς ἐκ τοῦ ἀσφαλούς «ἐθνικά ὑπερήφανοι» χειρισμοὶ τοῦ Παπανδρέου στὴ διάρκεια τῆς ἑλληνοτουρκικῆς ἔντασης καὶ ἡ ἔξοντωτικὴ διάτυπου καὶ ὀθόνης κεφαλαιοποίησή τους· ἡ θρησκευτικὰ περήφανη ὅσο καὶ ἀεργόνος «σύγκρουση» μὲ τοὺς παπάδες πού προβλήθηκε σὲ βαθμὸ ἀντιστρόφως ἀνάλογο μὲ τὸ πόσο ἔθετε πραγματικὰ προβλήματα· τὰ χρυσὰ κουτάλια μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἐξοπλιστοῦν μέσω Κιλελέρ οἱ ἀγρότες καὶ μέσω Ρίου ἡ ἰσορροπη ἀνάπτυξη γενικότερα — ὅλα αὐτὰ μεταφράστηκαν πάραυτα σὲ ἐπίσπευση τῶν ἐκλογῶν. Δικαίως. Ἦδη ἀπὸ μόνο του τὸ καθένα θὰ ἦταν ἐπαρκῆς «λόγος» ἐκλογῶν.

Ο ταν προκύπτουν —ὑπαρκτές ἢ πλαστές— περιστάσεις πού ἐπιδέχονται θεαματικούς χειρισμούς, τότε ὅλοι οἱ Ἕλληνες πολίτες καὶ ὁ τύπος (ἢ μᾶλλον ὁ τύπος, ἐπομένως καὶ οἱ Ἕλληνες πολίτες) ἀρχίζουν ἀμέσως, σχεδὸν ἀντανακλαστικά, νὰ ψάχνουν γιὰ τὴν ἡμερομηνία τῶν ἐκλογῶν. Μὲ δύο λόγια: ὅταν ἐμφανίζονται θεαματικὲς κυβερνητικὲς ἐνέργειες ἐπίκεινται ἐκλογές, τουλάχιστον ἔτσι ἔχουμε μάθει νὰ σκεφτόμαστε· ὅταν ἐπίκεινται ἐκλογές ἐμφανίζονται θεαματικοὶ χειρισμοί, ἢ τουλάχιστον ἔτσι ἔχουν μάθει νὰ σκέφτονται οἱ κυβερνήσεις. Ἡ σύνδεση εἶναι σχεδὸν τέλεια, ἡ σύνδεση μεταξύ ἑνὸς συγκεκριμένου τύπου πολιτικῆς, τῆς «ἐκλογικῆς πολιτικῆς», καὶ τῶν ἐκλογῶν. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ αὐτονόμηση τῶν ἐκλογῶν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, γιὰτὶ ἡ «ἐκλογικὴ πολιτικὴ» δέν ἔρχεται ποτέ νὰ συμπυκνώσει τὴν πολιτικὴ τῆς κυβερνητικῆς θητείας ἀλλὰ ἀκριβῶς νὰ τὴν ἀποσυνδέσει ἀπὸ τίς ἐκλογές, νὰ θρυφαλιάσει τὴν ἐνότητα τῆς ταξικῆς πολιτικῆς πού χάνεται στοὺς λαβύρινθους τοῦ καθημερινοῦ, νὰ τὴν κρύψει: νὰ ἐξασφαλίσει ὅτι ὅταν κρίνεται ἡ κυβερνήση, ἐκεῖνο πού κρίνεται δέν εἶναι ἡ πολιτικὴ τῆς ἀλλὰ ἀκριβῶς ἡ τεχνικὴ ἰκανότητά της νὰ πηγαίνει σὲ ἐκλογές.

Ε ὑνοϊκὲς συνθῆκες γιὰ ἐκλογές σήμερα θὰ πεῖ: εὐνοϊκὲς συνθῆκες γιὰ τὴν συσκότιση τῆς πολιτικῆς καὶ εὐνοϊκὲς συνθῆκες γιὰ τὴν ἀπειλή, τὸ ξεγέλασμα, γιὰ τὸν μεγαλύτερο δυνατὸ ἐκβιασμό. Ὑπ' αὐτὲς τίς συνθῆκες καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐξουσίας, ψῆφος θὰ πεῖ ἀποδοχὴ τοῦ ἐκβιασμοῦ καὶ ἐκλογές, ἢ φερόμενη ὡς κορυφαία ἡμέρα τῆς πολιτικῆς, θὰ πεῖ πρόσκαιρη ἀναστολή τῆς πολιτικῆς ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν ἀκριβῶς οἱ ὅροι γιὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀπὸ τὴν ἐπομένῃ· καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία θὰ πεῖ τότε ὅτι ἀντιπροσωπεύουμε ἐπάξια τὴ βούληση τῆς ἐξουσίας. Ὁλοένα καὶ περισσότερο, οἱ ἐκλογές ἀποτελοῦν κορυφαία ἔκφραση τῆς κυβερνητικῆς κυριαρχίας, ὄχι τῆς λεγόμενης λαϊκῆς...

«Σισμικές» δονήσεις στο Αιγαίο

καί παρ' ὀλίγον πόλεμος

Πέρασε, δίχως ἀμφιβολία, ἕνας μεστός μήνας: μέσα σέ λίγες μέρες ἀντιμετωπίσαμε (ἢ νομίζουμε ὅτι ἀντιμετωπίσαμε) τό ἐνδεχόμενο πολέμου μέ τήν Τουρκία, τό ἐνδεχόμενο «ἀλλαγῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς χώρας», τό ἐνδεχόμενο ἐκλογῶν· εἶδαμε γιά πρώτη φορά τά ὀρθόδοξα ράσα νά τραγουδοῦν «τῆ Ὑπερμάχω» στούς δρόμους τῆς Ἀθήνας, βεβαιωθήκαμε ὅτι ἡ Βόρεια Ἑλλάδα εἶναι ἀσύγκριτα πιό θρησκευόμενη ἀπό τή Νότια, γιά νά καταλήξουν ὅλα αὐτά σέ κάτι πολύ πεζό καί συνηθισμένο καί γι' αὐτό ἀπρόσμενο σ' αὐτή τήν «ἐξωτική» περίοδο, στήν αὔξηση τῶν τιμολογίων τῆς Κοινῆς Ὠφέλειας.

Μέ τήν κρίση στό Αἰγαίο ἀσχολούμαστε ἐκτενέστερα σέ ἄλλες σελίδες τοῦ τεύχους. Ἐπιγραμματικά μόνο θά σημειώσουμε ὅτι ἡ κρίση παρουσίασε ὀρισμένα παράδοξα χαρακτηριστικά. Καί μόνο τό γεγονός ὅτι ἡ Τουρκία τήν ὥρα πού ἐβγαζε τό Σισμική καί εἰδοποιούσε τό Συμβούλιο Ἀσφαλείας δέν προέβαινε σέ γενικά στρατιωτική κινητοποίηση εἶναι ἀρκετό γιά νά προβληματούσει. Βέβαια ἀπό τή στιγμή πού σέ ὅλη αὐτή τήν ἱστορία ἡ Τουρκία ἦταν ἐκεῖνη πού εἶχε τήν πρωτοβουλία καί συνεπῶς τόν ἔλεγχον τῶν κινήσεων, μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει ὅτι οἱ Τούρκοι, γνωρίζοντας ὅτι τελικά δέν θά τραβήξουν τό πράγμα στά ἄκρα, ἀπαξίωσαν νά κάνουν καί περιττές (ὡς ἐκ τούτου) κινητοποιήσεις. Ἀλλά καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, τήν περίπτωση δηλαδή πού ἡ Τουρκία ἤθελε τήν ἐξοδόν τοῦ Σισμική μόνο ὡς μέσο πίεσης γιά νά ὑποχωρήσει ἡ Ἑλλάδα, ἡ πίεση πρὸς τόν «ἀντίπαλον» ὑπομονεύεται ἀπό τή στιγμή πού δέν συνοδεύεται καί ἀπό τήν ἀνάλογη στρατιωτική κινητοποίηση. Ὁ κ. Παπανδρέου, τήν Παρασκευή τῶν μεσημέρι πού ἀπειλοῦσε μέσω τηλεοράσεως μέ ἔμπρακτη ἀντίδραση ἂν τό Σισμική ἐμφανιστεῖ στό Αἰγαίο, γνώριζε ταυτόχρονα ὅτι ἡ

Τουρκία δέν ετοίμαζόταν γιά πόλεμο. Καί μόνον αὐτό τό γεγονός καθιστοῦσε λιγότερες τίς πιθανότητες νά πετύχει ἡ Τουρκία ὅ,τι προσδοκοῦσε ἀπό τήν ἐξοδόν τοῦ Σισμική. Γίνεται ἔτσι φανερό ὅτι τό Σισμική δέν ὑπῆρξε οὔτε αἰτία, οὔτε κἀν ἀφορμή γιά τήν κρίση καί (κυρίως) τήν ὕφεση καί τό διάλογο πού ἀκολούθησε. Ἐάν βρισκόμαστε ἐνώπιον ἑνός διακανονισμοῦ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν, οἱ αἰτίες εἶναι ἄλλες, θά πρέπει δέ νά ἀναζητηθοῦν στή διεθνή πολιτική καί ἰδιαίτερα ἐκεῖνη τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἀλλά καί στίς πολιτικές κατευθύνσεις καί τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Τουρκίας. Τό παρ' ὀλίγον πολεμικό ἐπεισόδιον δέν ἐπαίξε κανένα ρόλον στήν ἀπόφαση τῶν δύο χωρῶν νά διαπραγματευθοῦν τίς διαφορές τους· δέν ἦταν παρά ἡ τυπική ἀφορμή πού θά τοῦς ἐπέτρεπε νά ὑλοποιήσουν ἀποφάσεις πού εἶχαν ἤδη πάρει. Ἡ ἴδια δέ ἡ ἀπουσία στρατιωτικῆς κινητοποίησης στήν Τουρκία δέν μπορεῖ νά ἰδωθεῖ παρά μόνον ὡς μία πρόσθετη διαβεβαίωση πρὸς τήν Ἑλλάδα: πῶς δέν ὑπάρχει κίνδυνος πολεμικῆς παρεκτροπῆς.

ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΥΦΑΛΟΚΡΗΠΙΔΑΣ

Ἐπί τῆς οὐσίας τοῦ θέματος τῆς ὑφαλοκρηπίδας (ἢ μάλλον ἐπί τῆς διαδικασίας, μιά καί εἶπαμε ὅτι ἡ οὐσία εἶναι ἄλλο), δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ πρόσφατη κρίση, παρ' ὅλες τίς θριαμβολογίες στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, ἔληξε μέ μίαν ὑποχώρηση τῶν ἑλληνικῶν θέσεων. Αὐτή τή στιγμή ἡ Ἑλλάδα ἔχει δεχθεῖ (ὅπως καί ἡ Τουρκία), ὅτι μέχρι νά ὑπάρξει ὀριοθέτηση, δέν ἔχει καθόλου ὑφαλοκρηπίδα ἔξω ἀπό τά χωρικά τῆς ὕδατα στά ὁποῖα ὅπως εἶναι αὐτονόητο, ἔχει πλήρη κυριαρχικά δικαιώματα. Ἦδη τό γεγονός αὐτό σχεδόν ἐξαναγκάζει σέ μιά σύντομη ὀριοθέτηση ἀλλά ἐπιρεάζει κατά κάποιον τρόπο καί τό ἀποτέλεσμα τῆς ὀριοθέτησης. Τό γεγονός ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἐξαρτᾶ τήν ὀριοθέτηση ἀπό τήν ἀπόφαση τοῦ Διεθνούς Δικαστηρίου ἐνῶ ἡ Τουρκία ἐπιδιώκει γενικότερο πολιτικό διάλογο, δέν πρέπει νά ἐξαπατᾶ. Ἀκόμα καί ἡ ἀπόφαση τοῦ Διεθνούς Δικαστηρίου ἐξαρτᾶται ἀπό τό περιεχόμενο τοῦ συνοποιοῦστος καί ἐπομένως ὁ πολιτικός διάλογος

θά γίνει γιά τή σύνταξη τοῦ συνοποιοῦστος.

Ἡ οὐσία τῶν κυβερνητικῶν θέσεων γιά τήν ὑφαλοκρηπίδα ἴσως μπορεῖ νά ἐξαχθεῖ μέσα ἀπό τίς κατηγορίες πού ἀπηύθυνε ὁ κ. Παπανδρέου πρὸς τόν κ. Μητσοτάκη. Κατηγόρησε συγκεκριμένα τόν κ. Μητσοτάκη ὅτι πρωθυπουργός ὅτι ἐπιδιώκει «τριχοτόμηση» τοῦ Αἰγαίου μέ μιά ζώνη ἑλληνική, μιά τουρκική καί μιά ζώνη συγκυριαρχίας, πράγμα πού κατά τόν κ. Παπανδρέου εἶναι ἀπαράδεκτο καί «ἐθνικά ἐπικίνδυνον». Ἀλλά αὐτό σημαίνει ὅτι μιά «διχοτόμηση» τοῦ Αἰγαίου (δηλαδή μιά ζώνη ἑλληνική καί μιά ζώνη συγκυριαρχίας) εἶναι ἴσως παραδεκτὴ γιά τόν Ἑλληνα πρωθυπουργό, μολοντί ὁ ἴδιος κρίνει ὅτι δέν ἔφτασε ἀκόμα ἡ ὥρα νά τό δηλώσει ρητά. Ἴσως μάλιστα καί νά μὴν τό δηλώσει ποτέ, ἴσως δηλαδή ὁ κ. Παπανδρέου προτιμᾷ τήν εὐθύνη τῆς ἀπόφασης νά ἀναλάβει ἡ Χάγη καί ὄχι ὁ ἴδιος.

Ἐάν πάντως ἐμφανίζεται τοῦτες τίς μέρες τέτοια κινητικότητα γύρω ἀπό τό Αἰγαίο, αὐτό σημαίνει ὅτι καί τό Κυπριακό θά πρέπει νά κινεῖται παράλληλα, δίχως ὅμως τυπική σύνδεση. Ἦδη ἡ κυπριακή κυβέρνησις ἀποδέχθηκε πρὸ ἡμερῶν τήν ἀνάληψη συνομιλιῶν μέσω τρίτου σχετικῶς μερσίμηνες πτυχῆς τῶν ἐγγράφων Κουεγιάρ. Καί δέν θά πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι μιά μόλις βδομάδα πρὶν τήν κρίση στό Αἰγαίο ἦρθε στήν Ἀθήνα καί ἐπισκέφθηκε τὸ Καστρί ὁ κ. Κυπριανοῦ καί ἀμέσως μετὰ ἀπὸ αὐτόν ὁ ἕτερος «συγγενής» τοῦ πρωθυπουργοῦ ὁ κ. Λυσσαριδῆς. Ἡ εἶδηση πέρασε στά ψιλὰ τῶν ἐφημερίδων, ὅμως κατὰ δήλωση τοῦ κ. Κυπριανοῦ οἱ συνομιλίες του ἀφοροῦσαν μιά συνολικὴ ἐπανατοποθέτηση τῆς ἑλληνικῆς στρατηγικῆς στό κυπριακό.

Ἡ Τουρκία ἔχει θέσει κι αὐτὴ ἀπὸ πλευρᾶς τῆς πλέον ἐπίσημα τό θέμα ΕΟΚ καί ἂν ὅ,τι φαίνεται θά εἶναι ἱκανοποιημένη ἂν ἀποσπάσει μίαν ὑπόσχεση (ἴσως καί κάποιο χρονδιάγραμμα) ἐνταξης, πράγμα πού πολιτικά θά «δένει» τή χώρα αὐτὴ σέ μιά συγκεκριμένη προοπτικὴ. Μιά ἄμεση ἐνταξη πιθανότατα νά μὴν εἶναι ἐπιθυμητὴ οὔτε ἀπὸ τήν ἴδια τήν Τουρκία.

Ἐκεῖνο πάντως πού δυσκολεύεται κανεῖς νά κατανοήσει, εἶναι γιὰ αὐτὴ ἡ προσέγγιση Ἑλλάδας-Τουρκίας, ἔπρεπε ὅπως ὅποτε νά περάσει μέσω τρίτων, μέσω τῶν ΗΠΑ. Ἐάν σήμερα μοιάζει πιθανόν ὅτι οἱ δύο χώρες μποροῦν νά συμφωνήσουν, αὐτό σημαίνει ὅτι μποροῦσαν νά συμφωνήσουν καί ἀπευθείας. Ὅταν οἱ ΗΠΑ ἐμπλέκονται ὡς τρίτος σ' αὐτό τό πάρε-δῶσε Ἑλλάδας-Τουρκίας, ἀναρωτιέται κανεῖς τί ἄραγε δίνουν; Γιατί τό τί παίρνουν εἶναι γνωστό. Καί γιὰ αὐτὸ μετὰ τήν ἄρση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν νά μὴν ὀδεύουμε πρὸς μίαν ἑλληνοτουρκικὴ φιλία καί ἂν' αὐτοῦ νά ὀδεύουμε πρὸς μίαν ἑλληνοαμερι-

κανική φιλία; Η πολιτική Παπανδρέου (άρνηση οίασδήποτε διμερούς διαπραγματεύσεως, επίλυση των διαφορών από διεθνή όργανα και σώματα, άρνηση του ελληνoturκικού συμφώνου μη επιθέσεως και άντ' αυτού αναζήτηση ΝΑΤΟϊκής έγγυθησης των συνόμας) εκεί ακριβώς όδηγεϊ.

**ΠΑΡ' ΟΛΙΓΟΝ ΧΩΡΙΣΜΟΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ**

Όλο τό μήνα Μάρτιο —καί όχι λόγω τής έπετειού— τό σκηνικό θύμιζε έντονα τό 1821. Δέν ήταν μόνο τό ελληνoturκικό, ήταν και τό άλλο ζήτημα πού χρονίζει από συστάσεως του Έλληνικού κράτους: τό ζήτημα τής εκκλησιαστικής περιουσίας, πού αναβίωσε δύο βδομάδες πριν τήν κρίση στό Αιγαίο και πού ξανάφερε στό αυτιά μας κουβέντες περί του ρόλου τής ορθοδοξίας στόν άγώνα του Γένους και τά τοιαύτα.

Η διανομή τής εκκλησιαστικής περιουσίας είναι από τίς επαναλαμβανόμενες εξαγγελίες του κ. Παπανδρέου και μάλιστα εκλογικού χαρακτήρα. Χρησιμοποιείται δηλαδή πάντοτε ως μέτρο πού θα αξιάνει τή δημοτικότητα. Άλλωστε και τούτη τή φορά καρτήστηκε έσπευσμένα έν όψει τής όμιλίας του κ. Παπανδρέου στό Κιλελέρ, άσχετα άν ή τελευταία αναβλήθηκε για δεκαπέντε μέρες. Η ανάγκη αυτή τής κυβέρνησης εκφράζεται και στό περιεχόμενο του νομοσχεδίου και στό διαδικασία πού ακολουθήθηκε ως τήν κατάθεσή του. Μιά από τίς βασικές αντιρρήσεις τής Έκκλησίας (και ή όποία υποτιμάται) είναι ή διαδικαστική, ότι δηλαδή δέν ρωτήθηκε, δέν συναποφάσισε. Ός προς αυτό τό θέμα θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι πράγματι ή κυβέρνηση έκανε ό,τι περνούσε από τό χέρι της προκειμένου να είναι αυτή πού αποφασίζει και ενεργεί και να μή φανεί κατά κανένα τρόπο ότι πρόκειται για κάτι πού γίνεται από κοινού με τήν Έκκλησία. Ό λόγος είναι βέβαια, ότι δέν επιθυμούσε να μοιραστεί τά προσδοκώμενα όφέλη με κανέναν, ούτε βέβαια με τήν Έκκλησία. Έπόμενη είναι κατόπιν αυτού ή όργη τής Έκκλησίας, πού βλέπει ότι κάποιος άλλος κάνουν παιγνίδι με τή δική της περιουσία —έχει και ή Έκ-

κλησία ανάγκη από δημοτικότητα. Και συναφής είναι ή πρώτη αντίδραση τής Έκκλησίας πού αποφάσισε να μοιράσει αυτή πρώτη τή μοναστηριακή της περιουσία σε άκτήμονες, όπως ήταν άλλωστε ή αρχική ύπόσχεση του κ. Παπανδρέου. Φαίνεται πάντως ότι ή διανομή σε άκτήμονες κρίθηκε από τήν κυβέρνηση επιζήμια καθώς θα δημιουργούσε (όπως και οι διορισμοί περισσότερους δυσαρεστημένους παρά ίκανοποιημένους και γι' αυτό εγκαταλείφθηκε —χώρια πού ό όρος άκτήμων παίρνει πολύ νερό.

Ό άλλος λόγος πού οι ιεράρχες επαναστάτησαν είναι βέβαια ή άστική περιουσία τής Έκκλησίας και έδω ό καθγάς είναι καθαρά οικονομικός. Όμως σε αυτό ακριβώς τό σημείο ή κυβέρνηση πρέπει να έπεσε έξω στους ύπολογισμούς της κάνοντας ένα βήμα παραπάνω. Ό έλεγχος τής άστικής περιουσίας δέν ενδιαφέρει άμεσα κανέναν, αφού κανείς δέν πρόκειται να έχει άτομικά (ή κλαδικά) όφέλη απ' αυτόν. Αντίθετα όμως δημιουργεί άτομική και όμαδική δυσaréσκεια, κυρίως στους πιστούς. Δέν πρέπει να ξεχνάμε ότι τά θρησκευόμενα άτομα κάνουν αρκετά συχνά δωρέες προς τήν Έκκλησία για να «ώσουν τή ψυχή τους» και σήμερα αυτό πού καταλαβαίνουν είναι ότι αυτά πού οι ίδιοι έδωσαν στην Έκκλησία «τά παίρνει ό Τρίτσης» και μάλιστα χωρίς τή σύμφωνη γνώμη τής Έκκλησίας, όποτε πάει περίπατο και ή σωτηρία των ψυχών.

Φαίνεται ότι τήν όλη έπιχειρηματολογία κατανόησε και ό κ. Τρίτσης γι' αυτό και κατέθεσε σχετική τροπολογία στό Βουλή. Όμως είτε ό νομάρχης διορίζει, είτε ό μητροπολίτης, είτε οι εκλογές γίνονται σε εύρύ ή σε στενό ένοριακό κύκλο, γεγονός είναι ότι ό κύκλος των διαχειριζομένων τήν περιουσία διευρύνεται, ή διαχείριση εκδημοκρατίζεται. Έτσι οι Ιεράρχες εξακολουθούν να είναι αντίθετοι μιά και χάνουν τόν άπόλυτο, προσωπικό έλεγχο, τό δέ ποίμνιο για τό όποιο ή τροπολογία είναι ψιλά γράμματα, βλέποντας τους ποιμένες εξαγριωμένους, εξακολουθεί κι αυτό να δυσανασχετεί.

Ότως έχόντων των πραγμάτων μοιάζει κάπως μάταιο να προσπαθεί να δώσει κανείς στό γεγονός ένα νόημα πού δέν έχουν, ή μάλλον τό ά-

κριβώς αντίθετο από αυτό πού έχουν. Ό χωρισμός Έκκλησίας και κράτους δέν βρισκόταν μέσα στό λογική του νομοσχεδίου, αντίστροφα τό νομοσχέδιο ένοποιούσε τόσο πολύ —έστω στό οικονομικό— Έκκλησία και Πολιτεία, πού δέν τό άντεξαν ούτε οι Ιεράρχες. Κάποιες κουβέντες περί χωρισμού Έκκλησίας και Πολιτείας πού άκούστηκαν εκατέρωθεν, οι άπειλές περί άρσης του Αυτόκέφαλου και τά τοιαύτα, δέν είναι στις προθέσεις καμιάς από τίς δύο πλευρές. Γιατί ή μέν κυβέρνηση τίς εκλογές θέλει να κερδίσει, όσο για τήν Έκκλησία, πέρα από όλα τά άλλα, κάτι τέτοιο θα ήταν τόσο ξένο προς τίς παραδόσεις τής Ορθοδοξίας —παραδόσεις ένότητας Έκκλησίας-κράτους— ώστε σχεδόν θα βρισκόμασταν στό πρόθυρα άρσης του ιστορικού σχίσματος (με τήν Καθολική Έκκλησία έννοείται), αφού θα είχαν εκλείψει οι βασικοί ιστορικοί —και όχι δογματικοί— λόγοι πού τό δημιούργησαν.

**ΠΑΡ' ΟΛΙΓΟΝ ΕΚΛΟΓΕΣ —ΑΝΤ'
ΑΥΤΟΥ ΑΝΑΤΙΜΗΣΕΙΣ**

Αναρωτηθήκαμε στό προηγούμενο τεύχος άν τούτο τό Κιλελέρ ήταν τό τελευταίο με τήν παρούσα κυβέρνηση (στήν παρούσα τετραετία της). Φαίνεται ότι τό ένδεχόμενο αυτό τό αντιμετώπισε για μερικές βδομάδες και ό κ. Παπανδρέου. Όμως ούτε ή έθνικά περήφανη στάση του, ούτε ή διαμάχη με τήν Έκκλησία (πού τελικά δέν πήγε καλά) ούτε οι εξαγγελίες στό Κιλελέρ απέδωσαν τά προσδοκώμενα. Τήν άπόφαση να μή γίνουν τελικά εκλογές τήν πήρε ό κ. Παπανδρέου πιθανότατα πριν αρχίσουν να γνωστοποιούνται τά αποτελέσματα των εκλογών στους άγροτικούς συνεταιρισμούς. Αυτά άπλως επιβεβαίωσαν τήν όρθότητα τής άπόφασης και, μαζί με αυτήν, κάτι άλλο: ότι καμιά έθνικά περήφανη στάση δέν μπορεί να πείσει τόν άγρότη ότι φέτος δέν κερδίζει 10% λιγότερα (σε πραγματικές τιμές) απ' ό,τι πέρσει. Μιά ματιά στις ελληνικές εξαγωγές άγροτικών προϊόντων πού δημοσιεύτηκαν τήν έβδομάδα πριν τό Πάσχα, θα έπειθε ότι ή μείωση του άγροτικού εισοδήματος φέτος δέν σχετίζεται μόνο με τήν πράσινη δραχμή.

Έλαβε λοιπόν και ή κυβέρνηση τό μήνυμα τής στροφής στό κοινωνικό, και από τίς 8 Άπριλίου ξαναγυρίσαμε στό ειωθότα. Μόνο πού αυτή τή φορά ή αντίδραση του κόσμου είναι άσυνήθιστα όργισμένη. Οι εργαζόμενοι δέν έχουν άλλα περιθώρια.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Τρισβάρβαρα τά θρησκευτικά των — I

Ο κ. Τρίτσας, εκτός από γραφείς ιστορίας και ύπουργός, είναι και τριτοκοσμικός, με ιδιαίτερη ευαισθησία στη Λατινική, Αμερική, περιοχή της Γης όπου η Έκκλησία κατέχει σημαντική θέση. Ταυτόχρονα υπήρξε επί μακρόν ανυπόκριτος θαυμαστής της Ιρανικής "επανάστασης". Δεν γνωρίζουμε αν ήταν ή θρησκοληψία του που τον οδήγησε στον τριτοκοσμισμό ή αν ο τριτοκοσμισμός του τον έφερε στο δρόμο του Θεού. "Αν πάντως η πιο συγκλονιστική στιγμή του ελληνοισμού είναι η συνάντησή του με το Χριστιανισμό, όπως είπε με δέος ο κ. ύπουργός από την τηλεόραση, εξίσου συγκλονιστική θά πρέπει να 'ταν και η δική του συνάντηση, αν κρίνουμε από το σημερινό ελληνοχριστιανικό του παραλήρημα που όμοιο του μόνο στον στόμφο του κ. Προέδρου της Δημοκρατίας βρίσκεται.

Μέσα στο σάλο των τελευταίων ημερών, ο οποίος έφερε στην επιφάνεια όλη την υπόγεια μαυρίλα που πολλοί νόμιζαν ότι πια είχε υποχωρήσει, ο κ. ύπουργός κατήγγειλε, περίπου ως αντίχρηστη, τη Νέα Δημοκρατία, διότι αποψίλωσε το Σύνταγμα από ελληνορθόδοξες αναφορές, ενώ υπεραμύνθηκε του ελληνοχριστιανικού περιεχομένου και χαρακτήρα της παιδείας, και κατέληξε μιλώντας στη Βουλή: «Αυτή η κυβέρνηση και αυτό το Κίνημα υπάρχει εξ' ονόματος της εθνικής ανεξαρτησίας, της λαϊκής κυριαρχίας και της κοινωνικής απελευθέρωσης. Μέσα στην ταυτότητα του ελληνοισμού είναι συνυφασμένη ή υπόθεση της Όρθοδοξίας. Για μας η υπόθεση της Όρθοδοξίας είναι η ταυτότητά μας».

Θά τον συγχωρούσαμε ίσως αν ήταν κοινός ψεύτης, αν οι ανάγκες της αντιπαράθεσης με το εκκλησιαστικό κομπόδεμα και η επιθυμία για τη μετατροπή της Έκκλησίας σε Όργανισμό Κοινής Όφελείας τον ανάγκαζαν να παραστήσει τον θεοσεβούμενο. Δεν πρόκειται όμως περί αυτού. Γιατί κανένα μυαλό δεν είναι τόσο βρώμικο ώστε να σκαρφιστεί να πει στο μήνυμά του για την 25η Μαρτίου, αν δεν τά πιστεύει βαθύτατα, ότι: «Μας θυμίζει η 25η Μαρτίου ότι οι σημερινοί Έλληνες είμαστε γεννήματα της συγκλονιστικής πνευματικής συνάντησης του πανάρχαιου Έλληνισμού με το Χριστιανισμό. Συνάντησης που άνοιξε το δρόμο σε μία πρωτοφανή νέα πνευματική και πολιτισμική σύνθεση που την ύψηλή της έκφραση βρήκε στο Βυζάντιο απ' όπου κρατούνται οι πιο άμεσες και γερές ρίζες μας».

Την κοινωνική ουσία της κυβερνητικής πολιτικής δεν αρκεί να την αναζητούμε στην οικονομική πολιτική ή στον διάχυτο αυταρχισμό. Μπορούμε να τη διαγνώσουμε παντού, αϊφνης στα σκοταδιστικά καμώματα ενός ύπουργού Παιδείας και Όρησκευμάτων, ο οποίος εκείνο τό και που ήδη παρά φύσιν συνδέει τά δύο σκέλη του τίτλου του δεν τό αντιλαμβάνεται ως άπλη παράθεση έστω, παρά ως συμπλοκή. Συμπλεκτικός είναι άλλωστε ο σύνδεσμος και: Παιδείας και Όρησκευμάτων, δηλαδή παιδείας-θρησκείας.

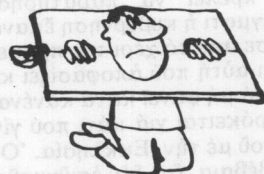
Τού φαίνεται λοιπόν πολύ "πρόωρη" του ύπουργού ή διεκδίκηση για τό χωρισμό κράτους και Έκκλησίας. Και λογικά, γιατί κάτι τέτοιο απαιτεί μία κυβέρνηση, ή οποία για να περιορίσει την έξουσία των παπάδων θά πρέπει πρώτα να έχει στοιχειωδώς χαλιναγωγήσει τη δική της βουλιμία για έξουσία. Η οποία δηλαδή θά μπορεί να αντισταθεί στον αυταρχισμό, στη βία της Έκκλησίας, μόνο αμβλύνοντας τη βία του δικού της αυταρχισμού. Όμως, για τον κύριο Τρίτση και την κυβέρνηση, "οι δύο κορυφαίοι θεομοί του Έθνους είναι τό κράτος και η Έκκλησία". Είδαμε προηγουμένως τη σημασία αυτού του και, τη "διαλεκτική συμπλοκή" που αυτό υπαινίσσεται. Χωρισμός κράτους-Έκκλησίας δεν γίνεται, ίσα ίσα δεν μένει τίποτα να χωριστεί, όταν οι δύο κορυφαίοι θεομοί του έθνους είναι ο εξής ένας: τό κράτος-Έκκλησία.

Τρισβάρβαρα τά θρησκευτικά των — II

Δέν απαιτείται λοιπόν ντέ και καλά σοσιαλιστική κυβέρνηση για τον χωρισμό κράτους-Έκκλησίας. Απαιτείται απλός σεβασμός της πολιτικής δημοκρατίας ή αλλιώς ένας στοιχειώδης όρθολογισμός. Η νεοορθόδοξη πολιτική ήγεσία μας τό γνωρίζει καλά αυτό. Δέν ξέρω αν ο κ. Τρίτσας είχε κάνει κάποια προσυνηννόηση με τον πρώτο πολίτη της χώρας, πάντως τά μηνύματά τους για την εθνική επέτειο είναι εντυπωσιακά στην αλληλοσυμπληρούμενη σαφήνειά τους. Είπε λοιπόν ο πρώτος Έλληνας: «Στόν άτέλειωτο ροϋ της ιστορίας, μπορεί οι λαοί να συμμορφώθηκαν προς τά έκάστοτε προστάγματα των καιρών. Τό γένος όμως των Έλλήνων δέν θέλησε ποτέ να έξαντλήσει την ουσία της ζωής με τά επιφαινόμενά της. Άφησε τη μέριμνα αυτή στον "όρθολογισμό" και τούς θεράποντές του. Και τόλμησε, παραθεωρώντας κάθε φορά τά προστάγματα των καιρών, την υπέρβαση». Την υπέρβαση του όρθου λόγου προς όφελος του όρθόδοξου, προς όφελος του κράτους-Έκκλησίας και της μακρομέρευσης του ποιμνίου του.

Πολλοί μιλούν για τη δεξιά στροφή των νέων. Άλλά δέν είμαστε όλοι πια και τόσο νέοι...

Γιώργος Καρράς

Φοιτητικές εκλογές '87: υπόγεια διαδρομή

Ἡ πολιτική συνιστᾶ ἕναν κοινωνικό δεσμό, πλαισιώνει καὶ συγκροτεῖ τὶς κοινωνικές συμβάσεις, σταθεροποιεῖ καὶ ἀκυρώνει συγχρόνως καὶ ἀναλόγως τὶς κοινωνικές ἀντιπαλότητες, ἀποδεσμεύει διαθεσιμότητες, καταστέλλει καὶ ἐνσωματώνει κοινωνικά κινήματα κ.λπ., εἴτε ὡς κρατικός λόγος εἴτε ὡς μαζική λαϊκή πρακτική καὶ ἀντιστροφή. Τὸ νὰ κάνει κάποιος "πολιτική" σημαίνει ὅτι (πρέπει νὰ) λαμβάνει ὑπόψη του αὐτὰ τὰ στοιχεῖα πού συνέχουν τὸ πολιτικό, κυρίως στὴν κρατική του διάσταση καὶ ἐκφορά.

Πάει καιρός πού ἀρκετοὶ ἔχουν πάψει νὰ μιλᾶνε γιὰ φοιτητικό κίνημα. Καὶ ὄχι ἄδικα. Μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ "φοιτητικό χῶρο" ἢ γιὰ ὅτιδήποτε ἄλλο, μὲ ἀπόλυτα συμβατικό τρόπο, ἔτσι γιὰ νὰ συνεννοούμαστε. Τὸ κίνημα δὲν ὑπάρχει πιά καὶ χωρὶς αὐτὸ οὔτε καὶ ἡ ἱστορία του. Πρόκειται γιὰ μιά ἱστορία πού ὀφείλει κάποτε νὰ "ἀπομυθοποιηθεῖ" ἴσως, νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο πολὺπλευρῆς κριτικῆς καὶ πάνω ἀπ' ὅλα νὰ εἰπωθεῖ στὶς καινούργιες γενιές πού κατακλύζουν σήμερα τὰ "μετερίζια" του. Ἀπὸ ποιούς καὶ πῶς, αὐτὸ δὲν ἀπαρσιχολεῖ παρατάξεις καὶ ὀμάδες τοῦ χῶρου. Νὰ μετρήσουμε τὰ "κουκιά μας", νὰ κρατήσουμε τὶς διασυνδέσεις μας στὶς σχολές, νὰ στρατολογήσουμε κάνα-δύο πρωτοετείς γιὰ τὸ ψηφοδέλτιο, αὐτὲς εἶναι οἱ συνηθισμένες συνδικαλιστικές - κυριολεκτικά - πρακτικές πού συνθέτουν καὶ ἐξαντλοῦν τὸ νόημα τῆς πολιτικῆς πάλης στό πανεπιστήμιο. Κάποιοι ριζοκίνδουνοι, "βολουταριστές" καὶ συγχρόνως ἐλαφρῶς ὑποψιασμένοι γιὰ τὸ πού πηγαίνει τὸ πράμα, προσπαθοῦν νὰ καταγράψουν εὐκρινῶς τὶς τάσεις τῆς ὀργανικῆς ἀνασύνθεσης τοῦ κεφαλαίου μὲ τὶς διαδικασίες ἀποκλεισμοῦ ἀπ' τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση χιλιάδων νέων. Δὲν πρόκειται οὔτε γιὰ μεμψιμοιρία οὔτε γιὰ ἀνάθεμα· ἡ πραγματικότητα εἶναι αὐτὴ πού ὀδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴ μία καὶ μοναδικὴ ἀνάγνωσή της καὶ πού ὑποχρεώνει νὰ ληφθοῦν στάσεις σαφεῖς πολιτικά καὶ ἰδεολογικά πού νὰ ὀργανώνουν ἀντιστάσεις καὶ νὰ προσφέρουν διεξόδους.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν φοιτητικῶν ἐκλογῶν ἀντιστέκονται σθεναρὰ σὲ στατιστικές κατηγοριοποιήσεις, ταξινομήσεις καὶ ἐκλεκτικές συγκρίσεις. Ἄν ἡ ΔΑΠ φέτος πῆρε κεφάλι, αὐτὸ δὲν συνιστᾶ λόγο ἀναγκαῖο καὶ ἰκανὸ γιὰ νὰ τίθεται συνεχῶς τὸ πολιτικὰ ἀφελές καὶ ἰδεολογικὰ ἀνιστόρητο ἐρώτημα γιὰ τὰ αἷτια συντηρητικοποίησης τῶν φοιτητῶν. Λές καὶ οἱ φοιτητὲς ἐξ ἀποκαλύψεως συγκροτοῦν τὴν ἐμπροσθοφυλακὴ τοῦ κινήματος πού θὰ περικυκλώσει τὴν ἱστορία.

Ἄν ἡ Πανσπουδαστικὴ ἐκμεταλλεύεται τὴν περεστρόικα τοῦ ἄλλου, αὐτὸ δὲν συνιστᾶ λόγο ἀναγκαῖο καὶ ἰκανὸ γιὰ νὰ παραμένουμε ἐκθαμβοὶ καὶ ἐκστατικοὶ μπροστὰ στὸν κνίτικο μηχανισμό ἀναπαραγωγῆς.

Ὁ μαρξισμός, ὅπως δὲν εἶναι μιά θεωρία πολιτικοῦ βολουταρισμοῦ ἄλλο τόσο δὲν ἐκπίπτει, στὴν ὁποιαδήποτε "διάστασή" του, σὲ μιά αἰτιοκρατικὴ προσέγγιση τῆς ἱστορίας.

Τὸ νὰ στοχάζεσαι γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα σημαίνει νὰ προσπαθεῖς νὰ οἰκειοποιηθεῖς ἕναν ἀριστέρῳ πολιτικό τρόπο ἀκρόασης καὶ ἀνάλυσης. Σημαίνει δηλαδή ὅτι πρέπει νὰ δεῖξεις εὐκρινῶς τὴ λανθάνουσα κρατικὴ διάσταση τοῦ μεταπολιτευτικοῦ φοιτητικοῦ κινήματος πού ἐκφραζόταν στὴ βάση μιᾶς "ἀντιφασιστικῆς" πολιτικῆς γραμμῆς, πού ἀθροῖζε δημοκρατικές καὶ "μὴ ἀνατρέψιμες" κατακτήσεις καὶ ἐξοφλοῦσε μὲ τὸ σύστημα καὶ τοὺς συμμάχους του στὴ βάση ἑνὸς ἀνεργμάτιστου, βερμπαλιστικοῦ ἀντιμπεριαλιστικοῦ λόγου. Ἄν ἡ ΠΑΣΠ ἀνακάλυψε προσφάτως ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ 67% τῶν φοιτητῶν ἐπιλέγει τὴν εὐρεία δημοκρατικὴ παράταξη — κατὰ σὴν ἐκκλήση δηλαδή, ἐλάτε ρε παιδιά νὰ ριζοῦμε λίγα μάζα στό ρήγμα πού ἀνοῖξε ἡ ἀντίδραση στοὺς κόλπους τοῦ λαοῦ — καὶ ἡ Πανσπουδαστικὴ τηρεῖ ἔνοχη σιωπὴ, ἰδοὺ ἡ ἐπιβεβαίωση. Νὰ γιατί πρέπει νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κινήματος. Γιὰ νὰ τὴν ξανασκεφτοῦμε, νὰ τὴν ξαναδοῦμε. Ἀπὸ κάποιες "στιγμές" ἄμεσης καὶ ἀθεντικῆς ἐσωπανεπιστημιακῆς δημοκρατίας περάσαμε στό μεταβατικὸ στάδιο τῆς ἀντιπροσώπευσης, τοῦ ἐκλογικισμοῦ καὶ τῆς ὀλοκληρωμένης, κοινοβουλευτικοῦ τύπου, ἄρθρωσης τῶν σχέσεων τῶν φοιτητῶν μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους τους· κι ἀπὸ κεῖ στὸν γενικευμένο πλέον ἐκλογικισμό, στὴ συναίνεση. Στὸ σήμερα δηλαδή καὶ στὶς συνέπειές του. Ἡ πολιτικὴ τῶν διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν μαζί μὲ τὸ κράτος γιὰ δημοκρατία, γιὰ ἐκπαίδευση στὴν ὑπηρεσία τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ τόπου, γιὰ σοσιαλισμὸ ἀγγίζει τὰ ὄριά της.

Στὶς ἀναλύσεις γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν φοιτητικῶν ἐκλογῶν ἐλλοχεύει ἕνας σοβαρὸς κίνδυνος. Πρόκειται γιὰ ἕναν τρόπο σκέψης καὶ ἀνάλυσης πού παραπέμπει τὰ σχετικὰ προβλήματα στὰ ἀρχέτυπά τους ἰσοδύναμα· στὴν κρίση τῶν κομματικῶν στρατηγικῶν στό πανεπιστήμιο καὶ στὴν κοινωνία. Φαῦλος κύκλος. Οἱ "ἐρμηνευτές" τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος, ὄντας ἐπαγγελματίες τῆς πολιτικῆς, ἀποπειρῶνται τὸ ἀδύνατο: τὴν αὐτονόμηση τοῦ πολιτικοῦ μέσω τῆς ἐκλεκτικῆς διαχείρισης ὀρισμένων στοιχείων του. Κρίση τῶν ἰδεολογιῶν, τῶν προγραμμάτων, τῶν παρατάξεων, τῆς πολιτικῆς. Πολιτικὴ κρίση δηλαδή... Μάταια θὰ προσπαθήσεις νὰ ἀνακαλύψεις πίσω ἀπ' τὶς γραμμὲς πού γράφτηκαν τὶς μέρες αὐτὲς κατὰ τὴν οἰκονομικὴ κρίση καὶ τὸ ρόλο τοῦ πανεπιστημίου, πού στά σοβαρὰ πλέον καὶ στὴν Ἑλλάδα σήμερα ἀναλαμβάνει νὰ ἐκπληρώσει τὴ βασικὴ του ἐπιλογή: τὴν κατανεμητικὴ του λειτουργία σὲ σχέση μὲ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνία.

Ἐνα κίνημα μέσα στό πανεπιστήμιο τοῦ σήμερα δὲν μπορεῖ παρά νὰ σκοπεύει στὴν κατάλυση αὐτῆς τῆς βασικῆς συνθήκης ὑποδοχῆς, ἀπειλώντας τὴ διαλεκτικὴ συμπύκνωση τῶν διακρίσεων, τῶν ἐπιλογῶν, τοῦ νέου κοινωνικοῦ ρατσισμοῦ καὶ τῶν νεοφιλελεύθερων συνταγῶν πού

Δια χειμνόν σφθαλέμοι

τόν ύλοποιούν. 'Η "στροφή" πρὸς τὸ συγκεκριμένο καὶ τὸ καθημερινὸ εἶναι μιά πρωταρχικὴ ἀναγκαιότητα. 'Η μάχη γιὰ τὴν τιμὴ τοῦ κουπονιοῦ, γιὰ τὴ ζωὴ στίς 'Εστίες καὶ γιὰ τὰ συγγράμματα εἶναι, εἰδικά σήμερα, μιά πολὺ σοβαρὴ ὑπόθεση γιὰ νὰ ἀφεθεῖ στὴ διακριτικὴ εὐχέρεια τῆς κνίτικης γραφειοκρατίας. Δέν πρόκειται γιὰ οἰκονομίστικη παρέκκλιση καὶ γιὰ "ἀναπροσαρμογή" τῶν προτεραιοτήτων τοῦ μέχρι σήμερα ἀριστεροῦ ἐν γένει φοιτητικοῦ κινήματος, ἀλλὰ γιὰ ριζικὲς ἀναγκαιότητες πού ξανασυστήνονται καὶ προσλαμβάνουν δξύτατες μορφές σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνασυγκρότησης.

Αὐτὸ πού σήμερα χρεοκοπεῖ εἶναι ἡ "πολιτικὴ ὀροφῶν" πού ἀσκούσε τὸ ὀργανωμένο φοιτητικὸ κίνημα καὶ οἱ παρατάξεις, ἡ πελαταιακὴ σχέση ἐκπροσώπησης πού ἐγκαθίδρυσε μὲ τοὺς φοιτητές, ἡ ὑποθήκευση τῆς ὀργανωτικῆς του ἀυτονομίας στὴν πιά χυδαία ἐκφραση τοῦ κομματισμοῦ καὶ τοῦ κρατισμοῦ. Ἀπὸ κίνημα φοιτητῶν μετεξελίχθηκε σὲ κίνημα παρατάξεων. Μιλᾶμε γιὰ ὀργανωτικὴ ἀυτονομία τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος πού θὰ μπορέσει νὰ οἰκοδομήσει τίς ἀναγκαῖες ἐκεῖνες προϋποθέσεις γιὰ τὴν πολιτικὴ του ἀυτοδυναμία καὶ ὄχι βέβαια γιὰ πολιτικὴ ἀυτονομία...

Τὰ αἰτήματα εἶναι πολλὰ, οἱ προθέσεις ἀπειρες, οἱ προοπτικὲς ἐλάχιστες. Ἀπόπειρες πού θὰ σκόπευαν νὰ ἐπανιδρῦσουν προγραμματικὲς συμφωνίες βάθους, πλάτους, ἔκτασης καὶ διάρκειας ἀνάμεσα στίς παρατάξεις τοῦ φοιτητικοῦ χώρου, πού θὰ στόχευαν νὰ ἐπαναλάβουν τὴν ἱστορία γιὰ δευτέρη φορὰ θὰ ἦταν ἐξαρχῆς καταδικασμένες: στὴν καλύτερη περίπτωση, τὰ κέρδη καὶ οἱ ζημιές ἴσως κατανέμονταν διαφορετικὰ μέσα στὸν ἴδιο αὐτὸ χώρο.

Ὁ "τρίτος δρόμος" πού θὰ πρέπει νὰ πορευτεῖ τὸ κίνημα δέν μπορεῖ νὰ ἀγνοεῖ τὸ κύριο πολιτικὸ μάθημα πού πῆρε ὅλη αὐτὴ τὴ μεταπολιτευτικὴ περίοδο τὸ μαζικὸ λαϊκὸ κίνημα γενικότερα: ἡ πάλη γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ μὲ τὸ κράτος, μὲς τοῦ κράτους, μὲ τίς ἀπαραίτητες "διαχωριστικὲς" γραμμές, ἔνα πράγμα ὑπόσχεται: τὴν ὑπόγεια διαδρομὴ τοῦ κινήματος καὶ τῶν φορέων του.

Ἀνδρέας Πανταζόπουλος

Νομικὴ, Ἱατρικὴ, Πολυτεχνεῖο: αἰέν ἀριστερεύειν

Μία ραγδαία, λοιπόν, ἀνοδος-πακέτο: τῆς ΔΑΠ, τῆς ἀποχῆς (κατὰ 8% ἢ ἄλλως κατὰ 7.000 ἄτομα), τῆς ἡμερίας. Ἐγὼ ἀπλῶς θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ θίξω, σχηματικὰ ἔστω, μιά μόνο πλευρά τοῦ ζητήματος πού ἀπὸ πέρσι μοῦ εἶχε κάνει ἐντύπωση, δηλαδὴ τίς διαφορὲς τῶν ποσοστῶν ἀπὸ σχολὴ σὲ σχολὴ.

Ὁἱ ἐφημερίδες χώρισαν τίς πανεπιστημιακὲς σχολές σὲ ἐννέα κατηγορίες (ἐξαιρεῖται ἐδῶ, λόγω προφανῶν ἰδιαιτεροτήτων, ἡ κατηγορία θεολογικῆς σχολῆς): νομικὲς σχολές, φιλοσοφικὲς, ἱατρικὲς, οἰκονομικὲς-δημοσίου δικαίου, φυσικομαθηματικὲς, γεωπονικὲς, πολυτεχνικὲς, παιδαγωγικὲς, γυμναστικὲς. Ἐνας τέτοιος χωρισμὸς ἔχει φυσικὰ τὰ προβλήματά του, ἀφοῦ μέσα στὴν ἴδια ὁμάδα ἀθροίζονται σχολές μαζικὲς καὶ ὀλιγάριθμες, σχολές ἀπὸ διαφορετικὲς περιοχὲς τῆς χώρας κ.λπ. Ἡ κατηγοριοποίηση ἔχει μολαταῦτα ἐνδιαφέρον, ὄχι τόσο γιὰ τὴ ἀντικείμενα τῶν σχολῶν τῶν ὁμάδων εἶναι παρεμφερή, ὅσο γιὰ τὸν προορισμὸ τῶν ἀποφοίτων ἀπὸ κάθε κατηγορία σχολῶν ἔχει οὐσιαστικὲς κοινότητες (ἐπομένως καὶ τὰ πτυχία τους ἔχουν ἀνάλογες ἰδεολογικὲς λειτουργίες).

Ἡ νεοδημοκρατικὴ ΔΑΠ εἶναι πρώτη, καὶ μάλιστα μὲ ἐντυπωσιακὲς διαφορὲς, σὲ τρεῖς κατηγορίες σχολῶν: τίς νομικὲς, τίς ἱατρικὲς καὶ τίς πολυτεχνικὲς. Ἐνῶ στὰ συνολικὰ ποσοστὰ τους γιὰ τὰ ΑΕΙ ἢ ΔΑΠ καὶ ἡ Πανσπουδαστικὴ εἶναι πολὺ κοντὰ (31,5% μὲ 30,5%), γιὰ τίς κατηγορίες αὐτὲς ἔχουμε: 40% μὲ 21,1% εἶναι ἡ σχέση ΔΑΠ-Πανσπουδαστικῆς στίς νομικὲς σχολές, 35,9% μὲ 26,1% στίς ἱατρικὲς καὶ 33,9% μὲ 27,3% στίς πολυτεχνικὲς. Εἰδικὰ γιὰ τίς τελευταῖες, ἡ ὑπεροχὴ τῆς ΔΑΠ ὀφείλεται στὴ συντριπτικὴ ὑπεροχὴ τῆς στίς σχολές πολιτικῶν μηχανικῶν. Πιὸ ἀναλυτικὰ, ἡ ἀναλογία ΔΑΠ-Πανσπουδαστικῆς σὲ ὀρισμένες βασικὲς σχολές εἶναι ἡ ἐξῆς: Νομικὴ Ἀθήνας: 39,8% πρὸς 20,5%, Νομικὴ Θεσσαλονίκης: 42,5% πρὸς 20,9%, Νομικὴ Ξάνθης: 35% πρὸς 25%. Ἱατρικὴ Ἀθήνας: 34,7% πρὸς 28,4%, Ἱατρικὴ Θεσσαλονίκης: 39% μὲ 22,3%, Ἱατρικὴ Πάτρας: 38,2% μὲ 21,6%. Πολιτικοὶ μηχανικοὶ Ἀθήνας: 44,3% μὲ 28,1%, Πολιτικοὶ μηχανικοὶ Θεσσαλονίκης: 40,8% μὲ 25,8%.

Ἡ ΔΑΠ εἶναι λοιπόν, καὶ μάλιστα μὲ ἐντυπωσιακὴ ὑπεροχὴ, πρώτη στίς τρεῖς αὐτὲς κατηγορίες σχολῶν, σὲ αὐτὲς δὲ ὀφείλει τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ καὶ τὴν πρωτιά της στὰ συνολικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ Πσκ στίς σχολές αὐτὲς εἶναι παντοῦ δευτέρη. Στίς ὑπόλοιπες ἔξι κατηγορίες σχολῶν ἡ τάση εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστροφη (καίτοι ὄχι τόσο ἐντονη ὅσο ἐκείνη πού μόλις περιγράψαμε): ἡ Πσκ εἶναι παντοῦ πρώτη καὶ ἡ ΔΑΠ δευτέρη, μὲ διαφορὲς πού ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ 1% στίς φιλοσοφικὲς καὶ φτάνουν στὸ 8,7% στίς παιδαγωγικὲς σχολές.

Ἀληθεύει βέβαια ὅτι ἡ ΔΑΠ εἶναι μιά πανίσχυρη πλέον παράταξη μὲ ὑψηλότερα ποσοστὰ σχεδόν παντοῦ, ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου προηγεῖται ἡ Πσκ. Σὲ σχολές ὅμως πού κυρίως παράγουν μαζικὰ λογιστές, γεωπόνους, μαθηματικούς ἢ γυμναστές, ἢ μᾶλλον σχολές ὅπου ἡ ἴδια ἢ εἰσοδος μοιραῖα συνεπάγεται γιὰ τοὺς περισσότερους τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς μελλοντικῆς ὑπαλληλοποίησης, ἐκεῖ ἡ ΔΑΠ δέν ἔχει τὰ ἴδια περιθώρια ἀνόδου, ἐκεῖ —τώρα πού τὸ ΠΑΣΟΚ ἔχει ἀποτύχει ἀκριβῶς σὲ αὐτὸ τὸ σημείο— τὸ ΚΚΕ προβάλλει ὡς βασικὸς ὑπερασπιστὴς τοῦ δικαιώματος στὴν ἀπασχόληση, κυρίως μέσω τοῦ κράτους. Ἡ ΔΑΠ θὰ ἔχει κάμποσες δυσκολίες νὰ ἀνατρέψει τὴν

Δια γυμνού σφραγιστού

είς βάρος της κατάσταση σε σχολές όπως π.χ. η Βιομηχανική (όπου η ΠΣΚ υπερεχει με 35,2% έναντι 26,1%) ή βέβαια η Πάντειος (38,8% πρὸς 19,3%).

Ἀντίθετα, ἡ ΔΑΠ εὐκολα σαρώνει στοὺς ἐπίδοξους δικηγόρους, γιατροὺς καὶ (πολιτικούς κυρίως) μηχανικούς. Καὶ οἱ σχολές αὐτές ἔχουν κάτι τὸ κοινό: εἶναι πρακτικά οἱ μόνες πανεπιστημιακές σχολές ἐλευθέρων ἐπαγγελματιῶν.

Μέσα σέ συνθήκες κρίσης, παρατεταμένης λιτότητας καὶ ἀνεργίας, δηλαδή ταυτοχρονα οικονομικῆς καὶ ἰδεολογικῆς ἀβεβαιότητας, ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ φοιτητικοῦ πληθυσμοῦ φαντάζεται ὅτι —καθὼς νέα “δυναμικά” ἐπαγγέλματα δέν ἔχουν φανεῖ στὸν ὀρίζοντα καὶ ἡ χωρητικότητα τοῦ Δημοσίου πλέον συρρικνώνεται— ἡ ἀτομικὴ εὐδοκίμηση δέν μπορεῖ παρά νά περάσει ἀπὸ τὰ φαντάσματα τοῦ παρελθόντος, ἀπὸ τίς σχολές-ἰνδάλματα τοῦ '50 καὶ τοῦ '60. Μπορεῖ στὸ δρόμο τῶν ἐπίδοξων “μεγαλογιατρῶν” νά ὑπάρχει τὸ ΕΣΥ καὶ τῶν δυνάμει “μεγαλοδικηγόρων” καὶ “μεγαλομηχανικῶν” ἢ ὑπαλληλοποίηση, καὶ φυσικά στὸ δρόμο ὄλων ἢ ἀνεργία, ἂν ὅμως κάποιος ἀνασυρθοῦν “ἀπὸ τὸ σωρὸ” καὶ στηριχτοῦν στὶς δικές τους δυνάμεις, δηλαδή στὸν κοινωνικὸ “δυναμισμὸ” τοῦ πτυχίου τους τὸν ὁποῖο ἀκριβῶς διεκδικοῦν καὶ στὸν ὁποῖο ἐπενδύουν, πάλι δικηγόροι, γιατροὶ καὶ μηχανικοὶ δέν θά εἶναι τάχα αὐτοὶ; Πολλοὶ γιὰ λίγες “θέσεις”, ὁ ἀνταγωνισμὸς σέ συνθήκες κρίσης καὶ ἀνεργίας θά εἶναι ἀμειλικτος, ὄπλο τοῦ καθενός ἢ “γνώση” του καὶ ἡ ἀτομικὴ του πρωτοβουλία: στή γωνία περιμένει ἡ ΔΑΠ. Ὅχι τὸ ὀργανωτικὸ τῆς σχῆμα (γι' αὐτὸ καὶ καθόλου δέν τὴν ἐπηρεάσει στὶς ἐκλογές ἢ σφοδρὴ ἐσωτερικὴ τῆς σύγκρουση λίγες μόλις μέρες πρὶν), ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία ΔΑΠ.

Ἡ Νομικὴ, τὸ Πολυτεχνεῖο, ἡ Ἱατρικὴ ἀντιμετωπίζονται φαίνεται ἀπὸ ὀλοένα καὶ περισσότερους φοιτητές τους —καὶ μέ τέτοια κριτήρια ἐπιλέγονται ἀπὸ ὀλοένα καὶ περισσότερους ὑποψήφιους— ὡς σχολές ταξικῶ προορισμοῦ, καὶ τὸ χειρότερο εἶναι ὅτι αὐτὸ δέν ἔχει ἀπαραίτητα νά κάνει μέ τὴν ἴδια τὴν ταξικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τους. Πραγματικὸς ταξικῶ προορισμὸς γιὰ τοὺς λίγους· φανταστικὸ-τραυματικὸς γιὰ τοὺς πολλούς. Μιά δυναμικὴ ἰδεολογικὴ διεκδίκηση καὶ ἐπένδυση πού προφανῶς ἐπιδρᾷ καὶ στὶς ἄλλες σχολές καὶ ταυτόχρονα ἐπισημαίνει ἀπὸ τὴ μεριά τῆς τὴν ἐπικράτηση σκληρῶν ἀστικῶν προτύπων στὰ πανεπιστήμιά μας...

Γιώργος Καρρᾶς

Γιατί ἀποχωροῦμε ἀπὸ τὸν Πολίτη

Στὸ περασμένο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ ἀνακοινώθηκε ἡ ἀπόφασή μας νά διακόψουμε τὴ συνεργασία μας μαζί του. Στὴ σύντομη —γιὰ τεχνικούς λόγους— ἐκείνη ἀνακοίνωση, ὑποσχεθήκαμε ὅτι «ἐπειδὴ ἡ διακοπὴ τῆς συνεργασίας μας δέν εἶναι θέμα πού ἀφορᾷ μόνο τὴν ὀμάδα τοῦ Πολίτη ἀλλὰ ἐπίσης τοὺς ἀναγνώστες καὶ τὴν Ἀριστερά, στὸ ἐπόμενο τεῦχος θά ἐξηγήσουμε τοὺς λόγους τῆς ἀπομάκρυνσής μας». Τὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ χωρίζεται σέ δύο ἐνότητες. Στὴν πρώτη δίνεται ἕνα σύντομο ἱστορικὸ τῆς κρίσης τῶν σχέσεών μας μέ τὴν πλειοψηφία τῆς συντακτικῆς ὀμάδας, στὴ δεύτερη συνοψίζονται οἱ πολιτικοὶ λόγοι πού καθιστοῦν ἀδύνατη πιά τὴ συμμετοχή μας στὴν ἐκδοση τοῦ Πολίτη.

Εἶναι γνωστὸ —τουλάχιστον στοὺς ἀναγνώστες τοῦ περιοδικοῦ— ὅτι ἡ κρίση τῶν σχέσεών μας μέ τὴν πλειοψηφία τῆς συντακτικῆς ὀμάδας συνδέεται μέ τίς εὐρύτερες ἐξελίξεις στὸ χῶρο τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς καὶ τὰ σχετικά μέ τὴ “μετεξέλιξη” ἢ “ἀναβάθμιση” τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ ζητήματα. Δημόσια, ἄλλωστε, ἐκφράστηκε αὐτὴ ἡ κρίση μέ τὴν ἀνταλλαγὴ δύο ἐπιστολῶν στὸ τεῦχος 68 τοῦ Δεκαπενθήμερου Πολίτη (13.6.86, «Διαφορὲς στὸν Δεκαπενθήμερο»). Ὡστόσο, μέ ἀφορμὴ ἐκείνη τῆ δημοσιοποίηση καὶ σέ μιά προσπάθεια νά συνυπάρξουμε πολιτικά παρά τίς διαφορὲς μας, συνεδριάσαμε ἐπανειλημμένα ὡς συντακτικὴ ὀμάδα καὶ καταλήξαμε σέ μιά συμφωνία ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὄλους. Ἡ συμφωνία αὐτὴ “τοῦ Ἰουνίου”, ὅπως ἔκτοτε συνηθίσαμε νά τὴν ἀναφέρουμε, περιεῖχε δύο βασικὰ σημεῖα. Τὸ πρῶτο ἀφοροῦσε τὴν πεοίτηση ὄλων μας ὅτι τὸ περιοδικὸ θά ἐπρεπε νά διατηρήσει τὸ σχῆμα τῆς συντακτικῆς τῶν ὀμάδας ἀναγνωρίζοντας τόσο τὴν ἀνάγκη, στὴν κρίσιμη ἐποχὴ πού ἀνοιγόταν μετὰ τὸ 4ο Συνέδριο τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ, νά ὑπάρξει ἕνα βῆμα οὐσιαστικοῦ διαλόγου τῶν ἀντιτιθέμενων ἀπόψεων, ὅσο καὶ τὴ δοκιμασμένη μέσα στὸ χρόνο ἱκανότητα αὐτοῦ τοῦ σχήματος νά παράγει ἕνα ἐγκυρο περιοδικὸ τῆς Ἀριστερᾶς. Τὸ δεύτερο σημεῖο, πού εἶναι ἀλήθεια μᾶς ταλαιπώρησε ἀρκετά, ἦταν ἡ φόρμουλα τῆς συνυπαρξῆς μας. Μέ τὴ βοήθεια καὶ τῶν καλῶν προσωπικῶν μας σχέσεων ἀλλὰ καὶ μέ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις καταλήξαμε σέ μιά ἀπόφαση πού ἀποτύπωνε τόσο τὸ συσχετισμὸ δυνάμεων μέσα στὴν ὀμάδα, ὅσο καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς συνέχειας πού ἀναφέρθηκε παραπάνω. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ δημοσιοποιήθηκε μέ τὴ διατύπωση ὅτι «τὰ ἀνυπόγραφα κείμενα δέν ἐκφράζουν πρῶτη σελίδα τοῦ περιοδικοῦ. Μέσα σέ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἦταν αὐτονόητο ἀλλὰ καὶ ρητὰ συμφωνήθηκε ὅτι ἡ μειοψηφία θά εἶχε τὸ δικαίωμα νά γράφει ἐπὶ ὄνομα τίς πολιτικὲς τῆς ἀπόψεις. Πράγματι, ἐμεῖς, ὡς μειοψηφία πιά, ἂν καὶ ἡ γραμμὴ τοῦ περιοδικοῦ δέν μᾶς ἐξέφραζε, συνεχίσαμε νά ἀρθρογραφοῦμε. Μάλιστα ἐν ὄψει καὶ τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμετώπιζε ὁ Δεκαπενθήμερος καὶ τῆς ἀπόφασης ἐπιστροφῆς στὸ μηνιαῖο σχῆμα, εἴχαμε τὴν εὐαισθησία ὀχι μόνον στὰ ἐπὶ ὄνομα ἄρθρα μας ἀλλὰ καὶ στὰ ἄνώνυμα σχόλια περισσότερο νά καλύψουμε τὰ κενὰ πού παρουσίαζε τὸ περιοδικὸ στὴ διάρθρωση τῆς ὕλης του παρά νά πολεμήσουμε τὴν πολιτικὴ του γραμμὴ, ὅπως ἴσως θά ἐπέβαλε ἡ ἐμπλοκὴ μας στὶς γενικότερες ἐξελίξεις τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀρι-

Δια γυμνού σφθαλέου

στερᾶς. Θεωρήσαμε δηλαδή ότι στο κρίσιμο ξζάμηνο επιβίωσης του νέου έκδοτικού έγχειρήματος του *Πολίτη*, όφειλαμε νά δώσουμε τήν άμέριστη ύποστήριξή μας, έστω και άν αυτό σήμαινε τόν προσωρινό ύποτονισμό, άν όχι παραμερισμό, τών πολιτικών μας άπόψεων επί του συγκεκριμένου ζητήματος πού ή πλειοψηφία προωθούσε όλο αυτό τό διάστημα μέ ιδιαίτερη ένταση.

Φτάσαμε έτσι στό Φεβρουάριο όταν ένα —τό πρώτο— θεωρητικό πολιτικό άρθρο ενός άπό μᾶς (του Πέτρου Πιζάνια) δέν έγινε δεκτό άπό τόν έκδότη του περιοδικού ("Αγ. Έλεφάντη). Στο μεταξύ βέβαια είχε συμβεί ή "διάσπαση" στό χώρο του ΚΚΕ έσωτερικού, μέ τήν άποχώρηση τής λεγόμενης "ανάβάθμισης" άπό τίς διαδικασίες τής δημιουργίας του νέου κόμματος τής ανανεωτικής Άριστερᾶς. Στο περιοδικό παράλληλα είχαν σταματήσει οι συναντήσεις τής συντακτικής Άριστερᾶς. Στο περιοδικό παράλληλα είχαν σταματήσει οι συναντήσεις τής συντακτικής ομάδας ή πάντως εμείς δέν καλούμασταν —όπως συνέβαινε επί δέκα τόσα χρόνια— σ' αυτές άπό τόν έκδότη. Άπό τήν πλευρά μας και έπειδή ύπήρχε ή συμφωνία "του Ίουνίου" αλλά και έπειδή όλα αυτά τά χρόνια είχαμε μείνει μέ τήν έντύπωση ότι τό περιοδικό διατηρούσε μία άυτονομία σέ σχέση μέ τίς εξελίξεις στό ΚΚΕ έσωτερικού, δέν θελήσαμε νά συσχετίσουμε τά δύο γεγονότα. Όστόσο, μετά τήν επίμονη άρνηση του έκδότη νά δεχθεί τό (έπώνυμο βέβαια) έν λόγω άρθρο, ζητήσαμε νά συγκληθεί ή συντακτική ομάδα γιά νά συζητήσει σέ όλομέλεια τό θέμα πού είχε δημιουργηθεί. Πράγματι, άν και όλομέλεια δέν έπιτεύχθηκε, παρουσία τών "Αγ. Έλεφάντη, Δ. Παπαδημητρόπουλου, Άρ. Μπαλτά και Β. Κιντή εκ μέρους τής πλειοψηφίας και τών Λ. Λουλούδη, Γ. Μητροφάνη, Μ. Παπαγιαννάκη και Π. Πιζάνια, ή συζήτηση αυτή έγινε στις αρχές Μαρτίου. Τά κύρια σημεία τής συζήτησης ήταν τά εξής. Έμείς ύποστηρίξαμε τή συμφωνία "του Ίουνίου" καθώς και τήν πρόθεσή μας νά εξακολουθήσουμε μέ τούς συμφωνημένους όρους τή συνεργασία μας μέ τό περιοδικό. Η πλειοψηφία ύποστήριξε —και έλπίζουμε ότι δέν τήν άδικούμε— πρώτον ότι τό επίμαχο άρθρο "καταργούσε όλη τήν προβληματική του περιοδικού άπό συστάσεώς του", δεύτερον ότι άποτελούσε "θεωρητική συνηγορία του νέου κόμματος", τρίτον ότι "σε εποχές διάσπασης καμία πρηγθείσα συμφωνία δέν ισχύει", τέταρτον ότι ο *Πολίτης* ύπηρετεί μόνο τό στόχο τής κομμουνιστικής ανανέωσης και συνεπώς όποιαδήποτε διαμαρτυρία γιά τήν άπόρριψη άρθρων πού δέν ύπηρετούν αυτή τήν άποψη συνιστά άπλή ήθικολογία ή άλλιώς, "τά περί λογοκρισίας άποτελούν κατηγορίες ήθικης τάξεως", πέμπτον ότι ύπό τίς παρούσες συνθήκες δέν μπορούν νά άνεχθούν τήν επώνυμη άρθρογραφία μας σέ πολιτικά ζητήματα δεδομένου ότι οι δρόμοι μας έχουν χωρίσει και συνεπώς "ό,τι καλό κάνετε έσεις βλάπτει εμάς και ό,τι καλό κάνουμε εμείς βλάπτει έσάς". Μετά άπό αυτά ή συνάντηση τελείωσε μέ τή δήλωσή μας ότι διακόπτουμε τή συνεργασία μέ τό περιοδικό.

Θά ύποτιμούσε ένδεχομένως τό πολιτικό κριτήριο τών άναγνωστών ή άναλυτική παρουσίαση τών λόγων πού καθιστούν άδύνατη τήν παραμονή μας στή συντακτική ομάδα. Τό ιστορικό πού έκτέθηκε είναι νομίζουμε εύγλωττο. Προφανώς δέν έχουμε τίς ίδιες άντιλήψεις μέ τήν πλειοψηφία, όχι μόνο γιά τό αύριο τής ανανεωτικής Άριστερᾶς —κάτι πού και φυσικό είναι και δημιουργικό μπορεί νά άποδεικνυόταν— αλλά δυστυχώς και γιά τό πώς σήμερα θά πρέπει ο πολιτικός μας χώρος νά άντιμετωπίζει ό,τι μέχρι χθές θεωρούσαμε στοιχειώδεις κατακτήσεις του. Οι δημοκρατικές διαδικασίες, ή δυνατότητα έκφρασης τής μειοψηφίας, ο δημόσιος έλεγχος τής πλειοψηφίας είναι όρισμένες άπό τίς λίγες αλλά καιρίες κατακτήσεις τής ανανεωτικής Άριστερᾶς μέσα σέ μία κοινωνία άυταρχική και έθισμένη στους παράλληλους μονόλογους.

Άν οι σύντροφοί μας θεωρούσαν ότι ή δική μας προβληματική έχει τόσο άπομακρυνθεί άπό τή δική τους ώστε νά άντιμετωπίζομαστε ως "πασοκτζήδες" —ή έκφραση έστω και κατ' άναλογία χρησιμοποιήθηκε— θά έπρεπε νά συζητηθεί στή συντακτική ομάδα, πριν όμως παρουσιαστεί ή διαφωνία σχετικά μέ τό συγκεκριμένο άρθρο. Άν ή διάσπαση του ΚΚΕ έσωτερικού σήμαινε αυτόματα και τήν άπάλειψη τής μειοψηφίας του περιοδικού, θά έπρεπε νά θεθεί μέ τή μορφή πολιτικού ζητήματος και όχι μέ τή μορφή πολιτικού πραξι-κοπήματος. Γιατί άν δέν είχε ύποβληθεί τό συγκεκριμένο άρθρο, ίσως άκόμα νά πιστεύαμε ότι ανήκουμε στή συντακτική ομάδα ένω πρό πολλού ή πλειοψηφία τής πίστευε ότι μπορούσε νά μᾶς ύποβιάσει άπό πολιτικά άπαράδεκτη αλλά στερεΐται επίσης και τής κομψότητας πού θά επέβαλε ή μακρόχρονη συνύπαρξη στο περιοδικό. Άλλά στό σημείο αυτό θά πρέπει νά γίνει μία τελευταία παρατήρηση.

Ειπώθηκε στήν τελευταία συνάντησή μας ότι τό περιοδικό πάντοτε ύπηρετούσε τό στόχο τής κομμουνιστικής ανανέωσης και συνεπώς όποιαδήποτε παρέκκλιση άπό τό στόχο αυτό άκύρωνε τό λόγο ύπαρξής του. Άν αυτός ήταν ο στόχος του βασικού πυρήνα τής συντακτικής ομάδας, δέν είναι διόλου βέβαιο ότι θά έξυπηρετείτο γιά πάνω άπό δέκα χρόνια χωρίς τή συνδρομή σέ στενά καθημερινό επίπεδο άλλων συνεργατών πού ύπηρετούσαν άλλες τάσεις τής ανανεωτικής Άριστερᾶς και ούδέποτε απέκρυψαν τίς δικές τους επιλογές. Και συνδρομή σέ "στενά καθημερινό επίπεδο" γιά ένα έκδοτικό έγχείρημα σάν αυτό του *Πολίτη* σημαίνει όχι μόνο προσφορά συγγραφικού και πρακτικού έργου αλλά και συντροφική ένθάρρυνση, άλληλεπίδραση, έμπνευση σέ μία κοινή πορεία και εξέλιξη. Είναι ακριβώς αυτή ή πολύ συγκεκριμένη ιστορία τής μικρής ομάδας πού "έβγαζε" τόσα χρόνια τόν *Πολίτη* πού κατοχύρωνε πέρα άπό όποιαδήποτε άφηρημένη άναφορά σέ πλειοψηφίες ή μειοψηφίες τό δικό μας δικαίωμα νά έκφράζουμε τίς πολιτικές μας άπόψεις έλεύθερα μέσα άπό τό περιοδικό πού συν-διαμορφώναμε μέχρι σήμερα ή μάλλον πιά μέχρι χθές. Άποτελεί συνεπώς μεγίστη άπλούστευση νά οικειοποιείται σήμερα έν όνόματι του "ένός στόχου" ο βασικός πυρήνας και κατ' επέκταση ή πλειοψηφία τής συντακτικής ομάδας ιδέες, έργο και μόχθους πού δέν του ανήκουν καθ' όλοκληρίαν. Και μέ λιγότερη

Δια χειμνίου σφραγιστού

ἐπιείκεια ἀλλὰ περισσότερη ἀκρίβεια θά λέγαμε ὄχι μόνο ὅτι ἀποτελεῖ μεγίστη ἀπλούστευση ἀλλὰ καί ἐπικίνδυνη, ἂν δέν πρόκειται γιά ἀστοχὴ ἐνέργεια ἀλλὰ ὄντως γιά θεωρητικὴ ἀποψη, αὐθαιρεσία. Σέ μᾶς δέν μένει παρά νά εὐχηθῶμε καλὴ τύχη στοὺς συντρόφους μας πού τραβοῦν, μέ τόση βεβαιότητα γιά τίς μεθοδεύσεις τους, τόν "χωριστό" τους δρόμο.

Ἀθήνα, 6 Ἀπριλίου 1987

Λεωνίδας Λουλούδης, Γιώργος Μητροφάνης,
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Πέτρος Πιζάνιας

Γιατί μένουμε στὸν Πολίτη

Οἱ φίλοι τῆς «μειοψηφίας» ἐξέθεσαν πῶς πάνω τοὺς λόγους πού τοὺς ὑποχρεώνουν, ὅπως λένε, νά διακόψουν τὴ συνεργασία τους μέ τόν Πολίτη. Σεβαστοί. Ἐμεῖς τῆς «πλειοψηφίας» ὀφείλουμε νά διαβεβαιώσουμε τοὺς ἀναγνώστες ὅτι δέν ἀποχωροῦμε. Οἱ λόγοι εἶναι γνωστοί: μαρτυροῦν γι' αὐτοὺς ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ τοῦ περιοδικοῦ καὶ οἱ ἰδέες πού προσπάθησε ἐπὶ ἔνδεκα χρόνια νά καλλιεργήσει. Θά ἦταν ἄσκοπο νά τοὺς ἀπαριθμήσουμε ἢ νά τοὺς διακηρύξουμε. Ὑπενθυμίζουμε μόνο ὅτι οἱ φίλοι τῆς «μειοψηφίας» μέ ἐπιστολὴ τους πρὶν ἓνα χρόνο μᾶς προέτρεπαν νά «ἐγκαταλείψουμε τὴν ἀντικωνική μας πρακτικὴ». Ἐννοοῦσαν νά ἐγκαταλείψουμε τίς ἰδέες μας γιά τὴν πολιτικὴ, τὴν Ἀριστερά, τὸ μαρξισμό, τὴν ἐπιστήμη, τὸν πολιτισμό, τὴ φιλοσοφία, τὴν τέχνη, τὴ λογοτεχνία, τίς ἰδέες δηλαδή μέ τίς ὁποῖες φτιάχναμε τὸ περιοδικό μέχρι τώρα καὶ τίς ὁποῖες συμμαρίζονταν ἐν πολλοῖς καὶ οἱ ἴδιοι χωρὶς ποτέ νά τεθεῖ θέμα πλειοψηφίας ἢ μειοψηφίας. Οἱ καιροὶ ἄλλαξαν, εἶναι ἀλήθεια. Ὁμολογοῦμε ὅμως ὅτι δέν πειστήκαμε πῶς ἀξίζει τὸν κόπο νά ἀλλάξουμε προσανατολισμό. Γι' αὐτὸ συνεχίζουμε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ περιοδικοῦ φέρνοντας στοὺς ἀκέραιοι τὴν πολιτικὴ καὶ ἐκδοτικὴ του εὐθύνη ἀκριβῶς ὅπως ἔνδεκα χρόνια τώρα.

Οἱ λοιποὶ «Πολίτες»

«Ἀπαλλαγὴ» τῶν ἀνυποτάκτων; λύση πού ἀναπαράγει τὸ πρόβλημα

Τελευταῖα, πυκνώνουν συνεχῶς οἱ πληροφορίες γιά «θετικὴ» διευθέτησὴ τοῦ προβλήματος τῶν ἀνυποτάκτων. Ἡ πίεση γιά μιὰ τέτοια διευθέτησὴ φαίνεται ὅτι ἔχει ἰσχυρὰ ἐρείσματα στὴν κοινωνία μας. Γιά παράδειγμα, ὀρισμένα κυβερνητικὰ στελέχη κατὰ καιροὺς ἔχουν δεσμευθεῖ πρὸς μιὰ τέτοια κατεύθυνση ἐνῶ ὁ τύπος, καθημερινὸς καὶ περιοδικός, κωφεύει ὡς πρὸς τὸ ζήτημα προβάλλοντάς το ταυτόχρονα μέ «εἰδησεογραφικό» (βλ. «ἀντικειμενικό») τρόπο.¹

Στὸ ζήτημα τῆς στρατιωτικῆς θητείας ἐκδηλώνεται μέ ἔντονο τρόπο πληθώρα κοινωνικῶν ἀντιθέσεων. Ἀδικίες παρατηροῦνται κατὰ τὴ διάρκειά τῆς θητείας ὡς πρὸς τίς εἰδικότητες, μεταθέσεις, ἄδειες, ὑπηρεσίες. Δημιουργοῦνται ἔτσι διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα σέ αὐτοὺς πού ταλαιπωροῦνται περισσότερο, τοὺς ἀποκαλούμενους «ἀγγαρόφατσες», πού ἤδη ἀπὸ τίς πρῶτες μέρες τῆς θητείας τους στοὺς κέντρο κατὰταξης καθαρίζουν τίς τουαλέτες, παίρνουν κακὴ εἰδικότητα, ὑπηρετοῦν τὴ θητεία τους σέ παραμεθόριες περιοχὲς κ.λπ., μέχρι τοὺς πῶς εὐνοημένους πού οὐσιαστικά οὐδέποτε φοροῦν στολή. Τὰ ζητήματα ὅμως αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ γνωστὰ καὶ δέν θά ἤθελα νά ἐπεκταθῶ.

Κατ' ἀρχὴν τίθεται ἀμέσως τὸ ἐρώτημα γιατί ἡ βοήθεια ἢ ἡ ἀνταμοιβὴ νά πάρει τέτοια μορφή πού νά ἀπαλλάσσει κάποιους ἀπὸ τὸ νά ριψοκινδυνεύσουν τὴ σωματικὴ τους ἀκεραιότητα καὶ ὄχι μόνο σέ περιόδους πολέμου (οἱ δύο θάνατοι στὴ μεθοριακὴ σύρραξη στὸν Ἔβρο εἶναι πολὺ πρόσφατοι γιά νά τοὺς ξεχάσουμε, γιά νά μὴ μιλήσει κανεὶς γιά τὰ κάθε εἶδους στρατιωτικὰ «ἀτυχήματα») ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχικὴ τους ἰσορροπία. Δέν καταλύεται ἔτσι κάθε ἔννοια ἰσονομίας; Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὸ, στὴν προσπάθεια νά τεθοῦν κάποια κριτήρια γιά νά ὀριστοῦν ποιῆς

Δια γυμνού σφραγιστού

κατηγορίες ατόμων θά πρέπει νά εϋνοηθοϋν δημιουργοϋνται, αναπόφευκτα, τεράστια προβλήματα. Αλήθεια, πόσο αντικειμενικά μπορεί νά είναι αυτά τά κριτήρια;²

Σέ όλη τή διάρκεια τών μεταπολεμικών τουλάχιστον χρόνων, ύπάρχουν νομοθετήματα έπί νομοθετημάτων, πού πολύ συχνά μάλιστα είναι «νόμοι-φωτογραφίες», τά όποια καθορίζουν μέ ποιά κριτήρια όρισμένες κατηγορίες πολιτών απαλλάσσονται τελείως από τήν ύποχρέωση στρατιωτικής θητείας ή ύπηρετοϋν λιγότερο.

Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι θά πρέπει νά καταργηθεί ή μειωμένη θητεία και πολύ περισσότερο ή πλήρης απαλλαγή. Αυτό δέν σημαίνει ότι παραγνωρίζουμε τό «πρόβλημα» τών άνυποτάκτων. Δηλαδή, τών ατόμων πού πίστεψαν, και έν μέρει δικαιολογημένα, ότι άν μείνουν στό έξωτερικό για μερικά χρόνια θά βγει κάποιος νόμος πού νά τούς απαλλάσσει από τή στρατιωτική θητεία, όπως είχε συμβεί κατά καιρούς στό παρελθόν. Πιστεύουμε όμως ότι ή έκδοση ενός εϋεργετικού για τούς άνυποτάκτους νόμου, εκτός τών όσων ήδη αναφέρθηκαν, θά ανατροφοδοτούσε τόν φαύλο κύκλο, δημιουργώντας σε λίγα χρόνια νέους άνυποτάκτους μέ «όξυμένα προβλήματα».

Από τήν ύποχρέωση για στρατιωτική θητεία θά πρέπει νά εξαίρονται όσοι έχουν λόγους υγείας, όπως συμβαίνει και σήμερα, και οι αντίρρησιές συνείδησης. Δηλαδή, τά άτομα πού για λόγους συνείδησης, ήθικούς, θρησκευτικούς, πνευματικούς, ανθρωπιστικούς ή άλλους ίδιου χαρακτήρα άρνούνται νά πάρουν όπλο ή νά άσκήσουν δραστηριότητα πού οδηγεί στη φυσική βία πάνω σε άλλα άτομα ή νά ύπηρετήσουν γενικά όποιοδήποτε στρατιωτικό όργανισμός. Η πολιτεία, δηλαδή, πρέπει νά αναγνωρίσει τό δικαίωμα τής αντίρρησης συνείδησης (μέ μία άπλή δήλωση μέ τούς προσωπικούς λόγους τών άρνούμενων) και νά τούς δώσει τό δικαίωμα για άναπληρωματική ή έναλλακτική πολιτική θητεία. Η πρόταση γι' αυτή τή θητεία δέν έχει τήν έννοια τής κύρωσης αλλά τού σεβασμού τής αξιοπρέπειας τού άρνούμενου, μέ τήν παράλληλη αναγωγή τής ίσονομίας τών πολιτών.

Η πρόταση για ίση διάρκεια θητεία για όλους, πού αναλύσαμε πιο πάνω, σημαίνει τελικά λιγότερη θητεία για όλους. Υπάρχουν όμως και κάποιοι άλλοι τρόποι μέ τούς όποιους μπορεί νά μειωθεί ή θητεία.³ Για παράδειγμα:

1. Ο εκδημοκρατισμός τού στρατεύματος, πού θά οδηγήσει στην οϋσιαστική στρατιωτική εκπαίδευση και στην παρότρυνση για έκφραση παραγωγικών πρωτοβουλιών, αντί νά στοχεϋει στην καταπάτηση τής προσωπικότητας τών φαντάρων. Θά πρέπει δηλαδή νά πάψουν οι άχρηστες για τίς ανάγκες τού στρατού, θεωρητικά διαπαιδαγωγικού και οϋσιαστικά καθαρά καταναγκαστικού χαρακτήρα άγγραφείες (π.χ. καθημερινές άποψιλώσεις, σκοπιά στις τουαλέτες μέ έξάρτυση και κράνος). Νά σταματήσει ή ύποχρεωτική άπραγία και ή λούφα πού ταιλαιπυρεί τό φαντάρο και νά γίνεται οϋσιαστική εκπαίδευση στα σύγχρονα όπλικά συστήματα. Νά καταργηθούν οι δουλειές βιτρίνας (π.χ. παρελάσεις, τιμητικά άγήματα και έπιθεωρήσεις) πού έξουθενώνουν τό στρατιωτή χωρίς νά βελτιώνουν στό έλάχιστο τή μαχιμότητά του.

2. Η αύξηση τής παραγωγικότητας τού στρατού μέσω τής όρθολογικότερης όργάνωσης και τού έκσυγχρονισμού του. Μέ τόν εκσυγχρονισμό δέν έννοιά άπαραίτητα τή χρησιμοποίηση ύψηλης τεχνολογίας, δυστυχώς έχουμε νά κάνουμε πολύ δρόμο για νά φτάσουμε εκεί, αλλά κάποια στοιχειώδη ύποδομή. Για παράδειγμα, όχι πιά χαλασμένες σόμπες (για νά μή θηρνοϋμε θύματα μετά, όπως συνέβη πρόσφατα), όχι πιά τουαλέτες σπασμένες, χωρίς καζανάκια, χωρίς σιφόνια για νά φεύγουν τά νερά, όχι άποψίλωση μεγάλων εκτάσεων μέ τά χέρια ή τσάπα (συνήθως μάλιστα γίνεται μέ κασμάδες).

3. Η κατάργηση τής έπίσημης χρησιμοποίησης στρατιωτών για τήν έξυπηρέτηση τών στρατιωτικών και τών οικογενειών τους. Δηλαδή, ή κατάργηση τής τοποθέτησης από τήν πολιτεία στρατιωτών σε όργανικές θέσεις όπου ύπηρετούν τή θητεία τους ως ύπηρετές/ύπαλληλικό προσωπικό τών στρατιωτικών και τών οικογενειών τους. Δηλαδή ως μάγειροι, σερβιτόροι, αρχιτέκτονες, καθαριστές, ύδραυλικοί, ηλεκτρολόγοι κ.λπ. στα παραθεριστικά κέντρα (ΚΑΑΥ), στα Πρατήρια, στις Λέσχες (ΛΑΦ) και οικοδομικούς συνεταιρισμούς (ΑΟΟΑ, ΟΣΜΑΕΣ) τών στρατιωτικών.

4. Η συρρίκνωση τών μή στρατιωτικών δραστηριοτήτων τού στρατού μέχρι τήν τελική κατάργησή τους και ή ένταξή τους στον δημόσιο τομέα. Αναφερόμαστε σε ύπηρεσίες όπως ή ΜΟΜΑ, ή ΣΥΚΕΑ, τά στρατιωτικά νοσοκομεία, τά στρατοδικεία και οι στρατιωτικές φυλακές. Για παράδειγμα, τά στρατιωτικά νοσοκομεία θά πρέπει νά ένταχθούν σταδιακά στό δημόσιο σύστημα υγείας. Έτσι, όχι μόνο θά λυθούν κάποια από τά προβλήματα πού έχει τό σημερινό σύστημα υγείας τού στρατού (πού πηγάζουν κυρίως από τήν ύπαρξη τής στρατιωτικής ιεραρχίας και υγείας τού στρατού) αλλά θά βελτιωθεί και τό δημόσιο σύστημα υγείας. Ένα ένιαίο σύστημα υγείας θά λειτουργούσε πολύ πιο άποδοτικά τόσο σε περιόδους ειρήνης (π.χ. κινητά στρατιωτικά χειρουργεία πού μένουν άχρησιμοποίητα, πληθώρα άδειων θέσεων στα στρατιωτικά νοσοκομεία, ένω στα πολιτικά οι άσθενείς στοιβάζονται σε ράντζα), όσο και σε περίοδο πολέμου.

5. Ο εκσυγχρονισμός τού συστήματος έπιστράτευσης ώστε νά δίνει τή δυνατότητα ταχύτατης κινητοποίησης τών ατόμων πού βρίσκονται σε έφεδρεία, σε περίπτωση ανάγκης.

Λόης Λαμπριανίδης

1. Μάλιστα, εβδομαδιαία έφημερίδα, πού μέχρι πρότινος «διερρήγγνε τά ιμάτιά της» για τήν άντισυνταγματικότητα τέτοιων διευθετήσεων, άλλαξε ζαφνικά πορεία.

1. Καθημερινά ζοϋμε τίς έγγενείς αντιφάσεις ενός τέτοιου νομικού πλαισίου. Για παράδειγμα, γιατί νά θεωρείται κανείς προστάτης ως προς τή μάνα του και όχι ως προς τή γυναίκα του; Γιατί κάποιος πού έχει όλες τίς οικονομικές άνέσεις αλλά ο πατέρας του είναι πάνω από 70 χρόνων νά θεωρείται προστάτης, ένω δέν θεωρείται κάποιος άλλος πού είναι άπαραίτητο νά εργάζεται για νά ζήσει ή οικογένειά του; Γιατί κάποιος πού έχει παιδί νά ύπηρετεί μειωμένη θητεία; Γιατί κάποιος πού έκανε έρευνα στο έξωτερικό μέχρι τό 1974 ύπηρετήσε έννιά μήνες, ένω άλλος πού έκανε πολύ περισσότερες σπουδές νά ύπηρετεί κανονική θητεία;

3. Στους τρόπους αυτούς μείωση τής θητείας έχουμε ήδη αναφερθεί διεξοδικά σε προηγούμενο άρθρο, βλ. Χακί, 5, Σεπτ. 1985, σ. 12-14.

“Ένα σχόλιο

στήν ελληνοτουρκική διένεξη

ΠΟΣΟ ΚΡΙΣΙΜΗ ΗΤΑΝ Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ;

του Δαμανού Παπαδημητρίου

‘Ο Σούλτς είχε έρθει τότε αποφασισμένος να πάρει μιά όριστική απάντηση, ένα ναι ή ένα όχι για τις βάσεις. ‘Αντ’ αυτού συναντήθηκε επί δίωρο με τον κ. Παπούλια και ύστερα από εκείνη τή συνάντηση δήλωνε ευχαριστημένος με τήν ήδη υπάρχουσα συμφωνία. ‘Όσο για τις βάσεις, τό θέμα θά έτίθετο όταν έρχόταν ή ώρα του, μετά τή βήμα προς βήμα βελτίωση τών σχέσεων τών δύο χωρών.

‘Αλλά επειδή οι διμερείς σχέσεις είναι στήν πραγματικότητα τριμερείς, δηλαδή οι βάσεις, ή συμφωνία Ρότζερς, ή Λήμνος, τό Κυπριακό, ή στάση του ΝΑΤΟ στά ελληνοτουρκικά δέν είναι διμερή ζητήματα ‘Αθήνας και Ουάσιγκτον αλλά ζητήματα πού αφορούν τό τρίγωνο ‘Αθήνας—‘Αγκυρας—Ουάσιγκτον, γράφουμε τότε στον Δεκαπενθέμερο Πολίτη (τεύχ. 64) ότι τά ήρεμα νερά στις σχέσεις ‘Ελλάδας—ΗΠΑ προϋποθέτουν ήρεμα νερά μεταξύ ‘Ελλάδας και Τουρκίας: « (...) ‘Ισως πάντως τά φαινόμενα νά άπατούν. ‘Ισως δηλαδή ή πίεση νά μήν άσκειται αυτή τή στιγμή από κοινού προς τήν Τουρκία. ‘Ισως ή όριστική (και θετική) απάντηση για τό θέμα τών βάσεων νά έχει δοθεί αλλά νά μήν ανακοινώνεται σκόπιμα, προκειμένου νά επιλυθούν μαζί με τό ζήτημα τών βάσεων και όρισμένα από τά έκκρεμή ζητήματα τής Ν.Α. πτέρυγας του ΝΑΤΟ. Σ’ αυτή τήν περίπτωση τό διαφορούμενο (τουλάχιστον επίσημα) μέλλον τών βάσεων θά μπορούσε νά χρησιμεύσει ως πρόσχημα στις ΗΠΑ για νά πιέσουν τήν Τουρκία ώστε οι κάποιες παραχωρήσεις τής τελευταίας νά οδηγήσουν σε μιά ουσιαστική και συνολική βελτίωση τών σχέσεων τής μέ τήν ‘Ελλάδα.

‘Ισως έτσι νά άποκτούν κάποιο νόημα τά “ήρεμα νερά” στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, στήν δέ “άνοιχτή” και “ευθεία” συζήτηση πού είχαν ό κ. Σούλτς και ό

‘Ανήμερα τήν 25η Μαρτίου τό Συμβούλιο ‘Εθνικής ‘Ασφαλείας τής Τουρκίας αποφάσισε νά στείλει τό Σισμίκ στό Αϊγαίο. Για όλους έμας πού συνηθίζουμε νά ψάχνουμε “ποιός φταίει”, και μάλιστα ανάμεσα στους άλλους, ή 25η Μαρτίου ήταν ή μέρα πού ή Τουρκία πυροδότησε τήν κρίση στό Αϊγαίο. ‘Ακριβώς ένα χρόνο πριν, τήν 25η Μαρτίου 1986, ό κ. Σούλτς πραγματοποίησε τήν επίσημη εκείνη επίσκεψη στήν ‘Αθήνα—προερχόμενος από τήν ‘Αγκυρα—πού κατέληξε στή γεμάτη χαμόγελα ανακοίνωση τής “βήμα προς βήμα” βελτίωσης τών σχέσεων τών δύο χωρών. ‘Αλλά ή σύμπτωση τών ήμερομηνιών θά μπορούσε νά είναι άπλή σύμπτωση...

κ. Παπούλιας (πού από ένα τέταρτο τής ώρας κράτησε κοντά δύο ώρες) μπορεί νά θίχτηκαν και κάποιες λεπτομέρειες. ‘Όπως και νά ‘χει τό πράγμα, προβλέπεται

ότι στά επόμενα δύο χρόνια τό σύνολο τών ελληνοτουρκικών προβλημάτων θά άποτελει άντικείμενο μιάς τριμερούς διαπραγμάτευσης. ‘Από τήν πλευρά τους οι Τούρκοι άποχαιρετώντας τον κ. Σούλτς τού φωνάζουν νά πεί στους ‘Ελληνες ότι “δέν γίνεται τίποτα χωρίς τήν ΕΟΚ”, ενώ οι δικοί μας λίγες μέρες άργότερα φωνάζουν επίσης ότι όλα πρέπει νά ξεκινήσουν από τό Κυπριακό. Στήν πραγματικότητα, ή κάθε πλευρά ενδιαφέρεται νά πάρει πρώτη αυτή κάτι και μετά ‘Ισως νά δώσει άν και ό,τι έχει ευχαρίστηση (...).

‘Αραγε ήταν ή επίσκεψη εκείνη του Σούλτς ή πρώτη πράξη του θεατρικού έργου του όποιου τή δεύτερη πράξη παρακολουθούμε αυτές τες μέρες, με τήν κρίση και τήν ύφεση στό Αϊγαίο; Και άν έτσι έχουν τά πράγματα, τό τέλος του έργου είναι ήδη γνωστό στους πρωταγωνιστές του;

Στό τελευταίο αυτό ερώτημα κανείς—έκτός από τους ίδιους— δέν είναι σε θέση νά απαντήσει. Γνωρίζουμε όμως ότι ή ελληνική πλευρά δέν κουράστηκε έκτοτε νά επαναλαμβάνει αυτό πού για μιά ακόμα φορά διατύπωσε πριν λίγες μέρες ό κ. Ρουμπάτης ερωτώμενος σχετικά με τις βάσεις: «Οι σχέσεις μας με κάθε χώρα καθορίζονται σε συνάρτηση με τις εξελίξεις και τις επιπτώσεις πού θά μπορεί νά έχουν οι εξελίξεις αυτές στα εθνικά μας συμφέροντα. Είναι φυσικό ή διαδικασία τής βήμα προς βήμα βελτίωσης τών ελληνοαμερικανικών σχέσεων νά εξαρτάται και από τόν τρόπο πού οι ΗΠΑ αντιμετωπίζουν όρισμένα θέματα άμέσου ενδιαφέροντός μας».

Μπορεί λοιπόν ό κ. Παπανδρέου κατά τή διάρκεια τής τελευταίας κρίσης νά άρνήθηκε ρητά μιά ΝΑΤΟϊκή διαιτησία ή επιδιαιτησία. Είναι όμως άλλο τόσο σίγου-

ρο ότι έχει έναποθέσει τή βελτίωση τών σχέσεων Έλλάδας-Τουρκίας στην αμερικανική μεσολάβηση. Καί δέν υπάρχει κανένας λόγος νά μήν υποθέσουμε ότι ή αμερικανική μεσολάβηση έχει ήδη ξεκινήσει. Άλλωστε καί ό ίδιος ό κ. Παπανδρέου τήν ήμέρα πού άνέμενε τήν έξοδο του Σισμίκ στό Αιγαίο κατηγόρησε εϋθέως τίσ ΗΠΑ γιά άνάμειξη, ή μάλλον γιά ύποκίνηση τής Τουρκίας. Μόνο πού είχε λόγους νά μήν πεί όλη τήν αλήθεια. Στο κάτω κάτω οί Άμερικανοί δέν είχαν λόγους νά ύποκινήσουν τήν Τουρκία λίγες μόλις μέρες άφου υπέγραψαν μαζί τής τήν άμυντική συμφωνία καί ταυτόχρονα λίγους μήνες πρίν άρχίσουν συνομιλίες μέ τήν Έλλάδα γιά τίσ βάσεις. Άλλωστε ό κ. Ρουμπάτης μόλις προχθές άποκάλυψε ότι ό κ. Παπανδρέου άπάντησε στίς άρχές Μαρτίου θετικά (κατ' άρχήν) στην έπιστολή Σούλτς γιά τήν έναρξη συνομιλιών στό θέμα τών βάσεων.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟ-ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ

Άλλά άς φύγουμε πρós στιγμήν από τό τρίγωνο - Έλλάδας - Τουρκίας - Ήνωμένων Πολιτειών καί άς περιοριστούμε στην οϋσία τών έλληνοτουρκικών διαφορών.

Κατ' άρχήν στό Αιγαίο: ή Τουρκία διεκδικεί ένα τμήμα τής ύφαλοκρηπίδας του Άνατολικού Αιγαίου μέ τό επιχείρημα ότι άκόμα καί αν τά νησιά έχουν ύφαλοκρηπίδα (πράγμα πού ή Τουρκία δέν τό έχει άποδεχθεί επίσημα), αυτό δέν μπορεί νά στερεί από τήν ήπειρωτική της άκτή τό δικαίωμα νά έχει καί αυτή ύφαλοκρηπίδα. Ή διεκδίκηση αυτή τής Τουρκίας έχει έκφραστεί έπίσημα καί περίπου έμπρακτα. Άπό κεί καί πέρα έχει θεθεί έπίσης ζήτημα έναέριου χώρου (στό όποιο ή Τουρκία επιμένει μάλλον σοβαρά), καθώς καί ζήτημα νησιών, είτε ως θέμα άποστρατιωτικοποίησής τους είτε καί υπαγωγής τους στην Τουρκία. Αυτό τό τελευταίο ή Τουρκία οϋδέποτε τό έχει έκφράσει έπίσημα καί μόνον κάποιοι χάρτες συντηρούν τό πρόβλημα. Θα λέγαμε ότι είναι ή συνοδος έπειλή γιά τά ζητήματα τής ύφαλοκρηπίδας καί του έναέριου χώρου παρά μία ρεαλιστική διεκδίκηση από μεριάς της.

Άν οί πραγματικές διεκδικήσεις τής Τουρκίας περιορίζονται στην ύφαλοκρηπίδα καί τόν έναέριο χώρο, τότε ή κατάσταση παρουσιάζει τήν εξής ιδιομορφία: άκριβώς έπειδή δέν πρόκειται γιά έδαφη πού μπορούν νά καταληφθούν βία καί νά κατέχονται ντέ φάκτο από τήν Τουρκία, αλλά γιά έννοιες του διεθνούς δικαίου, ή Τουρκία δέν μπορεί νά άποκτήσει αυτά πού θέλει χωρίς τή συγκατάθεση τής Έλλάδας καί, μέσω αυτής, τή συγκατάθεση διεθνών όργανισμών (κυρίως στό θέμα του έναέριου χώρου). Μέ άλλα λόγια, γιά νά μπορέσει λόγω χάρη ή Τουρκία νά εκμεταλλευτεί τήν ύφαλο-

κρηπίδα χωρίς συμφωνη γνώμη τής Έλλάδας θα έπρεπε νά βρίσκεται σε μία κατάσταση διαρκούς πολέμου μέ τήν Έλλάδα, αλλά μία τέτοια κατάσταση αυτόματα θα είχε συνέπειες καί ως πρós τή νησιά του Άνατολικού Αιγαίου, ή τύχη τών όποιων θα εξαρτιόταν από τίσ άνάγκες τής πολεμικής άναμέτρησης. Σ' αυτήν όμως τήν περίπτωση, καί καθώς τό παιγνίδι χοντραίνει επικίνδυνα, ή Τουρκία θα έχανε τό όποιο δίκιο έχει αυτή τή στιγμή στίς διεκδικήσεις της, καθώς θα είχαμε μία ριζική άνατροπή στή φύση τών διαφορών μεταξύ τών δύο κρατών, τέτοια ώστε νά εμφανίζει τήν Τουρκία νά θέλει νά καταλάβει έλληνικά έδαφη μέ έλληνικούς πληθυσμούς.

Άν λοιπόν υποθέσουμε, όπως λέγεται, ότι ένα από τά μέσα πού θά μπορούσε νά χρησιμοποιήσει ή Τουρκία προκειμένου νά ίκανοποιήσει τίσ διεκδικήσεις της στό Αιγαίο είναι ό πόλεμος, τότε θα πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε ότι οί συνέπειες του πολέμου θα έπρεπε νά είναι τέτοιες γιά τήν Έλλάδα πού νά τήν έξαναγκάσουν νά άναγνωρίσει τά ελάχιστα (ύφαλοκρηπίδα, έναέριος χώρος) προκειμένου νά περισώσει τά μέγιστα, δηλαδή κάποια έδαφη. Άλλά μία τέτοια έκτασης πολεμική άναμέτρηση είναι σχεδόν άδύνατη καί άδιανόητη, τουλάχιστον σ' αυτή τήν περίοδο καί σ' αυτή τή συγκεκριμένη περιοχή. Συνεπώς, ή Τουρκία διαθέτει στην πραγματικότητα ένα μόνο μέσον γιά νά άποσπάσει κάποια άναγνώριση δικαιωμάτων στό Αιγαίο από τήν Έλλάδα καί αυτό είναι οί διαπραγματεύσεις. Πιέζει λοιπόν ή Τουρκία γιά διάλογο καί διαπραγματεύσεις χρησιμοποιώντας καί όρισμένα άλλα όπλα πού έχει αυτή τή στιγμή στά χέρια της, όπως είναι π.χ. ή έκκρεμότητα στό Κυπριακό ή ένα άλλο όπλο πού δημιουργησε εκ του μηδενός, τή Λήμνο. Τό ίδιο βέβαια πράττει καί ή Έλλάδα κρατώντας κι αυτή γερά τουλάχιστον τό όπλο τής ΕΟΚ γιά κάθε ένδεχόμενο.

Όμως, όσα είπαμε προηγουμένως γιά τήν Τουρκία καί τίσ διεκδικήσεις της στό

Αιγαίο ισχύουν άντιστρόφως καί γιά τήν Έλλάδα. Κυρίως όσον άφορά τήν ύφαλοκρηπίδα (γιατί μέ τόν έναέριο χώρο τά πράγματα είναι διαφορετικά), ή Έλλάδα δέν έχει ούτε αυτή ένεργά δικαιώματα, όσο δέν τά άναγνωρίζει ή Τουρκία. Τό πρωτόκολλο τής Βέρνης άπλώς έπισημοποιεί αυτή τήν κατάσταση, πού υπάρχει άφ' ής στιγμής καί οί δύο χώρες έγείρουν διεκδικήσεις στίς ίδιες περιοχές. Καί νά μήν είχε ύπογραφεί δηλαδή τό πρωτόκολλο τής Βέρνης καί πάλι ή Έλλάδα δέν θα μπορούσε νά άσκήσει τά δικαιώματά της στην ύφαλοκρηπίδα, από τή στιγμή πού ή Τουρκία είχε καταστήσει σαφές ότι δέν θα έπέτρεπε κάτι τέτοιο.

Αυτή τή στιγμή λοιπόν τό θέμα τής ύφαλοκρηπίδας είναι παγωμένο, άφου καί λόγω πρωτοκόλλου τής Βέρνης (καί έδώ είναι άστέιο νά καταφεύγει κανείς σε νομικές έρμηνείες κατά πόσον τό πρωτόκολλο αυτό είναι ένεργό ή όχι) καμιά από τίσ δύο χώρες δέν μπορεί νά εκμεταλλευτεί τόν ύποθαλάσσιο πλούτο. Παγωμένο είναι έπίσης τό ζήτημα του έναέριου χώρου, τουλάχιστον στό ΝΑΤΟϊκό στρατιωτικό έπίπεδο (γιατί στό έπίπεδο τής πολιτικής άεροπορίας, ή όποία είναι άναγκαίο νά έκτελεί πτήσεις, άναγνωρίζεται διεθνώς ό έλληνικός έλεγχος) καί τό πάγωμα αυτό έκφράζεται από τήν έκκρεμότητα τής συμφωνίας Ρότζερς. Σε έκκρεμότητα διατηρείται επιμόνως καί τό Κυπριακό καί οί λόγοι γ' αυτή τήν έκκρεμότητα δέν σχετίζονται μόνο μέ τό Κυπριακό, αλλά μέ τό σύνολο τών έλληνοτουρκικών διαφορών.

Οί έκκρεμότητες αυτές στοιχίζουν στην Έλλάδα ένα 7% του ΑΕΠ ετησίως γιά στρατιωτικούς έξοπλισμούς. Άν αυτό μέχρι πρίν μερικά χρόνια ήταν ύποφερτό, σήμερα καταντάει δυσβάστακτο λόγω τής χρόνιας οικονομικής κρίσης πού μαστίζει τή χώρα. Θα λέγαμε μάλιστα ότι οί έξοπλισμοί έχουν κι αυτοί ένα μερίδιο στην κρίση, τουλάχιστον από δημοσιονομική αλλά καί συναλλαγματική πλευρά. Ταυτόχρονα ή άποκάλυψη ότι σε ένα μόνο σημείο τής εϋρύτερης περιοχής του Πρίνου, δέκα μίλια άνατολικά τής Θάσου, υπάρχει πετρέλαιο πού πιθανολογείται γύρω στα σαράντα μέ πενήντα χιλιάδες βαρέλια τήν ήμέρα (πού άντιστοιχεί στό 20% τών ενεργειακών άναγκών τής χώρας) καταδεικνύει καί τή "δυναμική" πλευρά του θέματος. Μέ τήν έπιφύλαξη τής έλλειψης στοιχείων, θα λέγαμε ότι τό Αιγαίο περικλείει κοιτάσματα άρκετά γιά νά καλύψουν τίσ ενεργειακές άνάγκες τής Έλλάδας, ίσως καί πολύ περισσότερο, πάντως όχι σημαντικά λιγότερα. Ή οικονομική κατάσταση τής χώρας καί οί συναλλαγματικές της ύποχρεώσεις καθιστούν τήν εκμετάλλευση κάθε πιθανού ενεργειακού πόρου έπιτακτική. Άκόμη κι αν σε όρισμένες περιοχές του Άνατολικού Αιγαίου είχαμε συνεκμετάλλευση μέ τήν Τουρκία, κάτι τέτοιο θα ήταν καί πάλι καλύτερο από τό τίποτα.

ΟΙ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

‘Αλλά άς ξαναγυρίσουμε στη φαινομενολογία της πρόσφατης παρ’ ολίγον σύρραξης στο Αίγαίο. ‘Η άρχή της δξυνσης άνάγεται στη 18η Φεβρουαρίου, όταν ο ύπουργός Βιομηχανίας, ‘Ενεργείας και Τεχνολογίας κ. Πεπονής, δώδεκα μέρες άφότου άνέλαβε καθήκοντα μέ τόν άνασχηματισμό, άνακοίνωσε τήν έξαγορά τών μετοχών του κονσόρτσιουμ πού εκμεταλλεύεται τόν Πρίνο. Είχαμε γράψει και στο προηγούμενο τεύχος του *Πολίτη* ότι ήταν μία ένέργεια έξωτερικής πολιτικής και μάλιστα μεγάλης σημασίας, άφου επικαιροποιούσε τό δλο ζήτημα της ύφαλοκρηπίδας. Πρόκειται για μία στροφή της ελληνικής πολιτικής πού, μετά άπό πολλά χρόνια, εγκαταλείπει τήν παθητική στάση και θέτει, σχεδόν επιθετικά, τό ζήτημα της ύφαλοκρηπίδας. ‘Ο ίδιος δ κ. Πεπονής φροντίζει νά τονήσει ότι τήν έθνικοποίηση τήν ύπαγορεύουν “έθνικοί λόγοι”. Παράλληλα ή κυβέρνηση μέ άφορμή τά διαρρεύσαντα ότι τό κονσόρτσιουμ προγραμματίζει γεώτρηση για τίς 28 Μαρτίου και ότι ή “έθνικοποίηση” έγινε για νά προληφθεί αυτή ή γεώτρηση, τονίζει επανειλημμένα ότι «τό πότε και τό πώς θά γίνουν οι γεωτρήσεις αυτές, άποτελεί δικαίωμα της κυβέρνησης».

‘Η έκδοχή ότι ή έξαγορά, παρ’ όλον τόν επιθετικό τόνο, ήταν στην ουσία μία άμυντική ένέργεια της ελληνικής κυβέρνησης δέν εϋσταθεί, γιατί άν σκοπός της κυβέρνησης ήταν άπλως νά μή γίνει ή γεώτρηση για νά μήν προκληθεί κρίση μέ τήν Τουρκία, ύπήρχαν άλλα λιγότερο βροντώδη μέσα στη διάθεσή της για νά τό πετύχει. Δέν είναι μόνο τό γεγονός ότι ή ίδια ή σύμβαση προβλέπει τή ρητή συγκατάθεση του ελληνικού δημοσίου για τίς γεωτρήσεις· άκόμα και άν ή σύμβαση δέν περιείχε τέτοιους όρους, τό ελληνικό δημόσιο ούτως ή άλλως διατηρεί τά κυριαρχικά του δικαιώματα νά άπαγορεύει ένέργειες πού μπορούν νά βλάψουν τό έθνικό συμφέρον. ‘Αλλά άκόμα κι άν ή κυβέρνηση προέκρινε ως καλύτερη άμυνα τή λύση της έξαγοράς τών μετοχών, είναι δύσκολο νά κατανοήσει κανείς για ποιό λόγο δέν θέλησε νά τήν αίτιολογήσει ως καθαρά οικονομικής φύσης άπόφαση, αλλά, αντίθετα, της προσέδωσε άμέσως έθνική, “έλληνοτουρκική”, διάσταση. Χωρίς κανένα δισταγμό, λοιπόν, μπορούμε νά πούμε ότι ή κυβερνητική άπόφαση της 18ης Φεβρουαρίου ήταν ή πρώτη συνειδητή πράξη πυροδότησης της πρόσφατης έλληνοτουρκικής κρίσης. ‘Οτι ή πράξη ήταν συνειδητή φαίνεται άπό τό γεγονός ότι άπό τήν ήμερομηνία εκείνη και μετά ο κ. Παπανδρέου και ο κυβερνητικός εκπρόσωπος μέ τήν ευκαιρία του Πρίνου άνακινούν και θέμα Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Παράλληλα ο —τότε— κυβερνητικός εκπρόσωπος κ. Κούρτης δίνει στο πρωτόκολλο

της Βέρνης τήν έρμηνεία πού ένα μήνα άργότερα προέκυψε μετά τή συνάντηση Καψή-‘Ακιμάν, τήν έρμηνεία δηλαδή ότι τό πρωτόκολλο αυτό περιορίζει τίς δύο χώρες άποκλειστικά στα χωρικά τους ύδατα. Παράλληλα όμως ή ελληνική πλευρά ρίχνει άλλη μία σπίθι στη φωτιά, δηλώνοντας επανειλημμένως ότι θεωρεί τό πρωτόκολλο αυτό άνευρεγό.

‘Αλλά άς δοϋμε και όρισμένα άλλα άξιοπρόσεκτα γεγονότα. ‘Ηδη άπό τή συζήτηση στη Βουλή για τήν άμυνα της χώρας, πού έγινε στις 23 ‘Ιανουαρίου, ο κ. Παπανδρέου, πού ως τότε άρνιόταν κάθε ιδέα διάλογου μέ τήν Τουρκία, μιλάει για διάλογο και θέτει θέμα Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Και ήδη άπό τόν περασμένο Δεκέμβριο ή ελληνική κυβέρνηση έχει κάνει μία εικονική προσφορά στην Ντένισον για έξαγορά τών μετοχών της (έναντι ενός ποσού πού ήταν σίγουρο ότι ή Ντένισον δέν θά δεχόταν).

Τήν ίδια περίοδο, στα τέλη ‘Ιανουαρίου δηλαδή, ο κ. Καψής παράλληλα μέ τό ύπουργείο ‘Εξωτερικών (όπου είναι ειδικευμένος στις διαπραγματεύσεις μέ τίς ‘Ηνωμένες Πολιτείες) άναλαμβάνει και τό ύφυπουργείο Τύπου. ‘Ακολουθεί ο άνασχηματισμός (δπου κοντά στα άλλα ο κ. Πέτσος τοποθετείται στο πλευρό του κ. Πεπονή) και στις 8 Φεβρουαρίου γίνεται και ο άνασχηματισμός του Ε.Γ. του ΠΑΣΟΚ. Στις 11 Φεβρουαρίου άνατίθενται στο κ. Καψή και τά δύο κανάλια της τηλεόρασης. Στις 18 Φεβρουαρίου, τήν ίδια μέρα πού τό δίδυμο Πεπονή-Πέτσου θέτει τό θέμα του Πρίνου, ο κ. Καψής παραιτεί τόν κ. Χαλάτση άπό τήν ΕΡΤ-1 και τοπο-

θετεί στη θέση του τόν κ. Σιφουνάκη, νομάρχη της άκριτικής Λέσβου. ‘Ακριβώς μία βδομάδα άργότερα ο κ. Καψής έκπαρθυρώνει και τό διευθυντή της ΕΡΤ-2 κ. Παπαδόπουλο και τή θέση του παίρνει ο έμπιστος του πρωθυπουργού κ. ‘Αντώνης Στρατής. Τέλος, στις 7 Μαρτίου τή θέση του κυβερνητικού εκπροσώπου κ. Κούρτη παίρνει ο κ. Ρουμπάτης, σύμβουλος του πρωθυπουργού για θέματα έξωτερικής πολιτικής και άμυνας. Τά θέματα αυτά ο κ. Ρουμπάτης τά χειρίζεται έκτοτε μέ ιδιαίτερη μαεστρία.

Μία μόλις μέρα μετά τήν άνακοίνωση για τήν έθνικοποίηση του Πρίνου, στις 19 Φεβρουαρίου, ο κ. Μπούτος επισκέπτεται τόν κ. Παπανδρέου στο Καστρί. ‘Ο κ. Μπούτος επισκέπτεται στις 2 Μαρτίου τήν Τουρκία, έχει συναντήσεις μέ τόν κ. Χαλέφουλο, τόν κ. Μιζέρ και άλλους και επιστρέφει μετά μία βδομάδα. ‘Ο κ. Μπούτος συγκεντρώνει όλες τίς ιδιότητες ενός άνεπίσημου αλλά έγκυρου συνομιλητή. ‘Η πρόσκλησή του στην Τουρκία δέν δίνει νόημα παρά μόνο ύπό τό πρίσμα τών πρόσφατων γεγονότων.

Στις 18 Φεβρουαρίου επίσης ο κ. Ουάινμπέργκερ κάνει τίς γνωστές δηλώσεις στην άμερικανική Γερουσία και άκολουθεί ελληνικό διάβημα διαμαρτυρίας. ‘Από τότε και μέχρι τά τέλη Μαρτίου οι μέρες θά περάσουν μέ συνεχείς και άσυνήθιστες έλληνοαμερικανικές άντεγκλήσεις. Στις 20 Φεβρουαρίου ο Σπ. Καρατζαφέρης, πού έχει πάντα τίς πληροφορίες του, θά άποκαλύψει στην *‘Ελευθεροτυπία*, άνάμεσα στα άλλα και τά εξής: «‘Ο κοινός παρονομαστής τους (σημείωση: της έθνικοποίησης του Πρίνου, της δήλωσης Παπανδρέου για τό Κυπριακό, τών δηλώσεων Ουάινμπέργκερ κ.λπ.) είναι ή επίλυση τών έλληνοτουρκικών διαφορών (συμπεριλαμβανομένου και του Κυπριακού) μέ στόχο νά ήρεμώσει ή Ν.Α. πτέρυγα του ΝΑΤΟ μέσα στο 1987 (...) Σ’ αυτό τό σκάκι της παρασκηνιακής διπλωματίας —ύποστηρίζουν αξιόπιστες πηγές— έντάσσεται και ή έθνικοποίηση του Πρίνου ή όποία έγινε μέ τίς ευλογίες της άμερικανικής πλευράς (...) Μέ τό καθεστώς πού επικρατεί σήμερα είναι άδύνατο νά γίνει μία μελλοντική ρύθμιση μεταξύ ‘Ελλάδας και Τουρκίας στο θέμα της ύφαλοκρηπίδας». Τό άρθρο του Σπ. Καρατζαφέρη άναφέρει άκόμα ότι «υπάρχει και για τό Κυπριακό ένα άμερικανικό σενάριο, τό όποιο δέν έχει “ρετουσαριστεί” άκόμα». ‘Εκτοτε πάντως τά άρθρα του κ. Καρατζαφέρη αλλάζουν τόνο, ίσως για λόγους έσωτερικής πολιτικής, ίσως όμως και γιατί του γίνεται σαφές ότι άρκετά σημεία του σεναρίου δέν είναι προκαθορισμένα, αλλά παιζόμενα.

Πρός τά μέσα Μαρτίου και ενώ ο κ. Μπούτος έχει επιστρέψει στην ‘Ελλάδα, ο πρωθυπουργός και ο ύπουργός ‘Εξωτερικών της Τουρκίας βρίσκονται στις ‘Ηνωμένες Πολιτείες, όπου επίσης παρεπιδημεί και ή κα Μαργαρίτα Παπανδρέου. ‘Υπογράφεται ή συμφωνία άμυντικής συ-

νεργασίας Τουρκίας - ΗΠΑ και άμεσα μετά οι κύριοι Ουάϊνμπεργκερ και Πέρλ καταφθάνουν στην Άγκυρα όπου παραμένουν ξη και οχτώ μέρες αντίστοιχα (ή Ελλάδα έχει στο μεταξύ μεταιώσει την επίσκεψη Ουάϊνμπεργκερ στην Αθήνα, αλλά και τό ταξίδι του κ. Χαραλαμπόπουλου στην Ουάσιγκτον. Οι δύο μεταιώσεις γίνονται ταυτόχρονα, στις 20 Φεβρουαρίου, δύο μέρες μετά τον Πρίνο). Η "κρίση" στο Αιγαίο προετοιμάζεται λοιπόν με την ανώτατη ήγηση του αμερικανικού Πενταγώνου να βρίσκεται στην Άγκυρα. Είναι προφανές ότι αν αυτή ή επίδειξη, ότι δηλαδή από πίσω βρίσκονται οι ΗΠΑ, δεν αποτελεί μήνυμα καθησυχασμού προς την ελληνική πλευρά πώς τά πάντα γίνονται υπό υψιστη αμερικανική επιτήρηση και πώς δεν θα υπάρξει παρεκτροπή, τότε μόνο ως γκάφα του αμερικανικού υπουργείου Άμυνας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί.

Στην αρχή της κρίσιμης εβδομάδας, τη Δευτέρα 23 Μαρτίου, ο κ. Μπούτος ενημερώνει τον κ. Παπανδρέου στο Καστρί για τα αποτελέσματα της επίσκεψής του στην Άγκυρα. Την επομένη συνέρχεται το Συμβούλιο Εθνικής Ασφαλείας της Τουρκίας και εκχωρεί τη μεθεπομένη τά δικαιώματα για έρευνα και εκμετάλλευση της ύφαλοκρηπίδας στην τουρκική "ΔΕΠ", όπως αντίστοιχα είχε πράξει ή Ελλάδα ένα μήνα νωρίτερα. "Όπως και την εποχή του Χόρα, τό 1976, έτσι και τώρα αποφασίζεται να βγει τό Σισμίκ στο Αιγαίο, όμως αυτή τη φορά ή Τουρκία ενεργώντας δραματικά ενημερώνει τό Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ, την ίδια στιγμή που ή Οζάλ δηλώνει: «Είναι ανάγκη να υπάρξει διάλογος, να συζητήσουμε». Στις 26 Μαρτίου ή Ελλάδα δηλώνει επίσης: ή θα συμφωνήσει ή Τουρκία στην παραπομπή του θέματος στη Χάγη, ή «ή Αθήνα θα λάβει όλα τά απαραίτητα μέτρα...» κ.λπ.

Τά γεγονότα του διημέρου της κρίσης και της ατμόσφαιρας πολέμου που εντάθηκε μετά την όμιλία του κ. Παπανδρέου είναι γνωστά. Αξίζει απλώς να σημειώσουμε μερικά από αυτά: ή κρίση συνέπεσε με την ελληνική στρατιωτική άσκηση Ποσειδών-Δίας '87, που προέβλεπε και κλήσεις εφέδρων. Έτσι τά έξοδα της εκτακτης στρατιωτικής κινητοποίησης καλύφθηκαν εν μέρει από τον τακτικό προϋπολογισμό του ΥΠΕΘΑ. Τό πρωί της Παρασκευής και ένω στο υπουργικό συμβούλιο επικρατούσε πολεμοχαρές κλίμα, ο κ. Μπούτος επισκέφθηκε τον Τουρκο πρέσβη κ. Ακιμάν (ή είδηση δεν διανεύσθηκε). Παρ' ότι από τό βράδυ της Παρασκευής είχε υπάρξει ουσιαστική εκτόνωση μετά τή συνάντηση Καψή-Ακιμάν και τίς δηλώσεις Οζάλ ότι τό Σισμίκ δεν θα βγει στο Αιγαίο, ή υπό τον κ. Καψή τηλεόραση δεν μετέδωσε τίποτα και συντήρησε τό πολεμοχαρές κλίμα ως τό Σάββατο τό απόγευμα. Κάπου όμως προδόθηκε: συγκεκριμένα, ή Παρασκευή ήταν ή "Διεθνής Ημέρα Περιβάλλοντος" και

ο κ. Άλευράς είχε επί τή εύκαιρία μαγνητοσκοπήσει μήνυμα προς τόν ελληνικό λαό. Τά δελτία ειδήσεων των ξη και των έννεα λόγω φόρτου ειδήσεων μετέδιδαν απλώς την είδηση ότι ο κ. Άλευράς απήυθυσε μήνυμα προς τόν ελληνικό λαό και πρόσθεταν: δλόκληρο τό μήνυμα του κ. Άλευρά θα μεταδοθεί στο αύριανό μας δελτίο. Τήν ώρα λοιπόν που όλοι περίμεναν με τό δάχτυλο στη σκανδάλη τό Σισμίκ, ή ΕΡΤ γίνριζε ότι την επομένη οι ειδήσεις θα είχαν λιγότερο πόλεμο. Σημειώνουμε ότι εκείνη την ώρα ή Οζάλ δεν είχε κάνει ακόμα την έκτονωτική του δήλωση.

Άπό την άλλη μεριά ή εκτόνωση ήταν τό ίδιο άπότομη όσο και τό φούντωμα της κρίσης. Άπό τό "ή πόλεμος ή διάλογος" που εκτόξευαν εκατέρωθεν θυμωμένα οι δύο πλευρές, έμεινε μόνον ή διάλογος. Άποκορύφωμα ήταν τό ταξίδι του Έβρέν, δύο μέρες μετά τόν "ειρηνοπόλεμο", ή όποιος "υπεριστάμενος της Ελληνικής Δημοκρατίας" μās έστειλε φιλιά. Μόνον μιά πιά προσεκτική ματιά θα διέκρινε ότι κάπου και οι δύο πλευρές διακατέχονταν από άμυχανία, τώρα που ή υπόθεση έχει πιά περιέλθει άποκλειστικά στα δικά τους χέρια.

Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

"Αν ή πρόσφατη κρίση δεν ήταν παρά τό προοίμιο ένός έλληνοτουρκικού διαλόγου (κατά τό πρότυπο της κρίσης του 1976 που άπό τό "βυθίασε τό Χόρα" κατέληξε στο πρωτόκολλο της Βέρνης) και άν ή ρόλος των Ηνωμένων Πολιτειών σέ αυτό του τύπου την προσέγγιση ήταν αυτός που ύποθέτουμε, τότε θα πρέπει να απαντηθούν όρισμένα έρωτήματα.

Κατ' αρχήν υπήρξε μιά καθυστέρηση ένός έτους άπό την περσινή επίσκεψη του κ. Σούλτς μέχρι τή σημερινή "δρομολόγηση" μιάς διαδικασίας επίλυσης των έλληνοτουρκικών διαφορών. Η καθυστέρηση αυτή συμπίπτει με τά έσωτερικά συμφέροντα του κ. Παπανδρέου, καθώς συντελεί στην ταυτόχρονη σχεδόν επίλυση των έλληνοτουρκικών και των έλληνοαμερικανικών διαφορών. Θα έρθει δηλαδή κάποια στιγμή μέσα στο 1988 που, άν όλα πάνε "δεξιά", ή Ελλάδα και ή Τουρκία θα βρίσκονται σέ μιά διαδικασία ουσιαστικής επίλυσης των διαφορών τους, καθώς ή προσέγγισή τους στο ένα ζήτημα θα άνοίγει τό δρόμο για τό άλλο (Κυπριακό, πετρέλαια, Αιγαίο, συμφωνία Ρότζερς, Λήμνος, ΕΟΚ κ.λπ.). Τήν ίδια στιγμή δεν θα άπομένουν παρά μερικοί μήνες για την όριστική διευθέτηση του θέματος των αμερικανικών βάσεων — οι συνομιλίες θα έχουν ήδη αρχίσει — και ή κ. Παπανδρέου θα έχει στα χέρια του έναν πολύ σοβαρό λόγο για να μεταβάλει τή στάση του στο θέμα αυτό, ότι δηλαδή οι Άμερικανοί επιτέλους ευαισθητοποιήθηκαν στο θέμα των έλληνοτουρκικών διαφορών, όπως έπανελημμένα τούς τό ζη-

τούσαμε χρόνια τώρα. Έν όψει αυτού του "χάπυ εντ" ή κ. Παπανδρέου θα μπορεί να κάνει άκόμα και έκλογές για να ζητήσει την έγκριση στην (τυπική) μεταβολή της πολιτικής του, έγκριση δηλαδή στα "ήρεμα νερά" με την Τουρκία και τίς ΗΠΑ.

Άπό τή μεριά τους οι Άμερικανοί φαίνεται ότι παίζουν και αυτοί τό παιγνίδι (τό έσωτερικό) του κ. Παπανδρέου καθώς εξακολουθεί να τούς είναι πολύ πιά πολύτιμη μιά συμφωνία με την ύπογραφή του ΠΑΣΟΚ παρά με την ύπογραφή της Ν.Δ. (ύπ' αυτό τό πρίσμα θα πρέπει να δοϋμε και την άπάντηση που δίνει συνήθως ή κ. Παπανδρέου στις επικρίσεις του κ. Μητσοτάκη για την έξωτερική του πολιτική, ότι δηλαδή ή Δεξιά με τά χάρια προς τίς ΗΠΑ δεν κατάφερε τίποτα τόσα χρόνια, ένω ή ίδιος, με τά γαβηγάτά κάτι προσδοκά να κερδίσει). Οι Άμερικανοί ένδιαφέρονται λοιπόν να ύπογράψουν με τό ΠΑΣΟΚ, άφ' ένός γιατί τή Νέα Δημοκρατία την έχουν δεμένη, άφ' έτέρου, και κυρίως, γιατί άν διευθετηθούν οι έλληνοτουρκικές διαφορές χάνουν ένα μέσο πίεσης που διέθεταν όλα αυτά τά χρόνια για να κρατούν την Ελλάδα στο ΝΑΤΟ και που ήταν άπειλή της Τουρκίας. Για να ειρηνεύσει όριστικά ή Ν.Α. πτέρυγα του ΝΑΤΟ, πρέπει, κατά τούς Άμερικανούς, όχι μόνο να επιλυθούν τά έλληνοτουρκικά αλλά ταυτόχρονα πρέπει και τά δύο μεγάλα ελληνικά κόμματα, τά κόμματα έξουσίας, να είναι φιλονατοϊκά. Και οι Άμερικανοί γνωρίζουν ότι αυτό θα τό πετύχουν μόνο άν άποσπάσουν την ύπογραφή του κ. Παπανδρέου, γιατί τότε τό ΠΑΣΟΚ δεν θα μπορεί άργότερα να άσκει άντιπολίτευση προς την ίδια του την ύπογραφή. Στην αντίθετη περίπτωση, με ύπογραφή δηλαδή του κ. Μητσοτάκη και τον κ. Παπανδρέου να είναι αντίθετος, ή έκκρεμότητα παραμένει (άλλωστε, μήπως δεν ήταν ή ύπαρξη του κ. Παπανδρέου και ή άντιπολίτευση που άσκούσε στην έπταετία 1974-81 που εμπόδιαν τή Ν.Δ. να τά βρει με ΗΠΑ και Τουρκία;).

ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣ

Τό πιά σοβαρό ίσως πρόβλημα που έθεσε ή κ. Μητσοτάκης ήταν ή άποψη του ότι ή έλληνοτουρκικός διάλογος πρέπει, άν όχι να αρχίζει με, τουλάχιστον πάντως να περιλαμβάνει έξαρχής και τό Κυπριακό. Η άποψη είναι λογικά σωστή άφου στο ζήτημα της ύφαλοκρηπίδας θα υπάρχουν εκ των πραγμάτων (στο κάτω κάτω είναι και δίκαιο) ελληνικές παραχωρήσεις και συνεπώς είναι εδκαίρια να υπάρξουν ταυτόχρονα τουρκικές παραχωρήσεις στο Κυπριακό.

Άντίθετα προξενεί άπορία ή άποψη που έξαρχής έξέφρασε ή κ. Παπανδρέου, ότι δηλαδή δεν σύρεται σέ συνολικό διάλογο με την Τουρκία, δεν άντιμετωπίζει τά έλληνοτουρκικά ως πακέτο. Τό γεγονός αυτό, μαζί με την ταυτόχρονη έμμονή του κ. Παπανδρέου για δικαστική και όχι

διμερή πολιτική λύση του θέματος της ύφαλοκρηπίδας, δημιουργεί αρκετά προβλήματα, σε σχέση τουλάχιστον με όσα είπαμε ως τώρα.

Αυτή τη στιγμή (δέν είναι ακόμα γνωστή η τελική απάντηση Παπανδρέου στο μήνυμα 'Οζάλ) οι δύο χώρες μοιάζουν να οδηγούνται σε ένα διάλογο με ανοιχτό τό θέμα κατά πόσον ο διάλογος αυτός θα καταλήξει στη σύνταξη συνυποσχετικού (άλλα ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση η απόφαση του Δικαστηρίου εξαρτάται από το περιεχόμενο του συνυποσχετικού και επομένως ο διάλογος είναι ούσιαστικός, δηλαδή "πολιτικός", όπως τον θέλει η Τουρκία), ή αν θα καταλήξει σε άλλου τύπου διμερή συμφωνία. 'Ο διάλογος αυτός μπορεί να καταλήξει γρήγορα σε άποτελέσματα, μπορεί όμως και να διαρκέσει όσο διάστημα κρίνει κάποια από τις δύο πλευρές ότι πρέπει να διαρκέσει.

Μέ άλλα λόγια, ο κ. Παπανδρέου, για κάποιους λόγους που θα πρέπει να εξετάσουμε, κρίνει ότι δέν έχει έρθει ακόμα η ώρα για να ανοίξει όλα τα χαρτιά του. Δέν έχει έρθει δηλαδή ακόμα η ώρα του Κυπριακού, της συμφωνίας Ρότζερς, δέν έχει έρθει καν η ώρα της ίδιας της ύφαλοκρηπίδας, ή, για να τό πούμε αλλιώς, έχει μόν έρθει η ώρα της διαπραγματεύσεως γι' αυτήν αλλά όχι και της συμφωνίας.

Αν η θέση αυτή του κ. Παπανδρέου είναι άποψη, είναι λανθασμένη. Αν όμως είναι τακτική — πράγμα σχεδόν σίγουρο — τότε σημαίνει τά εξής δύο, ή και τά δύο μαζί: είτε η προετοιμασία στα άλλα θέματα (Κυπριακό κ.λπ.) δέν είναι έπαρκής (ή οι προτεινόμενες λύσεις δέν είναι ακόμα συμφέρουσες) και γι' αυτό ο κ. Παπανδρέου κρατάει την ύφαλοκρηπίδα σε έκκρεμότητα μέχρι να ώριμάσουν και τά άλλα ζητήματα στο παρασκήνιο του τριγώνου 'Ελλάδας — Τουρκίας — ΗΠΑ, είτε ο κ. Παπανδρέου επιδιώκει να χρονοτριβήσει για άλλους λόγους, έσωτερικούς, ώστε να φέρει την επίλυση των έλληνοτουρκικών πιά κοντά στις εκλογές. Ένδεικτικό γιά τό ότι ο κ. Παπανδρέου δέν είναι έτοιμος ακόμα για συνολικές άγκαλιές με την Τουρκία είναι και τό γεγονός ότι κρατάει σε έκκρεμότητα και τό θέμα Τουρκίας-ΕΟΚ, δηλώνοντας ότι δέν δέχεται τον κ. Μπόζέρ. ('Η Τουρκία στη βιασύνη της είχε σπεύσει λίγες μέρες πρίν τον "πόλεμο" να δηλώσει την άφιξη του Μπόζέρ στην Αθήνα για άμέσως μετά τον "πόλεμο", αλλά ο κ. Παπανδρέου, για την ώρα, συνιστά αυτοσυγκράτηση).

Αυτή η επιδίωξη των Αμερικανών τούς υποχρεώνει, όπως φαίνεται, να παρακολουθούν και να συμμερίζονται τη σύνδεση των όποια έπιχειρεί τό ΠΑΣΟΚ ανάμεσα στις έξωτερικές και τις έσωτερικές εξελίξεις. Λόγου χάρη, τό όλο σκηνικό της πρόσφατης διήμερης πολεμικής κατάστασης πρίν τό διάλογο, δέν έρχόταν να ίκανοποιήσει κάποια τουρκική απαίτηση (άφου η Τουρκία έπιζητούσε πάντα διάλογο), αλλά άπαιτήσεις της έλληνικής πολιτικής και ιδιαίτερα της έσωτερικής

πολιτικής. 'Η έκμετάλλευση που έκανε ο κ. Παπανδρέου ήταν κι αυτή μέσα στο πρόγραμμα, όπως μέσα στο πρόγραμμα (με την έννοια ότι κανέναν δέν θα αϊφνιάσει) είναι και η τελική έκμετάλλευση του θέματος.

Γιά να τό πούμε διαφορετικά, είναι σχεδόν βέβαιο ότι τό ΠΑΣΟΚ θα θελήσει να μάς σύρει σε εκλογές που θα διεξαχθούν με συγκεκριμένο αντικείμενο, αντικείμενο που τό ίδιο θα έχει όρισει, θα θελήσει δηλαδή να παίξει εντός έδρας. Και είναι εξίσου σίγουρο ότι τό αντικείμενο αυτό δέν μπορεί να είναι οικονομικοκοινωνικό, αλλά καθαρά πολιτικό, δηλαδή έθνικό.

Τό μήνυμα φαίνεται να τό έχουν πιάσει όλοι οι πολιτικοί άρχηγοί, μικροί και μεγάλοι. 'Ο κ. Μπούτος στο "έθνικό θέμα" συμπλέει με την πολιτική του ΠΑΣΟΚ, τό ίδιο και ο κ. Στεφανόπουλος. Μόνο ο κ. Μητσοτάκης, ο όποιος εκ των πραγμάτων θα πρέπει να είναι αντίπαλος, όποιο κι αν είναι τό αντικείμενο της εκλογικής άναμέτρησης, προσπαθεί να πιάσει αντιπολιτευτικά χαρακτηριστικά και επί του έθνικου, χωρίς όμως ιδιαίτερη έπιτυχία. 'Η άμηχανία του κ. Μητσοτάκη πηγάζει από τό γεγονός ότι δέν είναι σε θέση να γνωρίζει από τώρα την έκβαση της όλης υπόθεσης. Έτσι τις πρώτες μέρες καταγγέλλει ότι με τη συμφωνία Καψή-Ακιμάν για περιορισμό της κάθε χώρας στα χωρικά της ύδατα δένουμε τά ίδια μας τά χέρια. 'Αλλά ο κ. Μητσοτάκης θα είχε δικιο, μόνο αν η συμφωνία Καψή-Ακιμάν δέν ήταν προσωρινή αλλά μόνιμη, μόνο δηλαδή αν δέν βρισκόμασταν μπροστά σε μία όριστική (και σύντομη) διευθέτηση του θέματος της ύφαλοκρηπίδας. Λίγες μέρες άργότερα ο κ. Μητσοτάκης άπευθύνει (πρός τούς Αμερικανούς) την προειδοποίηση ότι η Νέα Δημοκρατία δέν δεσμεύεται από τις όποιες συμφωνίες της κυβέρνησης με την Τουρκία, με την έλλειψη ότι οι Αμερικανοί θα την πιάσουν κι αυτή στο παιχνίδι. 'Αλλά, κατ' αυτόν τον τρόπο ο κ. Μητσοτάκης σύρεται προς μιά αντιπολίτευση άγονη, αφήνει στον κ. Παπανδρέου έλεύθερο τό πεδίο της "είρηνικης" διευθέτησης των έλληνοτουρκικών διαφορών. Είναι πολύ πιθανό ότι ο κ. Παπανδρέου θα κάνει εκλογές όχι μετά αλλά πρίν και εν όψει της όριστικής διευθέτησης των έλληνοτουρκικών και έλληνοαμερικανικών ζητημάτων, θέλοντας να εξαρτήσει τη διευθέτηση αυτή από την επανεκλογή του. 'Αν ο κ. Μητσοτάκης συνεχίσει να διαφωνεί "συνολικά" με τις διευθετήσεις του κ. Παπανδρέου κινδυνεύει να βρεθεί τότε σε πολύ μειονεκτική θέση, καθώς οι εκλογές θα προσλάβουν χαρακτήρα δημοψηφίσματος με θέμα "ήρεμα νερά" ή "θαλασσοταραχή".

Υπάρχει και μία τρίτη περίπτωση, κι αυτή είναι να σκέφτηκε προς στιγμήν ο κ. Παπανδρέου να έκμεταλλευτεί την υπερήφανη και σθεναρή στάση του στον πόλεμο κάνοντας εκλογές σε έθνικά υπερί-

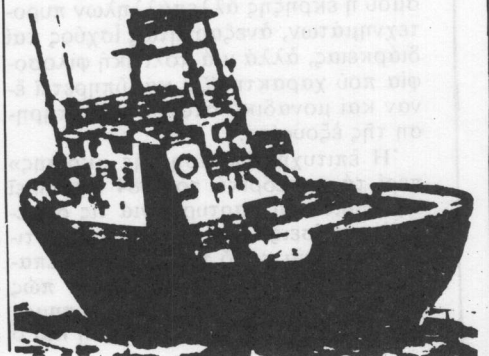
φανη άτμόσφαιρα, όποτε θα έπρεπε να αφήσει τις πολλές διαχύσεις με την Τουρκία για άργότερα.

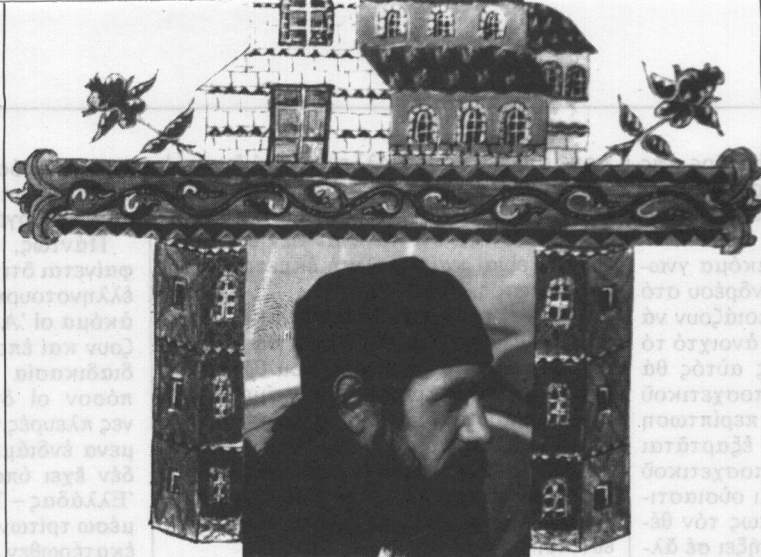
Πάντως, ανεξάρτητη από όλα αυτά, φαίνεται ότι τό κλειδί για την επίλυση των έλληνοτουρκικών διαφορών τό κρατούν ακόμα οι Αμερικανοί, αυτοί δηλαδή όρίζουν και έποπτεύουν τη βήμα προς βήμα διαδικασία και είναι άγνωστο κατά πόσον οι δύο κατεχόχην ενδιαφερόμενες πλευρές γνωρίζουν έπακριβώς τά επόμενα ενδιάμεσα βήματα. Έπειδή λοιπόν δέν έχει υπάρξει άπευθείας συνεννόηση 'Ελλάδας — Τουρκίας αλλά όλα γίνονται μέσω τρίτων, είναι φυσικό να υπάρχει μία έκατέρωθεν δυσπιστία, ο καθένας να φυλάει τά χαρτιά του μήπως και κάτι στραβώσει στο τέλος.

Τό πώς λοιπόν θα εξελιχθούν τά πράγματα από δω και περά δέν τό γνωρίζουμε. Έκείνο που γνωρίζουμε είναι ότι για να ανοίγει ο κ. Παπανδρέου θέμα ύφαλοκρηπίδας θα πρέπει να "δρομολογείται" ταυτόχρονα και λύση του Κυπριακού, και ότι για να ξεκινούν οι Αμερικανοί την όλη ιστορία, θα πρέπει να βρισκόμαστε και ένώπιον λύσεων των προβλημάτων που ενδιαφέρουν τούς ίδιους (συμφωνία Ρότζερς, βάσεις, Ν.Α. πτέρυγα του ΝΑΤΟ).

Αυτή τη στιγμή όλα τά θέματα έχουν τεθεί και βρίσκονται σε έκκρεμότητα. 'Η ύφαλοκρηπίδα επαντέθηκε με την ύπόθεση του Πρίνου και τώρα βρισκόμαστε μπροστά σε διαπραγματεύσεις. Τό Κυπριακό, ως σχέδιο Κουεγιάρ επί της συνταγματικής πτυχής, έκκρεμεί εδώ και ένα χρόνο (δέν άποσύρεται όμως), με τις δύο πλευρές να διαφωνούν κυρίως στο θέμα της άποχώρησης των τουρκικών στρατευμάτων, θέμα που θα λάβει άλλη διάσταση μέσα σε ένα πλαίσιο συνολικής εξομάλυνσης των σχέσεων 'Ελλάδας — Τουρκίας. Κάποιες διαφορές που υπάρχουν και ως προς τό συνταγματικό ίσως ξεπεραστούν με τη μεσολάβηση που πρόσφερε πρόσφατα ο Βέλγος κ. Τίντεμανς.

Σε έκκρεμότητα είναι και οι βάσεις, ή συμφωνία Ρότζερς καθώς και τό θέμα μιάς συμφωνίας Τουρκίας — ΕΟΚ, τό όποιο ή Τουρκία μόλις πρίν λίγες μέρες εμφάνισε επίσημα στο τραπέζι, με τη βοήθεια και της βελγικής Προεδρίας (νάτο πάλι τό Βέλγιο). Όλα λοιπόν τά θέματα έχουν τεθεί και τυπικά και ως τό καλοκαίρι του 1988 περιμένουν τη λύση τους.

ΚΡΑΤΟΣ – ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΤΗΣ ΕΓΓΑΜΟΥ ΣΧΕΣΕΩΣ

του Σταύρου Λιβαδά

Πιστός οπαδός μιας ιδιόρρυθμης «όμοιοπαθητικής» αποκαλύπτεται εκ νέου ο πρωθυπουργός και η κυβέρνησή του τον τελευταίο καιρό. Ο καμβάς πάνω στον οποίο αναπτύσσονται οι κυβερνητικές πρωτοβουλίες των τελευταίων ημερών, στηρίζεται στην πεποίθηση πως η κρίση μόνο με «κρίσεις» αντιμετωπίζεται. Η κρίση δέν είναι άλλη από την αδιαμφισβήτητη φθορά κυβέρνησης και ΠΑΣΟΚ, τά πολιτικά αδιέξοδα, την κατάσταση αθεράπευτης αγκύλωσης στην οποία έχουν περιπέσει από καιρό. Οι «κρίσεις» δέν είναι τίποτε άλλο παρά η πραγματική η τεχνητή οξυνση που δημιουργείται με την επιλεκτική ανάδειξη πολιτικών, κοινωνικών ή και εθνικών προβλημάτων σε δήθεν κορυφαίες στιγμές, σε σταθμούς, σε σημεία ασυνέχειας, που θα σημαδέψουν μακροπρόθεσμα το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας και στυ. Για όφειλουμε να άχθοϋμε όλοι έκόντες-άκοντες. Δέν είναι μόνο μία προσπάθεια πολιτικού αντιπερισπασμού ή έκρηξης άλλεπάλληλων πυροτεχνημάτων, ανεξαρτήτως ισχύος και διάρκειας, αλλά μία πολιτική φιλοσοφία που χαρακτηρίζει και υπηρετεί έναν και μοναδικό στόχο: τή διατήρηση της εξουσίας.

Η έπιτυχής έκβαση της «κρίσης» περί τά προεδρικά τό 1984 άποτελεί τήν καλύτερη μαρτυρία για τίσ σημερινές «κρίσεις» περί τήν εκκλησιαστική περιουσία και ό,τι άλλο ήθελε έπακολουθήσει. Δέν ισχυριζόμαστε πως αυτά τά προβλήματα είναι άνευ σημασίας. Κάθε άλλο. Η μεθόδευση και ό

χειρισμός τους όμως αποκαλύπτουν στόχους άλλοτρίους: καλλιέργεια ευνοϊκού προεκλογικού κλίματος, παιχνιδιού που «μās βγαίνει ή δέν μās βγαίνει», που πόρρω απέχουν από τούς χειρισμούς και τίσ επιλογές οι όποιες θά χαρακτήριζαν ειλικρινείς προσπάθειες για τή λύση τους.

Η «ισχύς» του νέου νόμου

Τό νομοσχέδιο του κ. Τρίτση για τήν εκκλησιαστική περιουσία άποτελεί ήδη νόμο του κράτους. Ένα νόμο, όμως, που όχι μόνο δέν συγκεντρώνει καμιά προϋπόθεση να δώσει λύση στο πρόβλημα της εκκλησιαστικής περιουσίας (τίς σχέσεις πολιτικής-εκκλησίας φιλοδοξούσε, μάλιστα, να ρυθμίσει ό ύπουργός), αλλά μεταθέτει για τίσ επόμενες γενιές και αυτήν ακόμα τή ρύθμιση — τό χωρισμό εκκλησίας και κράτους — που άλλες αστικές κοινωνίες έλυσαν σχεδόν διακόσια χρόνια πριν, σχεδόν ταυτόχρονα με τήν έδραϊωση της αστικής εξουσίας.

Ο νέος νόμος στέκεται στον άέρα, παρά τίσ κατηγορηματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού και του κ. Τρίτση πως θά εφαρμοστεί «άμεσα». Η ψήφος της Βουλής ταυτίζεται με τήν έναρξη μιας άτέλειωτης διεκδυστίδας, τριβής και φθοράς, όπου τίσ άπειλές πως ό νόμος θά βρεθεί χωρίς περιεχόμενο και άποδέκτες — με τήν ύπαγωγή της εκκλησίας στο Πατριαρχείο — θά τίσ ακολουθήσουν οι ένόπιον παντός «κατά κόσμον» δικαστηρίου προσφυγές για τήν κατάργηση ή τήν ά-

δρανοποίησή του. Όταν μάλιστα ό νόμος έχει ήδη καταδικαστεί στους «ουρανούς», όπως μās τό διαβεβαίωνουν οι έπίγειοι «αντιπρόσωποι» τους, αλλά και οι πολυάριθμοι «πιστοί» που έλαβαν τό σχετικό μήνυμα και τό δηλώνουν με άποφασιστικότητα και θάρρος στις κατά τόπους συγκεντρώσεις της εκκλησίας. Ηδη τό μέτωπο Τρίτση-ιεραρχίας μετατρέπεται σε διευρυμένο «πολιτικό μέτωπο» κυβέρνησης-όρθοδόξων.

Οι «στόχοι» του νόμου

Η αναπάντεχα σθεναρή αντίδραση της εκκλησίας στο νέο νόμο δέν δικαιολογείται μόνο από τό ότι δέν είναι διατεθειμένη να παραχωρήσει ούτε σπιθαμή από τά πάτρια και κατεχόμενα έδάφη της. Μακάριοι οι κατέχοντες ότι αυτοί έλεηθήσονται. Οι άγιοι πατέρες, πρωταθλητές της άπληστίας, έχουν ώστόσο δείξει πολλές φορές στο παρελθόν ότι γνωρίζουν να έλίσσονται ή και να συμβιβάζονται άκόμα με τήν πολιτεία, προκειμένου να διατηρήσουν τή συμβίωση στην εξουσία, που συνεπάγεται ή συνταγματική κατοχυρωμένη προνομία της όρθόδοξης εκκλησίας. Προνομία που σημαίνει όχι μόνο τή θεσμοθετημένη παρουσία της εκκλησίας σε όλες τίσ εκδηλώσεις της δημόσιας ζωής, αλλά και τήν εξασφάλιση όρων για τήν αναπαραγωγή της, μέσα από τήν έπίσημη παιδεία, τήν κρατική έπιχορήγηση, τό πλέγμα τών θεσμών που τήν έμπεριέχουν και συγκροτούν τήν ιδεολογική αλλά και πολιτική βάση για τή διαρκή

ανάμειξή της στα εξουσιαστικά εγκόσσια.

Η σύγκρουση εκκλησίας — κυβέρνησης δέν όφείλεται σ' ένα νόμο πού ρυθμίζει μόνο τά της ιδιοκτησίας και διαχείρισης της εκκλησιαστικής περιουσίας. "Αλλωστε, ό νόμος ως προς αυτό τό σκέλος άφορά ένα μικρό και μικρής, σχετικά, άξίας τμήμα της εκκλησιαστικής περιουσίας και δέν θίγει τό ιδιοκτησιακό καθεστώς της άστικής και περιαστικής περιουσίας, πού άποτελεί και τό μεγάλης άξίας τμήμα της περιουσίας της.

Μέ τό νόμο του κ. Τρίτσης επιδιώκεται ή «ύπαγωγή» της εκκλησίας στην κρατική έξουσία, γι' αυτό και ή αντίδραση, ιδιαίτερα ως προς τίς διατάξεις γιά τήν τύχη της μελλοντικής περιουσίας της εκκλησίας, τή μεταβολή του καθεστώτος του ΟΔΕΠ και, κυρίως, τίς ρυθμίσεις γιά τά ένοριακά και μητροπολιτικά συμβούλια. Γιά τήν ακρίβεια, βέβαια, γίνεται έμμεση δήλωση προθέσεων γιά νά δοθεί ή έντύπωση ότι ύποτάσσεται πλέον ή εκκλησία στην πολιτεία. Γιατί πέρα από τή μεγάλη αντίφαση πού έμπεριέχει μία τέτοια πρόθεση (άποδυνάμωση της εκκλησίας μέσα από τήν άκόμα μεγαλύτερη διαπλοκή και όσμωση της μέ τό κράτος), ό νόμος του κ. Τρίτση στηρίζεται σέ άνύπαρκτες κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις γιά νά ύπηρετήσει έστω και αυτές τίς προθέσεις του. Τήν «άλωση» δηλαδή και αυτού του «όχυρου», μέ τόν μόνο τρόπο πού τό ΠΑΣΟΚ γνωρίζει: τήν ύπαγωγή του στο (έλεγχόμενο) κράτος.

Τό ΠΑΣΟΚ έχει πάψει από καιρό νά είναι πολιτική έκφραση ενός κινήματος μέ στόχο τόν διαφορετικό συσχετισμό στο μπλόκ τών δυνάμεων της έξουσίας. Σ' αυτές τίς συνθήκες, ή κίνηση γιά τήν ύπαγωγή της εκκλησίας στην έξουσία, τήν πασοκική έξουσία, δέν έχει καν τίς προϋποθέσεις και τή δυναμική της κίνησης «ρήξης» μέ τόν Καραμανλή πού, πέραν του έντυπωσιασμού και του μαζικού λαϊκού άποπροσανατολισμού, απέβλεπε και στη μονοπόληση της έξουσίας από τό ΠΑΣΟΚ. Άπομένει μόνο ή ιδεολογική κερικατούρα της «άποκατάστασης της εκκλησίας στον πραγματικό της ρόλο, όπως ταιριάζει στην ιστορία αυτού του τόπου, πού μεγαλούργησε ανά τους αιώνες μέ τό άμοιβαίο μόλιασμα έλληνισμού και χριστιανισμού», μέ τήν όποία ό κ. Τρίτσης ευελπιστεί ότι θά άφυπνήσει τίς λαϊκές συνειδήσεις. Η πρόθεση γιά έπαναφορά συνθηκών της εποχής του Βυζαντίου στην εποχή μας, ενός θεοκρατικού κράτους μέ «άντιπροσωπευτικούς δημοκρατικούς θεσμούς» στα 1987, και τό όραμα της «κλαδικής» της ένορίας μας, μέσα από τήν όποια θά έλέγχονται τά της εκκλησίας: Δέν πρόκειται άπλως γιά ιδιόρρυθμο ιδεολόγημα,

άλλά γιά φαντασίωση μπρός τήν όποία όχρηά και ή πλέον καλπάζουσα φαντασία...

Όσο και άν ό κ. Τρίτσης, μέ τήν προηγούμενη πολιτεία του (ένεργό στέλεχος της επιτροπής στήριξης του χομεινισμού στην Ελλάδα), έλκεται από παρόμοια όράματα, δέν πιστεύουμε πώς ύπηρετούσε μία άναλόγων βλέψεων «στρατηγική» ψηφίζοντας αυτόν τό νόμο. "Αλλωστε τό νόμο δέν τόν προώθησε ό κ. Τρίτσης —άνθρωπος, αλλά ό ύπουργός Θρησκευμάτων, τόν ύποστήριξε δέ και τόν ψηφισε ή Βουλή, διά της πασοκικής πλειοψηφίας. Και σ' αυτή τή διαδοχική επιδοκίμασία, μέσα από τούς κορυφαίους άντιπροσωπευτικούς μας θεσμούς, άμβλύνονται, άν δέν έξουδετερώνονται, οι όποιες προσωπικές ιδιόρρυθμες αντίληψεις.

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σέ μία «κίνηση» της κυβέρνησης μέ πρόδηλο —ίσως και άποκλειστικό— στόχο τόν έντυπωσιασμό, πού συνοδεύεται από τή λανθασμένη εκτίμηση πώς ή τεχνική «κρίση» μέ τήν ιεραρχία (πού δέν θεωρείται ιδιαίτερα λαοφιλής) μπορεί νά άποδώσει πολιτικά και προεκλογικά όφέλη. Δυστυχώς, όμως, γιά τήν κυβέρνηση, τό παιχνίδι δέν της «βγήκε».

Διαχωρισμός κράτους και εκκλησίας

Μέχρι σήμερα ξέραμε πώς ένας νόμος έρχεται νά ρυθμίσει και στο επίπεδο τών θεσμών ήδη υπάρχουσες διαφοροποιήσεις στους πολιτικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς. Η κυβέρνηση σήμερα, περιορίζοντας (γιά τήν ακρίβεια μεταθέτοντας) «νομικά» τίς έξουσίες της εκκλησίας, κατάφερε νά τή βγάλε από τό πολιτικό «περιθώριο» στο όποιο βρισκόταν τά τελευταία χρόνια και νά τήν έπανεντάξει ως άμεση πολιτική δύναμη στην κοινωνία, μέ ένισχυμένη τήν «κοσμική» έξουσία της. Οι συγκεντρώσεις της εκκλησίας σέ Αθήνα και Θεσσαλονίκη, αλλά και ή όλη κινητοποίησή της αυτό δείχνουν.

Μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο χειρίστηκε ή κυβέρνηση τό θέμα, άπομακρύνεται εκ τών πραγμάτων και ή λύση ενός χρόνιου προβλήματος του έλληνικού κράτους, ό χωρισμός του από τήν εκκλησία. Αυτό πού θέσπισαν οι άστικές έπαναστάσεις θέσπισαν από τίς πρώτες κιόλας μέρες της επικράτησής τους, βλέποντας πώς ή πολιτική χειραφέτηση του κράτους από τή θρησκεία μπορεί νά πραγματοποιηθεί μόνο μέ τή χειραφέτηση από τή θρησκεία του κράτους. Μεταρρύθμιση πού ποτέ δέν τήν πραγματοποίησε τό έλληνικό άστικό κράτος, στο όποιο επιβιώνει ή εκκλησία ως θύλακας —άπομεινάρι— προγενέστερων κοινωνικοπολιτικών συνθηκών.

Η μετατροπή της θρησκείας σέ ιδιωτική ύπόθεση και της εκκλησίας σέ ιδιωτι-

κό θεσμο με δικες του λειτουργίες (και οικονομικά μέσα) και ή έξομοίωση της όρθόδοξης εκκλησίας μέ τίς άλλες θρησκείες, όσο και άν ήχει ρηξικέλευθο και έπαναστατικό μέτρο δέν ύπερβαίνει τά όρια μιας άστικής μεταρρύθμισης. Στίς κοινωνίες πού από εκατονταετίες έχει θεσπιστεί αυτή ή αντιμετώπιση, ή εκκλησία (οί εκκλησίες) λειτουργεί ως ιδιωτικός θεσμός και προφανώς αυτό δέν όδήγησε σέ έξάλειψη ή εξαφάνιση εκκλησίας και θρησκείας. Η έπιρροή της εκκλησίας ως ιδεολογικού μηχανισμού στο κράτος και στους πολίτες έξακολουθεί νά ύπάρχει, σέ μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, ανάλογα μέ τίς ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσης και τήν κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα αυτών τών κοινωνιών. Και τούτο γιατί ή πολιτική χειραφέτηση από τή θρησκεία δέν όδηγεί αυτόματα στην ανθρώπινη χειραφέτηση.

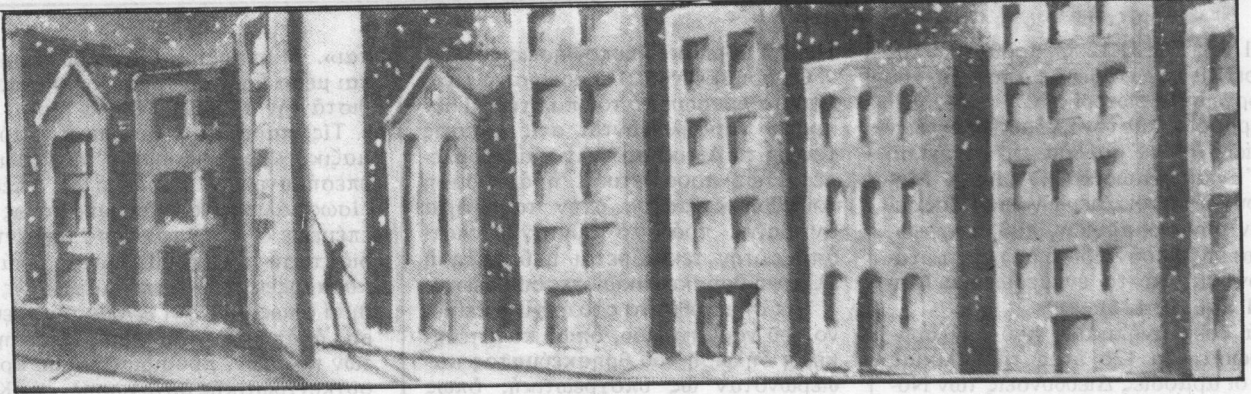
«Η πολιτική χειραφέτηση από τή θρησκεία δέν είναι ή τελειωτική δίχως άντιφάσεις χειραφέτηση από τή θρησκεία, γιατί ή πολιτική δέν είναι ό τελειωτικός δίχως άντιφάσεις τρόπος της ανθρώπινης χειραφέτησης» (Μάρξ). Όμως αυτή ή πολιτική χειραφέτηση είναι άναγκαίος όδρος γιά τήν ανθρώπινη χειραφέτηση, δηλαδή τήν κοινωνική άπελευθέρωση. Η θρησκεία θά επιβιώσει μέσα στην κοινωνία όσο ύπάρχουν οι ιδεολογικοπολιτικές συνθήκες πού τή συντηρούν.

Η Άριστερά γνωρίζει πώς ή θρησκεία δέν άποτελεί αίτια αλλά φαινόμενο της εγκόσμιας στενοκεφαλιάς και από αυτή τήν άποψη έχει στόχο νά ανατρέψει ακριβώς αυτές τίς συνθήκες πού καλλιεργούν και αναπαράγουν τίς θρησκευτικές ανάγκες ως κοινωνικές και ανθρώπινες ανάγκες. Άνάγκες πού φυσικά δέν αϊρνονται αυτόματα μέ τή μετάθεση της θρησκείας στη σφαίρα του ιδιωτικού.

Η Άριστερά δέν έχει κανένα άλλο πρόβλημα νά λύσει μέ τήν εκκλησία ή μή μόνο όσα συνεπάγεται ή ιδεολογική αντίθεσή τους και οι ριζικά διαφορετικές πολιτικές τους προοπτικές. Και από αυτή τήν άποψη είναι αντίθετη και στη διατήρηση τών εκκλησιαστικών προνομίων και στη συνύπαρξη κράτους και εκκλησίας.

Η Άριστερά είναι ξένη σέ κάθε ιδέα πού φιλοδοξεί νά «ύποτάξει» τήν εκκλησία, μεγαλώνοντας τούς δεσμούς και ένισχύοντας τή σύμφυση της μέ τό κράτος και γι' αυτό είναι αντίθετη στην αρχή στην κατεύθυνση πού μεθόδευσε ή κυβέρνηση μέ τόν πρόσφατο νόμο. Ακριβώς γιά τόν ίδιο λόγο οι άριστεροί δέν πρέπει νά καλλιεργούν αυταπάτες πώς «θά αντιμετώπισουν» τή θρησκεία προτείνοντας ένα «πρόγραμμα εκδημοκρατισμού» της εκκλησίας, στο πλαίσιο ενός προγράμματος γιά τόν εκδημοκρατισμό του κράτους. Σέ κάθε περίπτωση, ό άγώνας γιά τήν «πολιτική ήγεμονία» της Άριστερας δέν μπορεί νά περάσει από τούς εκκλησιαστικούς άμβωνες και τούς επισκοπικούς θρόνους.

ΕΚΑΜ ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΘΕΣΜΟΣ

ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Κριτική παρουσίαση του θεσμού

γράφουν: **Γεωργία Βελιτζέλου**
Έλσα Λειβαδά

Προκειμένου να προωθηθεί η λειτουργικότητα τόσο φιλόδοξων ρυθμίσεων, πριν απ' όλα θα έπρεπε να διασφαλιστεί η ανάπτυξη εποικοδομητικού διαλόγου μέσα στη Βουλή, ή επίτευξη μίας κατά τό δυνατόν ευρύτερης συναίνεσης. Αντίθετα, η εκβιαστική προώθηση ενός θεμελιώδους σημασίας νομοθετήματος κάθε άλλο παρά εγγυάται την ευόδωση των σκοπών του. Παρ' όλα αυτά, ύστερα από αδιάλλακτη κυβερνητική πρόταση, τό νομοσχέδιο συζητήθηκε με τη διαδικασία του επείγοντος μέσα σε τρεις μέρες (19, 21 και 22 Μαΐου 1986).

Τά ερμηνευτικά προβλήματα από τη συχνά κακότεχνη διατύπωση και τόν τεχνικό χαρακτήρα πολλών διατάξεων του σ.ν. ξμειναν άλυτα. Η δέ Εισηγητική Έκθεση θά μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κενή ουσιαστικού περιεχομένου· πέρα από κάποιες γενικόλογες διακηρύξεις (περί «πάταξης της γραφειοκρατίας», «άσκησης δημοκρατικού και κοινωνικού έλέγχου», «διαφάνειας στη διοικητική δράση», «πραγμάτωσης της Άλλαγής» κ.ο.κ.) και από την άπλή αναδιατύπωση τών άρθρων, δέν συνεισφέρει τίποτα τό ούσιαστικό στην έρμηνεία.

Δικαιολογημένα διερωτάται κανείς

Τό ύπουργείο Έσωτερικών έπεξεργαζόταν από τό 1983 ένα νομοσχέδιο με κύριο αντικείμενο την καθιέρωση νέων δελτίων ταυτότητας και τήν παράλληλη εισαγωγή τής πληροφορικής στη Δημόσια Διοίκηση. Τό νομοσχέδιο αυτό κατατέθηκε τελικά στη Βουλή στις 15/11/85 με τόν τίτλο: «Σχέσεις κράτους-πολίτη, καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας και άλλες διατάξεις».

Από τό όλο πνεύμα τής Εισηγητικής Έκθεσης, καθώς και από τό περιεχόμενο τών διατάξεών του, διαφαίνεται πώς το νομοσχέδιο, εισάγοντας ριζικές καινοτομίες, φιλοδοξεί να αντιμετωπίσει σφαιρικά τά κακώς κείμενα στην έλληνική Δημόσια Διοίκηση μέσω του έξορθολογισμού και του έκδημοκρατισμού τής όργάνωσης και τής λειτουργίας της.¹

τί είδους «νομοθετική βούληση» υπάγоруσε τό γράμμα του νόμου και τί είδους πολιτική βούληση μεθόδευσε τήν ψήφισή του κατά τόν τρόπο αυτόν. Τό σ.ν. «Σχέσεις κράτους-πολίτη,

καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας και άλλες διατάξεις» ψηφίστηκε στις 28 Μαΐου 1986. Στις 11 Ίουνίου 1986 δημοσιεύθηκε στην Έφημερίδα τής Κυβερνήσεως και ισχύει πλέον ως νόμος του κράτους.

Καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας

Βασική καινοτομία του νόμου είναι η καθιέρωση νέου τύπου δελτίων ταυτότητας, ή διαδικασία χορήγησης τών όποιων έχει ως έξής:

Όλοι οι Έλληνες πολίτες πού έχουν συμπληρώσει τό 12ο έτος τής ηλικίας τους υποχρεώνονται να έφοδιαστούν με τίς νέες ταυτότητες (άρθρο 1 § 1). Σύμφωνα με τή μεταβατική διάταξη του άρθρου 25 § 1, οι σχετικές αιτήσεις θά πρέπει να υποβάλλονται

1. Έκτός από τήν εισαγωγή τής πληροφορικής, ή σύσταση γραφείων επικοινωνίας και πληροφόρησης του πολίτη, ό περιορισμός τών δικαιολογητικών, οι κανόνες λειτουργίας τών συλλογικών όργάνων, ή σύσταση επιτροπής για τή σύνταξη ένιαίου Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας, συγκροτούν όρισμένα από τά αντικείμενα πού ρυθμίζονται από τό έν λόγω νομοσχέδιο.

από 1.1.88 έως 31.12.88, προθεσμία που μπορεί να παραταθεί με απόφαση του υπουργείου Έσωτερικών.

Αρμόδιες για την έκδοση των νέων δελτίων (όπως και για τη χορήγηση του Ένιαίου Κωδικού Αριθμού Μητρώου) είναι οι Διευθύνσεις Έσωτερικών των Νομαρχιών, που υποχρεώνονται να τηρούν ειδικό αρχείο ταυτοτήτων και να το ενημερώνουν (άρθρο 1 παρ. 2, 4, 6).

Για τους ανήλικους που δεν συμπλήρωσαν το 12ο έτος της ηλικίας τους οι αρμόδιες Διευθύνσεις των Νομαρχιών εκδίδουν *προσωρινό* δελτίο ταυτότητας, μέσα σε δέκα μέρες από την καταχώριση του ΕΚΑΜ στο ειδικό αρχείο που τηρούν (άρθρο 5 § 1).

Συνεπώς, για τους νεογέννητους το προσωρινό δελτίο ταυτότητας εκδίδεται αυτόματα χωρίς την υποβολή σχετικής αίτησης.

Ειδικά για τους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και όπλιτες των ενόπλων δυνάμεων καθώς και για όσους υπηρετούν στην Έλληνική Αστυνομία, το Λιμενικό Σώμα και την Πυροσβεστική Υπηρεσία, οι ταυτότητες εκδίδονται αυτόματα από την αρμόδια κατά περίπτωση υπηρεσία (άρθρο 1 § 3). Βλέπουμε πώς τα συγκεκριμένα αυτά πρόσωπα εξαιρούνται από τη γενική ρύθμιση που ισχύει για όλους τους υπόλοιπους Έλληνες πολίτες. Κατά τη συζήτηση στη Βουλή ή κυβέρνηση, αν και της ζητήθηκε,² άφησε άδιευκρινιστο το λόγο της εξαιρετικής αυτής ρύθμισης. Έξάλλου, ούτε από την Εισηγητική Έκθεση του σ.ν. προκύπτει κάτι σχετικό. Διερωτάται κανείς ποιές ειδικές ανάγκες υπαγορεύουν αυτό το καθεστώς διακρίσεως...

Η νέα ταυτότητα θα περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία του κατόχου: φωτογραφία, επώνυμο και κύριο όνομα, επώνυμο και κύριο όνομα της μητέρας και του πατέρα, επώνυμο και κύριο όνομα συζύγου, χρονολογία της γέννησης (ήμέρα, μήνα, έτος), τόπο γέννησης, τό δήμο (ή την κοινότητα) στο δημοτολόγιο του οποίου είναι εγγεγραμμένος και τον αυξοντα αριθμό της οικογενειακής του μερίδας, τό δήμο (ή την κοινότητα) στο μητρώο αρρένων του οποίου είναι εγγεγραμμένος, την εκπλήρωση ή μη των στρατιωτικών υποχρεώσεων, την ομάδα αίματος, την εκλογική υποδιαίρεση δήμου ή κοινότητας (άρθρο 3 § 1).

Όσον αφορά τό θρησκειμα, ή καταχώρισή του στο δελτίο ταυτότητας προβλέπεται ως προαιρετική.

Από τά στοιχεία που αναγράφονται στην ταυτότητα, αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα συνταγματικότητας είναι τό θρησκειμα. Η συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 13Σ) περιλαμβάνει «τό δικαίωμα να έκδηλώνει, αλλά και —αντίστροφα— να μην αποκαλύπτει κανείς τίς θρησκευ-

τικές ή άθρησκες πεποιθήσεις του».³

Οί θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι ζήτημα προσωπικό του πολίτη και δέν πρέπει να δηλώνονται στίς σχέσεις του μέ τή Διοίκηση. Αν και προβλέπεται ως προαιρετική, ή αναγραφή του θρησκειματος στήν ταυτότητα αντίβαινει πρός τό Σύνταγμα γιατί από αυτήν τεκμαίρεται ή ύπαρξη ή έλλειψη θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Ας σημειωθεί ότι στό αρχικό κείμενο του νομοσχεδίου, όπως κατατέθηκε, ή δήλωση του θρησκειματος καθιερωνόταν ως υποχρεωτική, όπως και των υπόλοιπων στοιχείων της ταυτότητας.

Κατά τή συζήτηση στή Βουλή, ή βουλευτής Μ. Δαμανάκη άσκησε έντονη κριτική έπισημαίνοντας τά προβλήματα συνταγματικότητας που δημιουργούνται και ζήτησε τήν άπάληψη του θρησκειματος από τά στοιχεία της ταυτότητας.⁴

Αντίθετα, από τή μεριά της Νέας Δημοκρατίας επικροτήθηκε θερμά ή υποχρεωτική δήλωση του θρησκειματος, ως στοιχεία του «συνθέτει τήν ιστορία μας και τίς παραδόσεις αυτού του τόπου».⁵

Η κυβέρνηση, τελικά, μέ τροπολογία της προέβλεψε τήν αναγραφή του θρησκειματος ως προαιρετική, συμβιβάζοντας έτσι τά... άσυμβίβαστα.

Εκτός από τά παραπάνω στοιχεία, στή νέα ταυτότητα θά περιέχεται και ό Ένιαίος Κωδικός Αριθμός Μητρώου (ΕΚΑΜ). Ο ΕΚΑΜ θά σχηματίζεται από 13 ψηφία και σύμβολα (άρθρο 2 § 3) και θά είναι μοναδικός για κάθε πολίτη. Η μοναδικότητά του θά προκύπτει από τό συνδυασμό δύο ατομικών χαρακτηριστικών: του τόπου και του χρόνου γέννησης. Συγκεκριμένα, στόν ΕΚΑΜ θά περιλαμβάνονται: ό κωδικός αριθμός του νομού γέννησης του πολίτη, ή χρονολογία γέννησης καθώς και ό αυξων αριθμός καταχώρισης της γέννησής του στή δημοτολογία.

Οί γεννήσεις θά γνωστοποιούνται στίς Διευθύνσεις Έσωτερικών των Νομαρχιών και των διαμερισμάτων της Νομαρχίας Άττικής στήν περιφέρεια των οποίων υπάγονται (άρθρο 2 § 3).

Οί Διευθύνσεις Έσωτερικών, έχοντας στή διάθεσή τους τά απαιτούμενα στοιχεία, θά καταχωρίζουν τόν ΕΚΑΜ κάθε πολίτη σε ειδικά αρχεία ΕΚΑΜ που θά τηρούν (άρθρο 5 § 1).

Συνεπώς, ό Ένιαίος Κωδικός Αριθμός Μητρώου είναι ένας «αριθμός κωδικοποίησης» μοναδικός και άμετάβλητος που σχηματίζεται αυτόματα από τή στιγμή της γέννησης. Κάθε πολίτης στίς έννομες σχέσεις του «φέρει» τόν προσωπικό του ΕΚΑΜ για όλόκληρη τή ζωή του.

Ο άνθρωπος, ή μοναδική, άνεπανάληπτη και υπεύθυνη αυτή προσωπικότητα, από τή γέννησή του στήν Ελλάδα αποκτά έναν μοναδικό ρυθμό που τόν χαρακτηρίζει, «αριθμοποιεί-

ται». Η ύπαρξη του ατόμου εκφράζεται μέσα από ένα νούμερο που υποκαθιστά τήν προσωπικότητά του.

Τίς παραπάνω συνέπειες από τή μαζική «αριθμοποίηση» των πολιτών έπεσήμανε στή Βουλή ό Μ. Γλέζος. Ίσως μάλιστα να ήταν και ό μόνος που επέμεινε σ' αυτή τήν τόσο σημαντική διάσταση του προβλήματος, για να καταλήξει στό συμπέρασμα πώς θεσμοί όπως ό ΕΚΑΜ θίγουν τήν ελευθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των πολιτών, προσιδιάζουν σε κράτη συγκεντρωτικής οργάνωσης, σε «Κράτη-Αστυνόμους».⁶

Αναφορικά μέ τά παραπάνω, ίδου τώρα μέ άποπειρα ύποστήριξης του ΕΚΑΜ ως θεσμού που συμβάλλει στήν εξατομίκευση του πολίτη:

«Ο κ. Γλέζος είχε πεί ότι μέ τόν αριθμό αυτό χάνεται ή προσωπικότητα του πολίτη, ό οποίος έχει ένα επώνυμο, ένα πατρώνυμο. Αλλά θά ήθελα να υπενθυμίσω ότι στίς παλιές εποχές, στήν αρχαία εποχή, στήν κλασική ελληνική εποχή, όταν ή κοινωνία ήταν μικρή δέν υπήρχαν επώνυμα. Αργότερα χρειάστηκε να προστεθεί τό πατρώνυμο για να μίν υπάρχουν συνωνυμίες. Αργότερα και τό μητρώνυμο, διότι υπήρχαν περισσότεροι μέ αυτά τά στοιχεία κ.ο.κ.

Σήμερα που οί κάτοικοι της Γης είναι δισεκατομμύρια, που ή κάθε χώρα έχει πολλά εκατομμύρια, βρισκόμαστε στήν ανάγκη, για να μπορεί να έχει ακριβώς τήν ατομικότητά του ό κάθε πολίτης, να υπάρχουν αυτά τά στοιχεία (έννοείται τά στοιχεία που συνθέτουν τό ΕΚΑΜ) (sic).⁷

Αναμφισβήτητα, ό ΕΚΑΜ εξατομικεύει τό φορέα του. Πρόκειται όμως για μία τυποποιημένη εξατομίκευση έφόσον προκύπτει από στοιχεία ανεξάρτητα από τήν προσωπικότητα που ό ίδιος διαμορφώνει και αναπτύσσει ελεύθερα, ως ένα βαθμό. Όταν «ονοματίζουν» τόν πολίτη μέ ένα τυπικό νούμερο, προσβάλλουν τήν ανθρώπινη προσωπικότητα στή μοναδικότητά της.

Που θά περιλαμβάνεται ό ΕΚΑΜ

Ο ΕΚΑΜ, εκτός από τόν κωδικό αριθ-

2. Τόσο από τή Ν.Δ. όσο και από τό ΚΚΕ. *Πρακτικά Βουλής*, Συν. ΡΑΖ' — 21 Μαΐου σελ. 6904 και 6906.

3. Άρ. Μάνεση, *Ατομικές Έλευθερίες*, δ' έκδοση, σελ. 251.

4. Έκτενης ανάπτυξη των θέσεων του ΚΚΕ στή *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΑΖ' — 21 Μαΐου 1986, σελ. 6906.

5. Έκτενης ανάπτυξη των θέσεων της Ν.Δ., στή *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΑΖ' — 21 Μαΐου, σελ. 6901-6907.

6. *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΑΕ' — 19 Μαΐου 1986, σελ. 6979.

7. Γ. Χιωτάκης, βουλευτής ΠΑΣΟΚ, *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΑΖ' — 21 Μαΐου 1986, σελ. 6888.

μό για τις ταυτότητες, θά είναι και ό κωδικός αριθμός: τής ληξιαρχικής πράξης γέννησης του πολίτη, του έκλογικού βιβλιαρίου, του διαβατηρίου του, του φορολογικού μητρώου, τής άδειας ικανότητας οδηγού, του μητρώου άρρένων, του προξενικού μητρώου, του δημοτολογίου και του έκλογικού καταλόγου (άρθρο 2 §4, έδ. α').

Τό γεγονός ότι ό ΕΚΑΜ θά αποτελέσει κωδικό αριθμό για μιά σειρά διοικητικών έγγραφών, σύμφωνα μέ τήν Εισηγητική Έκθεση, «κυρίως κάνει δυνατή τήν παροχή υπηρεσιών στους πολίτες από τις δημόσιες υπηρεσίες χωρίς καμιά δική τους ενέργεια, π.χ. καθιστά δυνατή τήν αυτόματη έγγραφη στους έκλογικούς καταλόγους ή στα σχολεία». ⁸ Συνεπώς, τό βασικό έπιχείρημα υπέρ του θεσμού είναι ή συμβολή του στην άπλοποίηση και στον έξορθολογισμό τής διοικητικής μηχανής.

Πιο πάνω προβάλαμε τή θεμελιακή αντίρρηση πού άφορά τήν «αριθμοποίηση» του πολίτη. Στο σημείο αυτό θά αναφερθούμε στον πιο συγκεκριμένο κίνδυνο από τή θεσμοθέτηση του ΕΚΑΜ, τό λεγόμενο «ήλεκτρονικό φακέλωμα».

Η ύπαρξη ενός ενιαίου (κοινού) αριθμού, χαρακτηριστικού για κάθε πολίτη, δημιουργεί τεχνικά τή δυνατότητα ενός ταχύτατου συσχετισμού των πληροφοριών πού ένσωματώνει καθένα από αυτά τά έγγραφα χωριστά.

π.χ.—τό φορολογικό μητρώο: πληροφορίες πού άφορούν τή φορολογική κατάσταση του πολίτη,
—τό διαβατήριο: έσοδος-έξοδος του από τή χώρα και προορισμός,
—τό έκλογικό βιβλιário: εάν και πότε ψήφισε κ.ο.κ.

Μέ τον τρόπο αυτό, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, τό κράτος θά μπορεί νά έχει στή διάθεσή του μιά συνθετική εικόνα τής προσωπικότητας του καθενός όπως αυτή διαγράφεται μέσα από τις διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες.

Τό κράτος θά μπορεί νά κατασκευάσει τό «πορτρέτο» του καθενός μας και νά τό αξιολογήσει μέ τά δικά του κριτήρια: θά μπορεί νά δημιουργεί τύπους πολιτών και νά τους κατατάσει σε κατηγορίες.

Οι διατάξεις του νόμου πού ρυθμίζουν τά θέματα τής συλλογής, επεξεργασίας και συσχετισμού των πληροφοριών από τους Η/Υ είναι άτελείς, ώστε εύλογα νά άμφισβητείται εάν θά μπορέσουν νά άποσοθήσουν τους κινδύνους πού έπισημάνθηκαν. Συγκεκριμένα:

α) Τά άρχεία των δημόσιων υπηρεσιών πού εκδίδουν τά έγγραφα στα όποια θά περιλαμβάνεται ό ΕΚΑΜ, θά υποβληθούν σταδιακά σε ήλεκτρονική επεξεργασία. Στο νόμο, όμως, δέν

διευκρινίζεται εάν τά πληροφοριοποιημένα άρχεία θά διασυνδέονται είτε μεταξύ τους είτε άπευθείας μέ μιά κεντρική υπηρεσία, όπου θά άποθηκεύονται οι πληροφορίες συνολικά.

β) Τό άρθρο 23 του νόμου προβλέπει τή σύσταση Διεύθυνσης ήλεκτρονικής επεξεργασίας στοιχείων στό ύπουργείο Έσωτερικών, όρίζοντας κατά τρόπο άσαφή τή λειτουργία της. Σύμφωνα μέ τήν παράγραφο 1 του άρθρου 23: «Στό ύπουργείο Έσωτερικών συνιστάται Διεύθυνση ήλεκτρονικής επεξεργασίας στοιχείων, για τή μηχανογραφική ύποστήριξη των δραστηριοτήτων του ύπουργείου, τήν έκδοση ταυτοτήτων των πολιτών και των έκλογικών άποτελεσμάτων». Ίδιαίτερα προβληματική είναι ή διάταξη τής παρ. 2 του ίδιου άρθρου, σύμφωνα μέ τήν όποια οι άρμοδιότητες τής Διεύθυνσης αυτής θά μπορούν νά καθορίζονται και, κατά παρέκκλιση των κειμένων διατάξεων, μέ προεδρικό διάταγμα, ύστερα από πρόταση τριών ύπουργών. Ο νόμος δέν προσδιορίζει ρητά τις άρμοδιότητες αυτής τής Διεύθυνσης, επιτρέποντας έτσι στην εκάστοτε κυβέρνηση νά χρησιμοποιεί κατά τό δοκοϋν τον ήλεκτρονικό έξοπλισμό του ύπουργείου Έσωτερικών, γιατί όχι και τό κεντρικό τερματικό όπου θά γίνονται ή συνολική άποθήκευση και ό συσχετισμός των πληροφοριών πού άφορούν τους πολίτες.

ΕΚΑΜ: Η έλλειψη —άλλά και ή ανεπάρκεια— μιάς προστατευτικής νομοθεσίας

Μετά τή διαπίστωση τής ανεπάρκειας των ρυθμίσεων του νόμου νά άποτρέψουν τυχόν καταχρηστική χρησιμοποίηση του ΕΚΑΜ, διατυπώθηκε και μέσα στή Βουλή ή άποψη πώς θά έπρεπε νά είχε προηγηθεί ή ψήφιση ή ή ένσωμάτωση στο νόμο ενός πλέγματος προστατευτικών διατάξεων. Η ίδια ή κυβέρνηση, άναγνωρίζοντας τήν αναγκαιότητα αυτή, δέχτηκε τελικά νά καταθέσει τροπολογία, μέ τήν όποια προστέθηκαν στην παρ. 4 του άρθρου 2, πού εισάγει τον ΕΚΑΜ, τά έξης:

«Γιά άρχεία πληροφοριών στα

όποια χρησιμοποιείται ό ΕΚΑΜ, έφαρμόζονται όλες οι διατάξεις τής νομοθεσίας για τήν προστασία του άτόμου από τήν επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών και, έως ότου τεθεί σε ίσχύ σχετικός νόμος, δέν έπιτρέπεται ή διασύνδεση των άρχείων αυτών είτε μεταξύ τους είτε μέ άλλα άρχεία ούτε ή χρησιμοποίηση του ΕΚΑΜ ως κωδικού αριθμού σε άλλα άρχεία προσωπικών πληροφοριών» (άρθρο 2 §4, έδ. 2).

Ας σημειωθεί ξανά ότι μέχρι στιγμής ή προστασία του άτόμου από τήν επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών δέν κατοχυρώνεται νομοθετικά.

Από τήν τροπολογία διαφαίνεται, ίσως, ή πρόθεση τής κυβέρνησης νά καταθέσει προς ψήφιση σχετικό νομοσχέδιο. Ωστόσο, από τό γράμμα του νόμου δέν προκύπτει ούσιαστική δέσμευση της. Συνεπώς τό εάν, τό πότε και μέ ποιό περιεχόμενο θά ψηφιστεί σχετικός νόμος πού θά προστατεύει τον πολίτη από τήν αυτόματη επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών, έξαρτάται από τήν πολιτική βούληση τής κυβέρνησης.

Εξάλλου, κατά τή συζήτηση του στή Βουλή ήταν άσαφές εάν ή προσωρινή άπαγόρευση διασύνδεσης των άρχείων —τήν όποια εισήγαγε ή τροπολογία— άφορά και τις περιπτώσεις έσωτερικής διακίνησης έγγραφών πού προβλέπονται από τό άρθρο 13: «Μέ άποφάσεις των ύπουργών Προεδρίας τής Κυβέρνησης, Οικονομικών και του κατά περίπτωση άρμοδίου ύπουργού, καθορίζονται», μεταξύ άλλων, και «οι ύποθέσεις για τή διεκπεραίωση των όποιων ή ίδια ή υπηρεσία άναζητά αντί του πολίτη τά πιστοποιητικά, βεβαιώσεις και τά λοιπά έγγραφα πού εκδίδονται από άλλες δημόσιες άρχές».

Η παραπάνω διάταξη ύπονοει, ήδη, τή συνεργασία μεταξύ των διαφόρων υπηρεσιών και κάποια δυνατότητα διασύνδεσης άρχείων πού τηρούνται για διαφορετικούς σκοπούς. Δέν κατονομάζονται, ωστόσο, οι ύποθέσεις για τις όποιες θά έπιτρέπεται έρήμην του πολίτη ή έσωτερική διακίνηση πληροφοριών πού τον άφορούν. Τό έρώτημα πού τίθεται εν προκειμένω είναι εάν ή έσωτερική διακίνηση των έγγραφών θά θεωρηθεί ως άποτέλεσμα τής άρχειακής διασύνδεσης ώστε νά διέπεται από τήν άπαγορευτική διάταξη τής τροπολογίας.

Η κρατική έξουσία γνωρίζει τον τρόπο νά συλλέγει και νά συσχετίζει πληροφορίες για τή ζωή των πολιτών. Μέ τους ήλεκτρονικούς ύπολογιστές μπορεί νά τό κάνει αυτόματα, ταχύτερα, άρτιότερα.

Οι ήλεκτρονικοί ύπολογιστές εισάγονται στην έλληνική Δημόσια Διοί-

8. Εισηγητική Έκθεση, σελ. 2.

κηση χωρίς την παραμικρή έγγυση πώς θα αξιοποιηθούν αποκλειστικά και μόνο για τους σκοπούς που όριζει ο νόμος (έκσυγχρονισμός — εξορθολογισμός του δημόσιου τομέα).

Αφ' ενός ο νόμος «Σχέσεις κράτους-πολίτη, καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας...» (πλήρης άσφαειών και έρμηνευτικών κενών) και αφ' έτερου ή έλλειψη νομοθετικών έγγυσεων, συνθέτουν την «πανηγυρική» εισαγωγή της πληροφορικής στον δημόσιο τομέα. Είναι φανερός ο κίνδυνος μήπως χρησιμοποιηθούν οι ηλεκτρονικοί ύπολογιστές καθ' ύπερβαση των νομίμων όριών, καταστρατηγώντας τό σκοπό του νόμου, προσβάλλοντας συνταγματικώς προστατευόμενα έννομα αγαθά (προσωπική ασφάλεια, προσωπικότητα και ιδιωτική ζωή). Ο κίνδυνος αυτός εντείνεται λόγω της αρισθέτησης του Ένιαίου Κωδικού Αριθμού Μητρώου.

Μέ τον ΕΚΑΜ, ή τεχνική δυνατότητα καταχρηστικών συσχετίσεων διευρύνεται σέ τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε ακόμα και αυτή ή ύπαρξη νομοθετικών έγγυσεων — άπαγορευτικών της διασύνδεσης — νά μοιάζει άναποτελεσματική.

Τήν παραπάνω άποψη εκφράζει και ή Έταιρία Έπιστημόνων Πληροφορικής και Η/Υ (ΕΠΥ). Η ΕΠΥ έχει δημιουργήσει μία μόνιμη επιτροπή έρευνας των κοινωνικών επιπτώσεων πού άπορρέουν από τή χρήση των ηλεκτρονικών ύπολογιστών και συμμετέχει στή Διεθνή Όργάνωση Πληροφορικής (IFIP). Μετά από λεπτομερή εξέταση του νόμου πού καθιερώνει τον ΕΚΑΜ, ή ΕΠΥ κατέληξε στίς παρακάτω θέσεις:⁹

«Η καθιέρωση νέου τύπου ταυτότητας μέ ένιαιο αριθμό γενικευμένης χρήσης περιέχει δυνάμει τόν κίνδυνο καταχρηστικών συσχετίσεων προσωπικών πληροφοριών. Τόν κίνδυνο αυτό, πού προέρχεται από τήν ίδια τή σύλληψη και λειτουργία γενικευμένου ΕΚΑΜ, δέν μπορούν νά άναιρέσουν:

A. Η εκφρασμένη θέληση της κυβέρνησης νά άποφύγει οποιαδήποτε καταχρηστική διασύνδεση. Πρέπει νά έπισημανθεί ότι έννας τέτοιος θεσμός έχει διάρκεια ή έμβέλεια ισχύος πέρα από τίς σημερινές πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες και ότι οι κίνδυνοι προέρχονται όχι μόνο από τήν κρατική έξουσία αλλά και από οργανωμένες ομάδες ή ιδιώτες πού ενδιαφέρονται νά αξιοποιήσουν γιά τό συμφέρον τους κάποιες προσωπικές πληροφορίες.

B. Η ύπαρξη νομοθεσίας πού θά άπαγορεύει τή συσχέτιση των πληροφοριών. Πιστεύουμε ότι έφόσον μέ ένα γενικευμένο ΕΚΑΜ είναι εύκολα δυνατά, είναι πολύ δύσκολο — άν όχι άδύνατο — νά άποφευχθεί συνολικά».

«Ο έκσυγχρονισμός και ή βελτίωση της άποτελεσματικότητας των δη-

μόσιων οργανισμών είναι όρος άπαραίτητος γιά τήν οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας. Είμαστε όμως πεπεισμένοι ότι ή καθιέρωση ΕΚΑΜ δέν άποτελεί άναγκαία προϋπόθεση γιά τόν έκσυγχρονισμό αυτόν».

«Οι διασυνδέσεις πληροφοριακών συστημάτων όταν και όπου αυτές είναι κοινωνικά θεμιτές και νομικά κατοχυρωμένες (καταπολέμηση φοροδιαφυγής, λαθρεμπορίου) είναι τεχνικά δυνατές και δέν άπαιτούν τήν ύπαρξη γενικευμένου κωδικού αριθμού. Η όποιαδήποτε συμβολή του στή βελτίωση της άποτελεσματικής επεξεργασίας των προσωπικών πληροφοριών στή Δημόσια Διοίκηση δέν αντίσταθμίζει τούς κινδύνους καταστρατήγησης πού δημιουργούνται όχι μόνο από κρατικά όργανα αλλά και από ιδιώτες».

Οι τεχνικοί έπιστήμονες της ΕΠΥ, συγκεκριμενοποιώντας τούς κινδύνους πού προκύπτουν από τήν καθιέρωση του ΕΚΑΜ ειδικά, νομίζουμε πώς δίνουν τή σωστή διάσταση στό πρόβλημα.

Στή συνέχεια, θά άναφερθοΰμε στό πώς άντιμετωπίζεται στό έξωτερικό ή ιδέα της γενικευμένης χρησιμοποίησης ενός αριθμού «κωδικοποίησης του πολίτη». Η άρνητική θέση άλλων χωρών άπέναντι στό θεσμό είναι ένδεικτική της επικινδυνότητάς του.

Άπόρριψη του ΕΚΑΜ από άλλα κράτη και κίνδυνοι γιά τίς άτομικές έλευθερίες

Η έξασφάλιση του άπαραβίαστου της ιδιωτικής σφαιρας των πολιτών άποτελεί όρο του δημοκρατικού χαρακτήρα μίας κοινωνίας. Μόνο εάν τό άτομο άφεθεί έλεύθερο νά αυτοκαθορίσει τήν προσωπική του εξέλιξη θά μπορέσει νά άναπτύξει συνειδητά άποτελεσματικούς τρόπους παρέμβασης στίς κοινωνικές διαδικασίες.

Σύμφωνα μέ τόν καθηγητή Σπ. Σημίτη, «ούτε ή άφρημένη επίκληση της έπιτακτικής ανάγκης προσωπικών στοιχείων — είτε γιά τή λειτουργία των κρατικών ύπηρεσιών είτε γιά τήν πραγματοποίηση ιδιωτικών συμφερόντων — ούτε και τό έπιχείρημα ότι τά άποτελέσματα της επεξεργασίας

είναι όλότελα άβλαβή άρκούν γιά νά νομιμοποιήσουν μία άνεξέλεγκτη συλλογή και διάδοση προσωπικών πληροφοριών. Γιά τόν πολίτη δέν παίζει ρόλο ποιός επεξεργάζεται τά προσωπικά του στοιχεία, τό γεγονός και μόνο της επεξεργασίας άρκει. Η αυτονομία του πολίτη συμβιβάζεται μόνο μέ λεπτομερειακά ρυθμισμένη και άυστηρά περιορισμένη συλλογή και διάδοση προσωπικών στοιχείων».¹⁰

Η χρησιμοποίηση Η/Υ από ποικίλα κέντρα έξουσίας δημιουργεί στό άτομο τήν αίσθηση της άστυνόμευσης. Άκόμα έντονότερη τήν αίσθηση αυτή δημιουργεί ή γενικευμένη χρησιμοποίηση του Ένιαίου Κωδικού Αριθμού Μητρώου παράλληλα μέ τήν πληροφορική.

Ο φόβος της άστυνόμευσης έμποδίζει τό άτομο νά άναπτύξει τήν προσωπικότητά του, νά διαμορφώσει έπιλογές γιά παράδειγμα, θά διατάσει ίσως νά πάρει μέρος σέ μία διαδήλωση ή νά συμμετάσχει στήν ίδρυση ενός σωματείου. Μέ τόν τρόπο αυτό καθίστανται — έμμεσα — άνεργά συνταγματικώς κατοχυρωμένα, άτομικά και συλλογικά δικαιώματα.

Η κρατική έξουσία, και ειδικότερα ή διοικητική άρχή, έπεμβαίνει προληπτικά, πριν από τήν άσκηση του συγκεκριμένου δικαιώματος. Άναπτύσσονται έτσι προληπτικοί μηχανισμοί. Η υιοθέτηση ενός προληπτικού συστήματος περιορισμού των άτομικών δικαιωμάτων είναι, όμως, χαρακτηριστικό του άστυνομικού κράτους, όπου όλοι θεωρούνται ύποπτοι μέχρις άποδείξεως του έναντίου. Τό κράτος ένοχοποιεί τούς πολίτες, «κατασκευάζει» ύπόπτους.¹¹

Σέ άλλες χώρες φαίνεται ότι έγινε ήδη συνείδηση ή επικινδυνότητα θεσμών άνάλογων μέ τόν ΕΚΑΜ. Όπως προκύπτει από μία πρώτη μελέτη των κυριότερων ευρωπαϊκών νομοθεσιών, ή Ελλάδα είναι ή πρώτη — και παραμένει ή μοναδική — χώρα πού καθιέρωσε νομοθετικά τή χρησιμοποίηση ενός κωδικού αριθμού κοινού σέ περισσότερα άρχεία, όπου ύπόκεινται σέ επεξεργασία στοιχεία, τά όποια έχουν συλλεγεί γιά διαφορετικούς σκοπούς. Όπου, στό έξωτερικό, θεσπίστηκαν κωδικοί αριθμοί γιά ηλεκτρονικά άρχεία, αυτοί προβλέφθηκαν ως «τομεακοί», δηλαδή άναφέρονται σέ μεμο-

9. Οι πληροφορίες γιά τίς δραστηριότητες της ΕΠΥ και οι θέσεις της, άποσπάματα των όποιων παραθέτουμε, δημοσιεύτηκαν στήν Αύγή της 29ης Ιουνίου 1986: «Η δημοκρατική συνείδηση, αντίσταση στήν καταχρηστική άξιοποίηση του ΕΚΑΜ».

10. Σπ. Σημίτη, «Δίκαιο και Η/Υ», Οικονομία και Κοινωνία, τεύχος 13/1980, σ. 83.

11. Άρ. Μάνεση, Άτομικές Έλευθερίες, δ' έκδοση, σελ. 78-87· βλ. και Γ. Πάσχου, «Πρός τό "Κράτος άσφαλείας"», Δεκαπενθήμερος Πολίτης, 17/10/86, τεύχος 75.

νομήνες δραστηριότητες της Δημόσιας Διοίκησης: κοινωνική ασφάλιση, ύγειονομική περίθαλψη κ.ο.κ.

Ο Ένιαίος Κωδικός Άριθμός αντιμετωπίζεται διεθνώς με πολλή επιφύλαξη. Οι κίνδυνοι που συνεπάγεται οδήγησαν μάλιστα όρισμένες χώρες σε ρητή, νομοθετική απαγόρευση της θέσπισής του.

Ένδεικτικό είναι τό παράδειγμα της Πορτογαλίας, όπου η απαγόρευση προσφυγής σέ έναν Ένιαίο Έθνικό Άριθμό τίθεται από συνταγματική διάταξη. Σύμφωνα μέ τό άρθρο 35 του Συντάγματος του '76: «Απαγορεύεται νά χορηγείται στους πολίτες ένας ένιαίος εθνικός αριθμός». Τό γεγονός ότι ένας συντακτικός νομοθέτης αισθάνθηκε τήν ανάγκη νά προσδώσει συνταγματικό κύρος στην απαγόρευση χορήγησης του Ένιαίου Άριθμού, μαρτυρεί πώς διέγινωσε τήν εξαιρετική επικινδυνότητα του θεσμού.

Εξάλλου, διδακτική είναι ή εμπειρία της γαλλικής κοινωνίας από τήν προσπάθεια νά καθιερωθεί εκεί ένα σύστημα γνωστό μέ τό όνομα «SAFARI», πού επέτρεπε τή διασύνδεση περισσότερων κρατικών άρχείων.

Τό σχέδιο «SAFARI» (άρχικά από τό «αυτοματοποιημένο σύστημα γιά τά διοικητικά άρχεία και τόν κατάλογο εξακρίβωσης της ταυτότητας των πολιτών») εισήχθη στή γαλλική κοινωνία σταδιακά και έπιχείρησε νά παρουσιάσει τόν γενικευμένο συστηματικό κρατικών, κυρίως, άρχείων ως γεγονός φυσικό και αναγκαίο.

Οι ρίζες αυτής της διαδικασίας βρίσκονται, ήδη, στην έποχή της γερμανικής κατοχής. Στά τέλη του 1940 και κατά τή διάρκεια του 1941, τό γαλλικό «Έθνικό Ίνστιτούτο Στατιστικής» (INSEE) είχε ως πρωταρχική φροντίδα νά καταχωρίσει σέ έναίο κατάλογο όλα τά πιστοποιητικά πού άπεδείκνυαν τήν ταυτότητα των Γάλλων πολιτών σέ εθνικό επίπεδο. Τά άπαιτούμενα στοιχεία έλήφθησαν από αντίγραφα των πιστοποιητικών πού κρατούσαν οι Νομαρχίες στό πλαίσιο των άρμοδιοτήτων τους.

Σκοπός της σύνταξης του καταλόγου ήταν νά χρησιμοποιηθεί ως βάση χορήγησης ενός σταθερού αριθμού σέ κάθε Γάλλο πολίτη. Ο αριθμός αυτός θά προέκυπτε από τά στοιχεία της γέννησης, προκειμένου νά έπιτευχθεί ή μοναδικότητα του και —κατά συνέπεια— ή φερεγγυότητα όσον άφορά τήν πιστοποίηση της ταυτότητας του έλεγχόμενου προσώπου. Ο αριθμός μέ τις παραπάνω ιδιότητες θά χρησίμευε περαιτέρω γιά ταξινόμηση των διοικητικών άρχείων πού είχαν ύποστει φθορές από τόν πόλεμο. Εξάλλου, ή συνολική καταχώριση στοιχείων πού άφορούσαν τους Γάλλους πολίτες θά επέτρεπε στό INSEE νά εισφέρει στό κράτος πολύτιμα στατιστικά συμπεράσματα σχετικά μέ τόν πληθυσμό

και τό εργατικό δυναμικό της χώρας.

Όστόσο, κάτω από τό μανδύα των έπίσημων σκοπών του, ό κατάλογος προοριζόταν νά χρησιμεύσει και γιά τή διαμόρφωση ειδικού άρχείου πού θά διευκόλυνε τήν ανασύσταση του γαλλικού στρατού, τήν κατάλληλη στιγμή.

Μετά τήν άπελευθέρωση, ό ρόλος του καταλόγου διευρύνθηκε. Άρχισε ή χρησιμοποίησή του γιά γενικότερους δημογραφικούς και στατιστικούς σκοπούς καθώς και γιά τόν έλεγχο της κανονικότητας των έγγραφών στους έκλογικούς καταλόγους.

Μέ τόν καιρό, όλο και περισσότερες δημόσιες υπηρεσίες άπευθύνονταν στον κατάλογο του INSEE ή χρησιμοποίηση του αριθμού ως του ασφαλέςτερου μέσου γιά τήν πιστοποίηση της ταυτότητας του προσώπου στό όποιο αναφέρεται άρχισε νά γενικεύεται.

Ο κατάλογος ένημερωνόταν διαρκώς από τις διάφορες περιφερειακές Διευθύνσεις του INSEE. Στά 1970, έπέρχεται μιά βασική άλλαγή στή μέχρι τότε άποκεντρωμένη διαχείριση του καταλόγου: τά στοιχεία του ύποβλήθηκαν σέ ήλεκτρονική άρχειοθέτηση.

Η «πληροφοριοποίηση» του καταλόγου σήμανε και τόν άναπροσδιορισμό του ρόλου του, πρós τήν κατεύθυνση της όμαδοποιημένης καταχώρισης ετερόκλητων πληροφοριών.

Ο αριθμός πλέον θά λειτουργούσε σάν κλειδί γιά τήν πρόσβαση σέ μεγάλο όγκο πληροφοριών. Τόν Άπρίλιο του 1973, ή διαχείριση του «πληροφοριοποιημένου» καταλόγου ανατέθηκε άποκλειστικά στον κεντρικό ήλεκτρονικό ύπολογιστή του «Έθνικού Κέντρου Έπεξεργασίας» πού έγκαταστάθηκε στή Νάντη. Σταδιακά, διευρύνόταν όλο και περισσότερο ή διακί-

νηση πληροφοριών μεταξύ του «Έθνικού Κέντρου Έπεξεργασίας» και των «πελατών» του (των ύπουργείων Δημοσίας Τάξεως, Έθνικής Άσφαλείας, Στρατιωτικών, Παιδείας κ.ο.κ.). Ο αριθμός εξακρίβωσης της ταυτότητας λειτουργούσε σάν κλειδί, ώστε κάθε ύπηρεσία, αίτούμενη τήν εξακρίβωση της ταυτότητας του πολίτη από τόν κεντρικό ύπολογιστή, νά έχει πρόσβαση στα άρχεία όλων των άλλων ύπηρεσιών.

Όταν άποκαλύφθηκαν οι διαστάσεις της έφαρμογής του συστήματος καθώς και οι επικίνδυνα ανεξέλεγκτες έπιπτώσεις του, ή γαλλική κοινή γνώμη άντέδρασε έντονα. Σ' αυτό συνέβαλαν ιδιαίτερα οι τοποθετήσεις όρισμένων βουλευτών και ή δημοσίευση σχετικών άρθρων στον γαλλικό τύπο.

Η ευαισθητοποίηση της γαλλικής κοινωνίας άπέναντι στην επικινδυνότητα του σχεδίου «SAFARI» οδήγησε στή ματαίωσή του. Στά 1974 ό Γάλλος πρωθυπουργός απαγόρευσε κάθε περαιτέρω διασύνδεση προσωπικών πληροφοριών περιεχομένων σέ ύπουργικά άρχεία. Άργότερα, μέ τό νόμο της 6ης Ίανουαρίου 1978 συγκροτήθηκε ή Έθνική Έπιτροπή Πληροφορικής και Έλευθεριών, στην όποία αναγνωρίζονται εύρύτατες άρμοδιότητες και μεγάλη άνεξαρτησία στην άσκηση, από αυτήν, του κοινωνικού έλέγχου της συλλογής και έπεξεργασίας των προσωπικών πληροφοριών. Η Έπιτροπή είναι ή μόνη άρμόδια νά κρίνει εάν σέ κάποια συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί νά έπιτραπεί και μέ ποιους όρους ή χρησιμοποίηση του ένιαίου αριθμού.¹²

Η αναγκαιότητα θέσπισης προστατευτικών κανόνων και ή προσπάθεια διαμόρφωσής τους σέ εθνικό και διεθνές επίπεδο

Σύμφωνα μέ εκτίμηση του καθηγητή Σπ. Σημίτη, «άρχικά ό προβληματισμός σχετικά μέ τή διακινδύνευση των ατομικών έλευθεριών από τή χρήση των Η/Υ έμοιαζε νά εξαντλείται σέ μιά θεωρητική διαμάχη. Σήμερα όμως ή εμπειρία από τή χρήση των Η/Υ κατέστησε πλέον αναγκαία τήν υιοθέτηση νομοθετικών ρυθμίσεων προστατευτικών του άτομου από τήν αυτόματη έπεξεργασία των πληροφοριών πού τό άφορούν».¹³

Τό γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται άλλωστε και από τό ότι νομοθετικές ρυθ-

12. Οι πληροφορίες γιά τό ιστορικό του συστήματος «SAFARI» έλήφθησαν από τό βιβλίο του Α. Vitalis, *Informatique, pouvoir et libertés*, σελ. 79-91.

13. Σέ άναφορά του πρós τό Συμβούλιο της Εύρώπης, μέ θέμα: «Προεργασία και έφαρμογή της νομοθεσίας γιά τήν προστασία των πληροφοριών», Δεκ. 1982.

μίσεις προστατευτικές του ατόμου από την αυτόματη επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών, προβλέφθηκαν από πολλές ξένες νομοθεσίες. Μάλιστα, οι ξένες αυτές ρυθμίσεις είναι πολύ διαφωτιστικές για μās, εφόσον έχοντας στόχο την προστασία, κατ' ανάγκην συγκεκριμενοποιούν, καταδεικνύουν την άπειλή.

Χαρακτηριστικό της θεμελιώδους σημασίας του προβλήματος είναι πώς, ήδη από τις 19 Δεκεμβρίου του 1968, η Γενική Συνέλευση των Ήνωμένων Έθνών εκδίδει την απόφαση 2450, η οποία ασχολείται με «τά προβλήματα που ανακύπτουν σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα από την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας και ειδικότερα από τη χρήση των ηλεκτρονικών μέσων και με τα όρια που πρέπει να τεθούν στη χρήση τους σε μία δημοκρατική κοινωνία».¹⁴

Η πρώτη χώρα που θέσπισε προστατευτικές των ατομικών ελευθεριών διατάξεις είναι η Ο.Δ. της Γερμανίας, με το νόμο της 17ης Οκτωβρίου 1970 του κρατιδίου της Έσσης.

Ο νόμος της Έσσης θεωρείται πολύ σημαντικός, ακριβώς γιατί διευρύνει την έγγυητική για τις ατομικές ελευθερίες λειτουργία του Κοινοβουλίου. Αποφεύγοντας να αντιμετωπίσει την προστασία του ατόμου μεμονωμένα, προσπαθεί να την εντάξει στο ευρύτερο πλαίσιο της κυκλοφορίας των πληροφοριών μεταξύ κοινωνίας και κράτους.

Ειδικότερα, ο νόμος της Έσσης καθιερώνει συγκεκριμένους κανόνες που πρέπει να διέπουν την επεξεργασία των πληροφοριών, ώστε να είναι θεμιτή. Παράλληλα, προβλέπει την ύπαρξη μίας Αρχής έλεγχου της τήρησης των επιταγών του νόμου, στη οποία αναγνωρίζονται δικαιώματα εποπτείας των ηλεκτρονικών αρχείων καθώς και το δικαίωμα να ενημερώνεται για τη λειτουργία τους και να υποδεικνύει συγκεκριμένα μέτρα για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή του νόμου. Η έλεγκτική Αρχή λογοδοτεί μόναχα στο Κοινοβούλιο, με το οποίο είναι υποχρεωμένη να συνεργάζεται.

Ο τύπος νομικής προστασίας που καθορίστηκε με το νόμο της Έσσης χρησίμευσε έκτοτε ως μοντέλο για πολλές άλλες εθνικές νομοθεσίες, γιατί στην πράξη αποδείχθηκε πώς η άπνευστης συνεργασία της Αρχής έλεγχου με το Κοινοβούλιο διασφαλίζει αποτελεσματικότερα τα ατομικά δικαιώματα.

Εν όψει της διεθνούς προσπάθειας για τη διαμόρφωση κανόνων που θα προστατεύουν το άτομο από τη χρήση των Η/Υ, ο Όργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) διετύπωσε, το 1980, κατευθυντήριες αρχές προστασίας του ιδιωτικού βίου και των ατομικών ελευθεριών και κάλεσε τα κράτη-μέλη να υιοθετήσουν,

κατά τρόπο ομοιόμορφο στις εσωτερικές τους νομοθεσίες και πρακτικές, ένα μίνιμουμ προστασίας των πολιτών. Στη συνέχεια, ο ΟΟΣΑ άνηύθινε στά μέλη του λεπτομερή ερωτηματολόγιο για να διαπιστωθεί εάν και κατά πόσον οι αρχές αυτές υιοθετήθηκαν. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1983 ολοκληρώθηκε μία συνθετική εικόνα του προβλήματος, όπως προέκυψε από τις απαντήσεις των χωρών στά ερωτηματολόγιο. Στη σχετική αναφορά διαβάζουμε: «Ορισμένες χώρες (Ισπανία, Ελλάδα, Τουρκία) δέν απάντησαν στά ερωτηματολόγιο και δέν διαθέτουν σχετική νομοθεσία. Για τις περιπτώσεις αυτές λαμβάνουμε υπόψη τις προφορικές διακηρύξεις των εκπροσώπων αυτών των χωρών, που έκαναν κατά τη διάσκεψη της 10ης και 11ης Μαρτίου 1983».

Τό πρώτο διεθνές δεσμευτικό κείμενο προήλθε από τό Συμβούλιο της Εϋρώπης και είναι ή Σύμβαση της 28ης Ιανουαρίου 1981 «για την προστασία του ατόμου από την αυτόματη επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών». Στο πρώτο άρθρο όρίζεται τό αντικείμενο και εξαγγέλλεται ό σκοπός της σύμβασης: «Σκοπός της Σύμβασης είναι νά έγγυηθεί —στην επικράτεια κάθε κράτους-μέλους του Συμβουλίου της Εϋρώπης— σε κάθε φυσικό πρόσωπο, άνεξάρτητα από την έθνικότητα και τη διαμονή του, τό σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του και κυρίως του δικαιώματος του ιδιωτικού βίου άπέναντι στην αυτόματη επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών ("προστασία πληροφοριών")».

Σύμφωνα με τούς όρισμούς του άρθρου 3, τό πεδίο εφαρμογής των κανόνων της Σύμβασης εκτείνεται στά αρχεία αυτόματης επεξεργασίας προσωπικών πληροφοριών τόσο του ιδιωτικού, όσο και του δημόσιου τομέα.

Οί προβλεπόμενες από τό άρθρο 4 της Σύμβασης ύποχρεώσεις των μελών είναι οί έξης: «Κάθε κράτος λαμβάνει στό έσωτερικό του δίκαιο τά αναγκαία μέτρα για την ύλοποίηση των θεμελιωδών αρχών της προστασίας των πληροφοριών, όπως αυτές εξαγγέλλονται στό β' κεφάλαιο της Σύμβασης».

Η Ελλάδα ως μέλος του Συμβουλίου της Εϋρώπης υπέγραψε τη Σύμβαση, όμως ακόμα δέν την έχει επικυρώσει.

Σύμφωνα με τούς κανόνες του διεθνούς δικαίου, από την ύπογραφή της Σύμβασης δέν εκποιάει άμεσα ύποχρέωση αλλά μόνο πολιτική εϋθύνη της Ελλάδας νά την επικυρώσει. Εϋθύνη που έντείνεται από τη συμμετοχή της σε διεθνείς Όργανισμούς, όπως ό ΟΟΣΑ, ή ΕΟΚ και τό Συμβούλιο της Εϋρώπης. Η ύπογραφή συνεπάγεται ακόμα και την ύποχρέωση της Ελλάδας νά μή λάβει μέτρα αντίθετα προς

τό περιεχόμενο της Σύμβασης μέχρι της επικυρώσεως.

Στή χώρα μας, έξάλλου, ή θέσπιση ειδικής προστατευτικής νομοθεσίας επιβάλλεται αλλά και διευκολύνεται από τη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος του ιδιωτικού βίου (βλ. τό άρθρο 9 §1 του Συντάγματος του 1975).

Εν όψει των παραπάνω, από τό 1983 ξεκίνησε μία διαδικασία διαμόρφωσης των απαιτούμενων νομικών μορφών. Με την απόφαση 8376 της 3/2/83 του ύπουργού Δικαιοσύνης, συγκροτήθηκε Όμάδα Έργασίας με σκοπό τη σύνταξη νομοσχεδίου για την προστασία του άπορρήτου της ιδιωτικής ζωής από τη χρήση των Η/Υ. Στήν όμάδα συμμετείχαν τρεις σύμβουλοι Έπικρατείας (οί Κ. Κακούρης, Μ. Χαλαζωνίτης και Άν. Μαρίνος) και τρεις πανεπιστημιακοί (οί Κ. Μαυριάς, Γ. Παπαδημητρίου και Π. Παυλόπουλος).

Στήν απόφαση αναφέρεται: «Είναι επείγουσα και για τη χώρα μας ή ανάγκη λήψης νομοθετικών μέτρων με σκοπό: I. την εϋθυγράμμιση της προς τούς κανόνες που φαίνεται νά έχουν επικρατήσει διεθνώς σχετικά με τη χάραξη όροθετικής γραμμής άνάμεσα στην ανάγκη ελεύθερης κυκλοφορίας διεθνώς των ηλεκτρονικά επεξεργασμένων προσωπικών πληροφοριών και στην ανάγκη προστασίας του άπορρήτου της ιδιωτικής ζωής, και II. την άποφυγή άποκλεισμού της Ελλάδας από τη διεθνή ελεύθερη κυκλοφορία πληροφοριών λόγω έλλείψεως προστατευτικής νομοθεσίας».

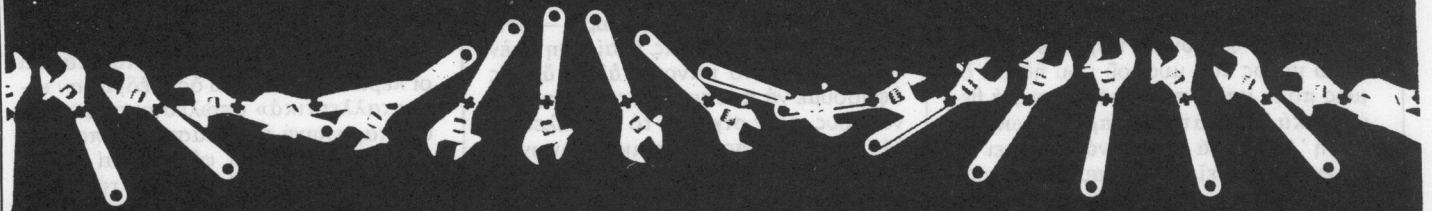
Μέσα στά δύο έπόμενα από τη σύστασή της χρόνια, ή Όμάδα Έργασίας εκπόνησε σχέδιο νόμου με τίτλο «Γιά την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών» και τό έθεσε στη διάθεση του ύπουργείου.

Τό σχέδιο νόμου για την προστασία του πολίτη από την επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών αποτελεί ουσιαστικά την ύλοποίηση σε νομοθετικό επίπεδο των βασικών αρχών της Διεθνούς Σύμβασης.

Όμως, κανείς δέν ξέρει εάν και πότε θά κατατεθεί στη Βουλή και με ποίο περιεχόμενο. Άκόμα κι αν τελικά γίνει νόμος του κράτους, διατηρώντας τό αρχικό —πραγματικά έγγυητικό— περιεχόμενό του, θά μπορέσει άραγε νά μās «προστατεύσει» από την καταχρηστική αξιοποίηση του ΕΚΑΜ;

14. Αναφέρεται στην Αιτιολογική Έκθεση του σ.ν. «για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία των προσωπικών πληροφοριών» που έτοιμασε έπιτροπή νομικών και δέν έχει κατατεθεί ακόμα στη Βουλή.

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

‘Ορισμένες αποσαφηνίσεις με άφορμή
ένα σχόλιο του *Πολίτη*

του Μιχάλη Μοδινού

Τό σημείωμα του *Πολίτη* (τεύχος 76, στήλη «Επισημάνσεις»), σχετικά με τό άρθρο μου στη *Νέα Οικολογία* «Κρίση του καπιταλισμού ή κρίση της ανάπτυξης», έχω τήν εντύπωση ότι άδικεί τόσο έμένα, όσο και τίς άποψεις του κειμένου. Πολύ περισσότερο όμως φοβάμαι ότι άδικεί τήν οικολογική προβληματική σ’ αυτό τόν τόπο κι αυτό γιατί πολλοί είναι έτοιμοι νά μάς επιρρίψουν τόν λίθο τών «άπολιτικών», τών «αψύλλιαστων», άκόμη κρι τών «δεξιών». Δέν είναι έτσι όμως τά πράγματα άφου ή *Ν.Ο.* βαδίζει μέν σέ άκανθώδεις δρόμους αναζητώντας θεωρητική τεκμηρίωση γιά πληθώρα ζητημάτων, αλλά έχει καταφέρει νά αναγνωρίζεται πρωτίστως ως έντυπο «πολιτικής οικολογίας», κάτι πού συμβαίνει σέ πολύ περιορισμένη κλίμακα παγκοσμίως. Αυτό σημαίνει επιγραμματικά ότι αναζητείται έναγωνίως ή σύνδεση φύσης και κοινωνίας ή φυσικών και κοινωνικών έπιστημών, χωρίς νά άποφεύγεται ή καταβύθιση στά τρέχοντα, καθημερινά πολιτικά πράγματα. Έπειδή όμως τά ζητήματα πού τίθενται είναι συχνά καινούργια και άνεπεξέργαστα, έπειδή δηλαδή άπουσιάζει ένιότε μιά παγιωμένη γλώσσα κοινής άποδοχής, είναι φυσικό νά υπάρχουν παρεξηγήσεις. Πολλοί μάλιστα προσποιούνται ότι δέν αντιλαμβάνονται τίς δυσχέρειες στίς έπαφές

‘Αριστεράς και οικολογίας και δρούν σάν νά μήν ύπήρχε κρίση θεωρίας και πρακτικής. ‘Η έκτεταμένη κριτική-πολιτική στό τελευταίο τεύχος τής *Ν.Ο.* (‘Απρ. ‘87) πού έντελώς έπιλόλαιο έπιχειρεί νά κατεδαφίσει τίς θέσεις μου μέ ένα κείμενο έκτενέστερο άπό τό αρχικό δικό μου, φυσικά μέ κολακεύει, αλλά άποδεικνύει ότι πολός δρόμος έχει άκόμη νά διανυθεί. Τό γεγονός πάντως ότι τό τελευταίο αυτό κείμενο έκκινεί προσπογράφοντας τήν κριτική του *Πολίτη*, ένισχύει τήν άνάγκη διεκρίνισης όρισμένων βασικών σημείων του έπίμαχου κειμένου, προχωρώντας και λίγο παραπέρα. Σέ ό,τι πάντως άφορά τήν κριτική πού δημοσιεύθηκε στό ανά χείρας περιοδικό όφειλω νά όμολογήσω ότι κατανοώ πολύ καλά τή ρήση «όποιος καεί άπό τό κουρκοῦτι κ.λπ.» και είναι γεγονός ότι σέ έποχές εύκολίας ή άλλιώς σέ έποχές πού τό πλοίο μάζει νερά, πολός κόσμος τήν κοπανάει γιά νά βουλευτεί όπως όπως σέ σωσίβιες λέμβους παντός τύπου. Δέν είναι πάντως ή περίπτωση μου αυτή. Έτσι νομίζω ότι θά περιίττευε μιά δήλωσή μου στό έρώτημα «ύπάρχει ή δέν ύπάρχει καπιταλισμός». ‘Όστόσο, αν αυτό βοηθά, άπαντώ άπερίφραστα «ναί, ύπάρχει», όπως άπαντώ μέ τόν ίδιο τρόπο στό έρώτημα πού δέν τέθηκε αλλά είναι συναφές προς τό πίο πάνω

«ναί, ύπάρχει εργατική τάξη». Θεωρώ πάντως πλεονασμό τίς πίο πάνω δηλώσεις άφου δέν λησμονώ ότι ως γραφιάς «φτιαχτηκα» στόν *Πολίτη* και ό τι όφειλω παρά πολλά (και ως άπλός του άναγνώστης) στό σώμα τής γνώσης πού έχει δημιουργηθεί άπό τίς στήλες του. Γι’ αυτό άλλωστε έξακολουθώ νά είμαι συνεργάτης του και έλπίζω νά συνεχίσω νά είμαι και στό μέλλον, όσο τό έπιτρέπουν οι μικρές μου δυνάμεις.

‘Ο στόχος λοιπόν του άρθρου μου ήταν τελείως διαφορετικός άπό τή διεκρίνιση τών πίο πάνω κοινότοπων έρωτημάτων. Κατά κάποιον τρόπο μάλιστα ένα άπό τά έρεθίσματα πού μέ όδήγησαν στό γράψιμό του ήταν ή άποψη του ‘Αγγελου ‘Ελεφάντη ότι *οικολογία και ‘Αριστερά συναντώνται ως προς τούς στόχους αλλά άτυχώς όχι ως προς τά μέσα*, άποψη πού είχε διατυπωθεί στό κείμενο «Οικολογία και ‘Αριστερά» στόν *Δεκαπενθήμερο Πολίτη* (τ. 14), έδώ και τρία χρόνια περίπου. Έκεί άλλωστε περιγραφόταν μέ περισσή έλικρίνεια ή κρίση τής ‘Αριστεράς και ή άδυναμία της νά συλλάβει τά νέα κοινωνικά φαινόμενα πού άπειλούν νά ένταφιάσουν σάν χιονοστιβάδα τόσο τήν κοινωνία, όσο και τή θεωρία.

Τολμώντας λοιπόν νά πάω λίγο πα-

ραπέρα, έγραψα στο περί ου ό λόγος κείμενο ότι οικολογία και Άριστερά έχουν νά επιλύσουν θεωρητικά προβλήματα και νά γεφυρώσουν διαφορές πού συχνά θέτουν σέ παρένθεση. Στο πίσω μέρος του μυαλού μου ήξερα όμως πολύ καλά πώς πρόκειται γιά θεωρητικά ζητήματα πού πρωτίστως ή ίδια ή Άριστερά πρέπει νά επιλύσει αν θέλει νά τά βρεί μέ τόν έαυτό της, γιατί όλοι ξέρουμε (και κυρίως οι συνεργάτες και αναγνώστες του Πολίτη) ότι ή κρίση δέν είναι συγκυριακή, ότι ή θεωρία δέν έχει έκσυγχρονιστεί, ότι τά γεγονότα παραμένουν ξεροκέφαλα και ότι ή συρρίκνωση της Άριστερας κάπου πρέπει νά αποδοθεί. Τό νά επιμένουμε λοιπόν ότι ή κακή Σοβιετική Ένωση είναι άλλως μιά παρέκβαση πού ξεπερνιέται από καλούς άριστερους κάπου άλλου στόν κόσμο δέν άρκει και δέν πείθει, καθώς ό μισός κόσμος διατείνεται ότι είναι ήδη κομμουνιστικός ή σοσιαλιστικός και μέρος του άλλου μισού σοσιαλδημοκρατικός ή κάτι τέτοιο, καθώς ή εργατική τάξη συρρικνώνεται και ένσωματώνεται στο σύστημα, καθώς οι επαναστάσεις του αιώνα μας υπήρξαν άγροτικές και όχι εργατικές, καθώς οι βιομηχανικοί εργάτες της Δύσης εξάγουν υπεραξία (ευθέως πλέον) από τους «υπανάπτυκτους» λαούς, καθώς οι τάξεις συντήκονται και συγχώνονται, καθώς τό κεφάλαιο διαχωρίζεται από τή τεχνοδομή, κυρίως καθώς τεχνολογία και έπιστήμη δείχνουν ν' άκολουθούν τόν δικό τους δρόμο: Ένα δρόμο άνεξάρτητο από τό πολιτικό status, κάτι άλλωστε πού μέ οδηγεί και στή διατύπωση πού γίνεται αντικείμενο έλαφρας ειρωνείας: «ή τεχνολογία έχει αυτονομηθεί από τήν κοινωνία».

Όλες οι πιο πάνω διαπιστώσεις είχα τήν έντύπωση ότι έχουν κατά καιρούς περάσει και στις στήλες του Πολίτη. Σέ ό,τι άφορά τήν τρέχουσα σχέση τεχνολογίας — κοινωνίας και τήν αυτόνομησή της πρώτης από τή δεύτερη, είναι μιά τρέχουσα υπόθεση πού δέν αναιρείται από τήν όψιμη αισιοδοξία του Μάρξ στα Grundrisse, ούτε άλλωστε από τήν έμφυτη έλπίδα άνανεωτών άριστερών και οικολόγων ότι κάποτε ή κοινωνία θά έλέγξει τό επισημονοτεχνικό φαινόμενο. Αν ό ύπαρκτός αυτός στόχος παραμένει, έγώ έπιμένω ότι είναι ό πρώτιστος διότι διαφορετικά γνωρίζουμε όλοι πολύ καλά πός τά πού βαδίζουμε: στόν πυρηνικό χειμώνα ή τό Τσερνομπίλ. Έκτός εάν μιά τεχνοφασιστικού τύπου κοινωνία κατευθυνόμενη από ήλεκτρονικούς ύπολογιστές έλέγξει τις παρεκκλίσεις πού — άτυχώς— δέν θά είναι μόνο οικολογικής αλλά και κοινωνικής τάξεως, έξ όρισμού.

Αυτή, λοιπόν, ή προτεραιότητα στόν έλεγχο της «άνεξέλεγκτης τεχνολογικής προόδου» άποτελεί

—κατά τήν άποψη μου— αναγκαιότητα σήμερα. Οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής πιθανότατα θά προσαρμοστούν —σύμφωνα με τή θεωρία— στις παραγωγικές δυνάμεις (και ήδη —έν πολλοίς— αυτό κάνουν) αλλά αν τις άφήσουμε νά προσαρμοστούν από μόνες τους, τότε σίγουρα τό άποτέλεσμα δέν θά είναι ή σοσιαλιστική κοινωνία. Τό κλασικό αυτό σχήμα πού κάθε άριστερός φέρει ως φορτίο πρέπει —πάντα κατά τήν άποψη μου— ν' άποτιναχθεί. Και θά άποτιναχθεί μόνο αν συνειδητοποιήσουμε ότι ή κυρίαρχη έννοια πού χαρακτηρίζει σήμερα όλα τά κοινωνικά ύποσύνολα είναι αυτή της «ανάπτυξης», έννοια πού άποτελεί άπότοκο της «συσσώρευσης», πού μέ τή σειρά της άποτελεί στόχο και άποτέλεσμα της διαρκούς τεχνολογικής επέκτασης και άναπροσαρμογής. Η Άριστερά γνωρίζει πολύ καλά πόσο εύκολα παραδόθηκε κατά τό παρελθόν στις έννοιες της πρόδου, της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, της τεχνολογίας, όρων πλέον παγκόσμιων και άνεξάρτητων από πολιτικά και κοινωνικά ύποσύνολα. Και ή οικολογική σκέψη ήρθε νά ύπενθυμίσει, μέσω της κατάδειξης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, πρώτων πού οδηγεί αυτή ή πορεία, δεύτερον γιατί ή ανάπτυξη είναι έννοια πλασματική, άφου δέν συνυπολογίζει τις έξωτερικές επιβαρύνσεις στήν κοινωνία και τή φύση. Πηγαίνοντας δηλαδή λίγα βήματα παραπέρα από τή νεοκλασική θεωρία και θέτοντας τό ζήτημα αυτό στο έπίκεντρο της προβληματικής της.

Νά, λοιπόν, γιατί ή σχέση κοινωνίας-φύσης προβάλλει σήμερα ως τό μέγιστο ζήτημα και νά γιατί πιστεύω ότι μπορεί κανείς ακόμα «νά συζητήσει στα σοβαρά», άφου ξέρουμε όλοι για ποιο πράγμα μιλάμε. Φυσικά, κατανού ό,τι τό νά θέτεις μιά σχέση στο έπίκεντρο της προβληματικής αντί για μιά όντότητα άποτελεί πρόβλημα για πολλούς. Έντούτοις, ή οικολογία ως έπιστήμη δομήθηκε προς αυτήν τήν κατεύθυνση: σχέση έμβιων όντων μέ άλλα έμβια όντα και μέ οικοσυστήματα. Η κοινωνική άναγωγή έχει φυσικά τά θεωρητικά και πρακτικά της προβλήματα, αν και δέν νομίζω ότι άληθεύει αυτό πού έλεγε παλαιότερα ό Άριστείδης Μπαλτάς, ότι δηλαδή ή οικολογία βλέπει τήν κοινωνία ως οικοσύστημα. Ούτε άλλωστε και οι οικολόγοι. Άφ' ής στιγμής όμως ή οικολογική προβληματική έθεσε κοινωνικά ζητήματα ή άλλως «πολιτικοποιήθηκε», τό κύριο έρώτημα τίθεται περίπου ως έξης: οι κοινωνικοί σχηματισμοί δρούν ιστορικά μέ τόν ίδιο τρόπο πάνω στή φύση; Δηλαδή ή σχέση Φύση-Πολιτισμός είναι ενιαία και όμοιομορφη μέσα στήν Έστορία; Η άπάντηση είναι όχι, διότι γνωρίζουμε πολιτισμούς και κοινωνικούς σχημα-

τισμούς πού άναπτύχθηκαν σέ ίσοροπία μέ τή φύση, άξιοποιώντας τήν κατά τρόπο ώστε νά εξασφαλίσουν τήν άναπαραγωγή τους. Οι κοινωνικοί αυτοί σχηματισμοί ήταν ιστορικά και οι περισσότεροι, ενώ όσοι έδρασαν «έκμεταλλευτικά» άπώλεσαν τή φυσική άναπαραγωγή τους βάση, μέ άποτέλεσμα, συνήθως, τή φθορά και καταστροφή τους και έπομένως τήν αντικατάστασή τους από άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Όμως, βλέπουμε ότι οι σημερινοί ύπάρχοντες κοινωνικοί σχηματισμοί, δρούν όμοιομορφα πάνω στή φύση, υπό τις έπιταγές ενός παγκόσμιου οικονομικού συστήματος πού διαρκώς άναπτύσσεται, έπεκτείνεται και διογκώνεται. Έ, λοιπόν, αυτό τό σύστημα δέν έχει τά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού όπως τα περιέγραψε ό Μάρξ, τουλάχιστον όχι μόνο. Κι αυτό γιατί τά πολιτικά έποικοδομήματα διαφέρουν αισθητά, οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής έπίσης, σέ ό,τι δέ άφορά τήν ιδεολογία, δέν μπορούμε νά μιλάμε παρά για αντίθετα και άντιτιθέμενα συστήματα, σέ παγκόσμια πάντοτε κλίμακα. Άλλά άκόμη και μέσα στις μητροπόλεις του ό καπιταλισμός έχει γίνει άγνωριστος, είτε λόγω των παρεμβάσεων του κράτους προνοίας είτε λόγω του γιγαντισμού της καπιταλιστικής έπιχειρήσης είτε πάλι έπειδή ή εργατική τάξη ένσωματώθηκε στο σύστημα. Τά ξεροκέφαλα αυτά γεγονότα δημιουργούν λοιπόν τήν κρίση της Άριστερας —μιά κρίση δομική— και όχι λόγοι πρακτικοί, πολιτικοί, οργανωτικοί ή άλλοι, ούτε βεβαίως ή άπουσία κάποιων «μυαλών» πού θά άναπροσάρμοζαν τή θεωρία.

Προχωρώ λίγο. Αν οι παρόντες κοινωνικοί σχηματισμοί δρούν όπως δρούν πάνω στή φύση και μέ δεδομένο ότι έξ όρισμού κάποιο άπ' αυτούς δέν είναι καπιταλιστικό ενώ και οι όνομαζόμενοι καπιταλιστικοί, δέν είναι άπολύτως τέτοιοι, τότε κάποιο άλλο χαρακτηριστικό έπικαθορίζει τις σημερινές κοινωνίες. Αυτό είναι κατά τή γνώμη μου ή άνεση και έπιταχυνόμενη άνάπτυξη ή άπλά και σκέτα ή Άνάπτυξη, έννοείται ή οικονομική. Αυτή άποτελεί τόν κοινό παρονομαστή και τήν έσχατη άξία των κοινωνιών μας, αυτή μετασχηματίζει και τους κοινωνικούς θεσμούς, δηλαδή έν πολλοίς τήν ίδια τήν κοινωνία, αφήνοντας όμως στήν καρδιά του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος αναλλοίωτες τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Τότε όμως δέν προβάλλει ως ίσχυρή πιθανότητα ή ύποψια ότι οι δεύτερες δέν είναι οι «σε τελευταία άνάλυση» έπικαθοριστικές των πρώτων; Ο καπιταλισμός εξακολουθεί νά επιβιώνει ως κυρίαρχος τρόπος παραγωγής στή Δύση, αλλά ή καπιταλιστική

οικονομική βάση δεν επικαθορίζει τό ε-
ποικοδόμημα, τούς θεσμούς, τήν ίδια
τήν κοινωνία. Τί είναι τότε αυτό που τή
«φτιάχνει»; Η τεχνολογία, παγκόσμια
πλέον και ομοιόμορφη, και ή ανάπτυξη
ως άπόρροια τής τεχνολογικής άλλα-
γής.

Αν έχουν έτσι τά πράγματα, ή σχέ-
ση κοινωνίας-φύσης δείχνει τό πρώτι-
στο ζήτημα κι αυτό όχι μόνο γιατί ό
πολιτισμός ή τό ανθρώπινο γένος ά-
πειλούνται σήμερα στά σοβαρά, αλλά
γιατί —τό έπαναλαμβάνω— τό σύνο-
λο των κοινωνικών σχηματισμών που
γνωρίζουμε σήμερα δρώ μέ τρόπο ό-
μοιόμορφο πάνω στή φύση. Αυτό φυ-
σικά ούδόλως άποκλείει τήν πιθανό-
τητα μιά άλλη κοινωνία τών δράσει
διαφορετικά πάνω στή φύση και εκεί
άκριβώς γεφυρώνονται οι άπόψεις Ά-
ριστερās και οικολογίας. Όμως ή άρ-
νηση του καπιταλιστικού κέρδους, ή
κυριαρχία τών αξιών χρήσης πάνω
στις ανταλλακτικές αξίες και ή άκύ-
ρωση τών σχέσεων έκμετάλλευσης
δέν άρκοιιν από μόνες τους. Αυτό που
προέχει είναι ό έλεγχος τής τεχνολο-
γίας από τήν κοινωνία και μάλιστα
—μέσω αυτού— ή άρνηση τής άνά-
πτυξης τόσο ως διαδικασίας όσο και
ως ιδεολογίας. Η άλλαγή τών κοινω-
νικών σχέσεων παραγωγής δέν άρκει
δηλαδή από μόνη τής για ν' αλλάξει ή
κοινωνία και αυτό άποδείχθηκε ιστο-
ρικά. Η άριστερή οικολογική σκέψη,
δταν λέει ότι στό έπικεντρο τής προ-
βληματικής μας πρέπει νά τεθεί μιά
σχέση (αυτή μεταξύ κοινωνίας και φύ-
σης) δέν ισχυρίζεται ότι θά αντιπαλεύ-
ουμε φαντάσματα. Αντίθετα ότι, γνω-
ρίζοντας τις άλληλεπιδράσεις μεταξύ
διαφορετικών στήν ουσία τους συστη-
μάτων όπως τά φυσικά και τά κοινω-
νικά, μπορούμε νά άναζητήσουμε μιά
κατάσταση ισορροπίας τών πρώτων
μέ τά δεύτερα. Στήν πορεία αυτή, τό
νά υπενθυμίζουμε ότι είναι ή κοινωνία
που μάς ενδιαφέρει πρώτιστα είναι
πλεονασμός γιατί μέρη τής κοινωνίας
είμαστε κι έμεις και όχι τής φύσης,
τουλάχιστον για λόγους μεθοδολογι-
κούς. Η σύντηξη τών δύο θά επιφέρει
τήν επανάσταση, εκτός αν μάς προ-
λάβει κάποια καταστροφή που όντως
θά μάς συντήξει.

Άρνηση του καπιταλισμού λοιπόν
ναί. Τών υπαρκτών σοσιαλισμών, σο-
σιαλδημοκρατιών, τριτοκοσμικών
λαϊκών δημοκρατιών και άλλων συ-
ναφών συστημάτων επίσης γιατί είναι
έξισου —αν όχι περισσότερο— επικίν-
δυνα. Άνατροπή τών κοινωνικών
σχέσεων επίσης ναί. Όμως όχι μόνο
τών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής,
άλλά του συνόλου τών κοινωνικών
σχέσεων. Και πάνω άπ' όλα άρνηση
τής ανάπτυξης, του καταναλωτισμού,
τής επέκτασης, διότι ή κοινωνία άδυ-
νατεί πλέον νά διαχειριστεί τόν ίδιο
τόν έαυτό τής. Ο ίδιος ό Άγγελος Έ-
λεφάντης δέν έλεγε άλλωστε στό πιο

πάνω άρθρο ότι οι διαφορές καπιτα-
λισμού-σοσιαλισμού άνάγονται σε
διαφορές ρυθμών συσσώρευσης; Έγώ
άπλως προσθέτω σ' αυτή τή διατύπω-
ση ότι οι όμοιότητες τους εξετράφη-
σαν από τήν άπόπειρα ίσοφάρισης
τών ρυθμών συσσώρευσης, γεγονός
που έκανε τό παγκόσμιο σύστημα έ-
νιαίο, αν και όχι ενιαία καπιταλιστι-
κό.

Και μιά τελευταία παρατήρηση. Τό
κέρδος δέν είναι ίδιον του καπιταλι-
σμού, τουλάχιστον όχι μόνο (δές και
Μάξ Βέμπερ). Η επανεπένδυση του
κέρδους και ή όρθολογική χρησιμο-
ποίησή του χαρακτηρίζουν τόν καπι-
ταλισμό. Άρα ή έκμετάλλευση δέν εί-
ναι ίδιον τών τελευταίων δύο αιώνων.
Και επειδή οι κοινωνίες παλαιότερα
βρίσκονταν σε ισορροπία μέ τή φύση,
αν και κάποτε έκμεταλλευτικές προς
κάποιες τάξεις, προκύπτει ή σχετική
άφέλεια τής διατύπωσης «οι άνθρωποι
συγκρούονταν μέ τή φύση κινούμενοι
άπό κερδοφόρες διαδικασίες». Δέν εί-
ναι τόσο ξεκάθαρο σημείο αυτό, πρώ-
τον γιατί δέν συγκρούονται οι άνθρω-
ποι αλλά τά κοινωνικά μορφώματα
και δεύτερον γιατί ή σύγκρουση προ-
έρχεται από τή διόγκωση τών μορφο-
μάτων αυτών. Φυσικά, στήν «άναπτυ-
ξιακή» αυτή πορεία τών κοινωνικών
μορφωμάτων ή δημιουργία τής φτώ-
χειας είναι προϋπόθεση. Τής σχετικής
δμως φτώχειας, αυτής που έπιμένει νά
έπιβιώνει βιούμενη ως στέρηση καθώς
όλο και άνεβαίνει τό επίπεδο κατανά-
λωσης, μιάς καταναλώσης όλοτελα
παράλογης. Έτσι, αν οι άνθρωπινες
ανάγκες είναι ιστορικές, φτάσαμε ση-
μερα στό σημείο νά διαπιστώνουμε
έκθαμβοι ότι είναι και άπεριόριστες.
Η σύγχρονη τεχνολογία θά έφεύρει τό
μικροπραγματάκι εκείνο που θά άπα-
ξιώσει τόν υπάρχοντα παραγωγικό
μηχανισμό προς όφελος ενός νέου και
τό κυριαρχούν καταναλωτικό άγαθό
ύπέρ ενός επίσης νέου. Ο παραγωγι-
κός μηχανισμός, λοιπόν, θά δημιουρ-
γήσει ανάγκες σε ένα όλοένα άνώτερο
έπίπεδο, δημιουργώντας έτσι και τήν
έννοια τής «σχετικής φτώχειας» άφού
μιά μάζα ανθρώπων, άτυχώς μή προ-
σδιορίσιμη ταξικά (τουλάχιστον όχι ευ-
κολα), νιώθει άποκλεισμένη από τό
διαρκώς άνερχόμενο «πλαφόν» τής
παραγωγής. Όμως έδω παίζουμε σε
άλλα —πολλά ύποσχόμενα— χωρά-
φια.

Μέ τόν κίνδυνο νά έχω υπεραπλου-
στεύσει, προσπάθησα παραπάνω νά
διαγράψω τό πώς και τό γιατί Άρι-
στερά και οικολογία όφείλουν νά συ-
νομιλήσουν παρά τά σοβαρά προβλή-
ματα, έννοιολογικά, άναλυτικά και
άλλα, που ύπαισέρχονται στις μεταξύ
τους επαφές. Τό γεγονός ότι πολλοί
οικολόγοι είναι και άριστεροί και άν-
τιστρόφως και τό γεγονός ότι πολλά
διδάχθηκαν οι δεύτεροι από τούς πρώ-

τους κ.λπ., θά έπρεπε νά άποκλείουν
έκατέρωθεν συσκότιση τών θέσεων
του άλλου. Προσωπικά θά δεχόμουν
ευχαρίστως οποιαδήποτε έπίθεση έ-
κτός από τόν έμμεσο χαρακτηρισμό
μου ως δεξιού και αυτό για έναν άπλό
λόγο: γιατί πρεσβεύω τήν άνατροπή
τών ύπαρχουσών κοινωνικών σχέσε-
ων. Τώρα αν τό επαναστατικό ύποκεί-
μενο και οι έκατέρωθεν μαχητές μένει
νά έπανοριστούν, νιώθω κι εγώ συνη-
τευθύνω για τήν όλιγορία μου άλλα
κυρίως ως άριστερός, πολύ λιγότερο
ως οικολόγος. Σε ό,τι άφορά τό «νε-
κροζώντανο» του καπιταλισμού, ό δ-
ρος ανήκει στον Γκόρτζ. Έγώ θά απέ-
διδα τόν χαρακτηρισμό γενικά στον
κόσμο μας και μόνο τριτευόντως στον
καπιταλισμό, που άλλωστε δείχνει νά
άνασυγκροτείται, αν και προς άγνω-
στες κατευθύνσεις.

• Η άπάντηση του Μιχάλη Μοδινού δέν
κατάφερε νά διασκεδάσει τις ένστάσεις
μας για τό άρθρο του στή Νέα Οικολογία
(τεύχος 23) μέ τίτλο «Κρίση του καπιταλι-
σμού ή κρίση τής άνάπτυξης».

Αντίθετα, υιοθετούμε τις ως προς τό κείμε-
νό του άντιρρήσεις τών Α. Λουλούδη και
Ν. Μαρτίνου που δημοσιεύτηκαν στό τεύ-
χος του Άπριλίου τής Νέας Οικολογίας.
Ταυτα καιόμενεν έν διαλόγω.

H NEA «AYTH»
ANATELLEI
THN TPITH

H AYTH

H ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
ΑΕΙΖΕΙ
ΜΙΑ
ΜΕΤΟΧΗ

Καταβάλλεται σε μετρητά τής «Αυτής»
Καθημερινή 10.000 δραχμές ή μισή.
Παροχές: στα ταχυδρομικά της εφημερί-
δας: Αίσιον Κωνσταντινού 12, τηλ.
527.874-4

ΣΤΥΜΙΑΪΑ

Ο χακί τύπος

Σάββατο 28 Μαρτίου, τό Σισμικ βγαίνει στό Αίγαίο, τά πρωτοσέλιδα σέ τρελαίνουν: οί δεξιές εφημερίδες μιλούν γιά έκτόνωνση, οί φιλοκυβερνητικές βρίσκονται «μέ τό δάχτυλο στή σκανδάλη», «έτοιμοι γιά πύρ» και άλλα τέτοια πολεμοχαρή. Πάρτε γιά παράδειγμα τήν 'Ελευθεροτυπία. Νά κάτι γράμματα: ΩΡΑ ΜΗΔΕΝ, 'Επί σκοπόν, Σέ 19 σελίδες τό σχέδιο δράσης: πώς θά χτυπήσουμε άν... Συνεχώς ό 'Ανδρέας και ό Πρόεδρος στό Πεντάγωνο. 'Ο θεός νά βάλει τό χέρι του. Κάτω κάτω τό άκατανόητο «έκτονωτική δήλωση του 'Οζάλ ξαφνικά». Και μέσα δημοσιογραφία μέ στολή έκστρατείας. Χαμένο μέσα σέ 19 εμπόλεμες σελίδες τό μονόστηλο: «Περίεργη δήλωση 'Οζάλ γιά έκτόνωνση». Τί τό περίεργο έχει αλήθεια μία δήλωση πού θέτει πάραυτα τέρμα στήν ένταση, πού έξηγει άπερίφραστα ότι «τό Σισμικ δέν θά σταλεί στήν άμφισβητούμενη θαλάσσια περιοχή, έκτός άν ή 'Ελλάδα πράξει τό ίδιο»; Τί τό περίεργο, έκτός από τό ότι χαλάει άπότομα τό τεφαρίκι και από αύριο πάλι στά καθ' ήμάς ταπεινά; Καταλαβαίνοντας ή εφημερίδα τήν αντίφαση άνάμεσα στίς 19 μαρουτοκαπνισμένες σελίδες της και τίς δέκα άράδες πού αυτόματα τίς ξεφτιλίζουν πήγε να τά μπαλώσει: «Πολιτικοί παρατηρητές στήν 'Αθήνα, κάνοντας μία πρώτη έκτίμηση, δήλωσαν ότι ή ό 'Οζάλ βρίσκεται έξω από τά πράγματα ή... κ.λπ.». Δέν έξρει τί λέει ό άνθρωπος...

Βλέποντας κανείς ότι, αντίθετα, οί δεξιές εφημερίδες προσάρμοσαν άμέσως τά όχτάστηλά τους στό πνεύμα 'Οζάλ, θά νόμιζε ότι οί εκατέρωθεν λόγοι ήταν πολιτικοί. Γιά τίς δεξιές εφημερίδες ήταν: ήθελαν να ξαναγυρίσουν μία ώρα άρχύτερα στα Πατριαρχεία, τή διαγραφόμενη νίκη της ΔΑΠ στίς φοιτητικές εκλογές, τίς εκλογές των γιατρών, τή σύγκρουση μέ τήν κυβέρνηση, να σπάσουν τήν εύθυγράμμιση μέ τήν κυβέρνηση. Αυτό τό είδος πουλούν άλλωστε. Οί φιλοκυβερνητικές πάλι εφημερίδες έξυπνέρευσαν φυσικά και αυτές τό ΠΑΣΟΚ μέ τό να διατηρούν τό πολεμικό κλίμα και τή συναίνεση πού αυτό γεννά. 'Ετσι είχαν όμως και τό έλεύθερο να διατηρήσουν μέ

τά δόντια τόν «πόλεμο» γιά να πουλήσουν ζόφο και τρόμο, χλευάζοντας τόν όποιοδήποτε στοιχειωδώς νηφάλιο άναγνώστη τους θά είχε τήν ψυχραιμία να έρμηνεύσει μέ τήν ύποτυπωδέστερη έστω λογική τή δήλωση 'Οζάλ. Δυστυχώς, μία μέρα κέρδισαν όλη κι όλη. Και φαντάζομαι τήν εύλογη πίκρα πού θά ένιωσαν τά επιτελεία των έν λόγω δημοσιογραφικών λειτουργημάτων και τά αντίστοιχα λογιστήρια: αυτό ήταν όλο; Χάθηκε να σκάει συχνότερα μύτη ό τουρκικός έπεκτατισμός —πολύ κακό πράγμα ό άτιμος— ή τουλάχιστον να 'σκαγε, λέει, τήν Παρασκευή τό βράδυ και κάνα νέο Τσερνομπίλ σύν πηνήγνα τρία αϊφνίδια κρούσματα 'Ειτζ να σαλτάρουμε όλοι όμαδικά και οί πωλήσεις, οί μόνες ψύχραιμες, να σαλτάρουν κι αυτές στα ύψη;

Τό Συμβόλαιο μέ τό Θεό

'Ο Σατανάς έχει γιά τά καλά εισβάλει στα σχολεία μας μέ τή μορφή μάλιστα εικόνων. Γι' αυτό και έγκύκλιος του ύπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων άνακοινώνει ότι ό 'Οργανισμός 'Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων (μία εικόνα μπορεί να πει όσα χιλιάδες βιβλία) έξέδωσε εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα όπως παρουσιάζεται στή βυζαντινή άγιογραφία. Και όρίζει ότι άν αντικατασταθούν πάραυτα όλες οί δυτικής τεχνοτροπίας εικόνες του Χριστού σέ όλες τίς αίθουσες των σχολείων μέ τίς έγκεκριμένες από τό ύπουργείο. Διότι οί βυζαντινότροπες εικόνες δέν εκφράζουν μόνο τήν όρθόδοξη πίστη αλλά «φανερώνουν και τή συνέχεια του έλληνικού πολιτισμού».

Είναι ένα πρώτο βήμα άμυνας άπέναντι στό κύμα επιθέσεων του 'Αντίχριστου ού μίν αλλά και των άφελληνιστικών επιθέσεων πού δεχόμαστε. Και από τήν άποψη αυτή πολλά θά πρέπει να αλλάξουν στα σχολεία μας μετά από τό γενναίο πρώτο βήμα. Μήπως τάχα τά δρακουλίνα έχουν σχέση μέ τή λιτή διαβίωση των πρώτων χριστιανών, μήπως τά δυτικά άντίντας φέρνουν στό νοϋ τήν άπέριτη άμφισή τους; Μήπως οί νεοελληνικές φάσιες έχουν πιά σχέση μέ τίς άσκητικές φυσιολογίες της βυζαντινης ζωγραφικής; Μήπως τά μπιφτέκια πού τρώμε φέρνουν έστω και κατ' έλάχιστον στό νοϋ τό μεγαλειό εκείνων πού τους τρώγαν τά λιοντάρια; 'Η μήπως τάχα τό σημερινό σχολείο έχει καμιά σχέση μέ τό παραδοσιακό κρυφό σχολείο; Τόλμη μόνο χρειάζεται ώστε, χωρίς

πισωγυρίσματα και βαλτώματα, να τηρηθεί τό Συμβόλαιο μέ τό Θεό γιά να μη χάσουμε τό τρένο της βιοπατριδογνωσίας και της μικροπομπαντικής.

Χρόνος μπαίνει, χρόνος βγαίνει

Τό σέ συνέχειας πόνημα του Λεωνίδα Τζεφρώνη στήν Αύγή μέ τίτλο «'Η επικαιρότητα μιας 'Επανάστασης» είχε στίς 8 'Απριλίου έναν διαλεκτικούλιστικό υπότιτλο, πιστό στή ρήση του Μπρέχτ ότι ή αντίφαση είναι ό σύμμαχος μας: «Τό Φλεβάρη τό ΚΚΕ έσωτερικού μήηκε στόν 20ό χρόνο του. Τοϋτο τό μήνα μπαίνει στόν 1ο χρόνο της ύπέρβασής του». Βέβαια τό Φλεβάρη πού τό ΚΚΕ έσωτερικού έμπαινε στόν 20ό χρόνο του είχε ήδη μπει στόν δέκατο μήνα της ύπέρβασής του, όπότεν δηλαδή έμπαινε στόν δέκατο μήνα από τότε πού είχε βγει από τόν εαυτό του, όπότε άφοϋ ήδη πρό δέκα μηνών είχε ήδη βγει από τόν εαυτό του πώς έμπαινε στόν 20ό χρόνο του; 'Εκτός πιά κι άν τά πράγματα είναι πολύ άπλούστερα, άν δηλαδή ή Αύγή ως ΚΚΕ έσωτερικού έννοεί τό ΚΚΕ έσωτερικού-'Ανανεωτική 'Αριστερά, τό όποιο όντως μπαίνει στόν 20ό χρόνο του ένν ό νέος φορέας μπαίνει στόν πρώτο του. 'Ετσι τά πράγματα άποκτούν νόημα, έστω κι άν άπομακρυνόμαστε κάπως από τόν Μπρέχτ...

Οί νόμοι της ύπεραγοράς

Γιά τόν πανικό πού πήγε να δημιουργηθεί εκείνο τό διήμερο της έλληνοτουρκικής έντασης έχουν γραφεί κάμποσα ένδιαφέροντα σχόλια, άνάμεσα τους και οί καιριες παρατηρήσεις του Γ. Μολυβού στήν Αύγή γιά τήν αντιπροσωπευτική δημοκρατία πού σήμερα έχει άπομείνει σκέτα αντιπροσωπευτική και καθόλου δημοκρατία, προδικάζοντας έτσι «τή μετατροπή μας σέ άβουλους και φοβισμένους ανθρώπους των σπηλαίων, σέ άνδράποδα άνίκανα να αντίδράσουν

καί νά σκεφτοῦν πέρα ἀπό τὰ ὄρια συντήρησης πού σήμερα λένε σουπερ μάρκετ». Ἐδῶ ὅμως θά θέλαμε νά σταθοῦμε σέ μιά διαφορετική προσέγγιση, καί συγκεκριμένα στά ὅσα ἐπεσήμανε στὸν τύπο ἕνας ἐπαγγελματίας, ὁ κ. Κώστας Βερόπουλος, πρόεδρος τοῦ συλλόγου σουπερ μάρκετ Ἑλλάδας. Ἴσως λοιπὸν λόγῳ ἐπαγγέλματος —καί μέ τις δύο ἔννοιες: καί ἐπειδὴ ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τις μαζικές συμπεριφορές ἀλλὰ καί ἐπειδὴ πρέπει νά τις καταλαβαίνει γιὰ νά εὐδοκμήσει ἐπαγγελματικά — ὁ κ. Βερόπουλος ἔχει κάποια κάμποσα ὀξυδερκή νά πει γιὰ τοὺς Νεοέλληνες.

Μεταξὺ ἄλλων: «Κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ, οἱ ρέποντες στὴν ἀποθεματοποίηση εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης ἀνήκουν στὴ γενιά τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ὅπου παρουσιάζεται μιά ἀπότομη ἄνοδος τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου. Ἡ ἴδια αὐτὴ γενιά σήμερα ἀγωνιᾷ γιὰ τὴ διατήρηση αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου γιατί, ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ἄφησε ἀπότομα τὴν ἐποχὴ τῶν κατοχικῶν καί μετακατοχικῶν στέρησεων... Τὴν κατακόρυφη ζήτηση τῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης στὶς πόλεις, σέ περιόδους ἀναστατώσεων, τὴν ἀποδίδω στό γεγονός ὅτι ἡ πληθυσμιακὴ σύνθεση τῶν μεγαλουπόλεων ἀποτελεῖται στό μέγιστο ποσοστὸ ἀπὸ πρῶην κατοίκους τῆς ὑπαίθρου καί ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τους. Ὅλοι αὐτοὶ ἐνιωθάν μεγαλύτερη σιγουριά στό χωριό καί στὴν κωμόπολη μέ τὴν κατσίκα, τὴ γελᾶδα καί τὸ χωραφάκι. Καθὼς ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀθήνα, βρῆκαν τὴ σιγουριά στό ὑποκατάστατο πού λέγεται κεντρικὸ ἢ περιφερειακὸ σουπερ μάρκετ. Ὅταν λοιπὸν παρατηρεῖται μιά ἀναστάτωση, ὁ ἐπαρχιώτης —«Ἀθηναῖος» τρέχει στό σουπερ μάρκετ, ὅπως θά ἔτρεχε στὴν κατσίκα του γιὰ νά ἐξασφαλίσαι τὴν ἐπιβίωσή του. Κατὰ κανόνα, οἱ εἰκοσάρηδες καί τριαντάρηδες δέν συνωστίζονται τέτοιες μέρες στά σουπερ μάρκετ. Καί κάπου γελᾶνε μέ τοὺς μεγαλύτερους. Ὑπάρχει ὅμως καί ἓνα ποσοστὸ νεότερων πού παρασύρονται ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ αὐτὴ ψύχωση. Εἶναι τὰ παιδιά τῶν ἐπαρχιωτῶν-Ἀθηναίων πού ἔχουν μοχλιαστῆ μέ τὸ πνεῦμα τῆς ἀνησυχίας ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους».

Ἡ ζωὴ πού ὄλα τὰ δείχνει

Στά «Στιγμιαία» τοῦ προηγούμενου τεύχους τοῦ Πολίτη δημοσιεύθηκαν μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ συνέντευξη τοῦ Κώστα Τσολάκη, μέλους τοῦ Π.Γ. τοῦ ΚΚΕ, στό Ριζοσπάστη. Λόγω, λέει, λειψῆς μελέτης καί

ἀφομοίωσης τῶν θέσεων, ὑπῆρξαν στίς ΚΟΒ ἐρωτήματα. Πάλι λόγω λειψῆς ἀφομοίωσης ἔγιναν καί κάποιες κριτικές καί λόγω λειψῆς μελέτης ἔγιναν καί παρερμηνεῖες. Φαίνεται ὅτι στό ΚΚΕ ἡ διαφορετικὴ γνώμη, ἡ ἄλλη ἀντίληψη καί ἡ κριτικὴ δέν χωρᾶνε. Παλιὰ τακτικὴ. Ἐρωτηθεὶς ὁ κ. Καλούδης τόρα, πάλι σέ συνέντευξη στόν «Ρ», ἂν θά μπορούν νά ὑπάρχουν διαφορετικὲς ἀπόψεις στό συνασπισμὸ τῆς Ἀριστερᾶς στό δρόμο πρὸς τὸν σοσιαλισμὸ, ἀπάντησε:

«Δέν θά 'λεγα ὄχι!»

Καί πῶς πάνω:

«...Δέν θέλω νά ὑποστηρίξω ὅτι οἱ σύμμαχοι τοῦ ΚΚΕ θά 'ναι ὑποχρεωμένοι νά εὐθυγραμμιστοῦν σῶνει καί καλὰ μέ τις δικές μας ἀντιλήψεις γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ». Ἀπλῶς «ἡ ζωὴ (πάλι ἡ ζωὴ), θά βοηθᾶει νά ξεκαθαρίζουν καταστάσεις, νά διαλύονται αὐταπάτες καί συγχύσεις... Εἶναι δυνατές καί μετατοπίσεις, ἀποσαφηνίσεις ἰδεῶν καί ἀπόψεων, συγκλίσεις —μέσα ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες— κάτω ἀπὸ τὴν καταλυτικὴ δύναμη τῆς ταξικῆς πάλης».

Ὅλ' αὐτὰ μόνο γιὰ τοὺς ἄλλους, τοὺς παρασυρμένους, τοὺς παγιδευμένους, τοὺς ἀμαρτωλούς. Τοὺς τυφλοὺς πού πέφτοντας στὴν κολυμβήθρα τοῦ Σιλῶαμ —συμμαχώντας μέ τὸ ΚΚΕ— θ' ἀναβλέψουν.

Ἐνῶ τὸ Κόμμα, ἄλλο πράγμα! Ἀλάνθαστο, σταθερὸ καί ἀγέρωχο! Τί σου εἶναι ὅμως αὐτὴ ἡ ζωὴ!

Νέος φορέας καί φοιτητικὲς ἐκλογές

Ἡ πολιτικὴ ζωὴ μας διέρχεται μιά βαθύτατη κρίση. Αὐτὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα τοῦ Γ. Μασσαβέτα στὴν κυριακάτικη στήλη του στίς 5 Μαρτίου. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἀξιωματος «ὄλοι λένε νέματα» καί «ὄλοι τρῶνε» ἐπισημαίνει τὴ γενικευμένη ἀποπολιτικοποίηση, τὴν ἀνάπτυξη μίας ἐκδηλης τάσης ἀποστροφῆς πρὸς τὸ «πολιτικὸ παιχνίδι» σέ ὄλο καί μεγαλύτερα τμήματα τοῦ λαοῦ. Δίκιο ἔχει βέβαια. Καί θά περίμενε κανεὶς ὅτι κάποιος πού διεκτραγωδεῖ τὴν κατάσταση τοῦ «ὄλοι ἴδιοι εἶναι» θά προσκόμιζε ἐκεῖνη ἀκριβῶς τὴν ἀναβάθμιση τοῦ πολιτικοῦ σχολιασμοῦ πού δέν θά προάγει τὸ ἀνάλογο ἀξίωμα «ὄλοι οἱ

δημοσιογράφοι ἴδιοι εἶναι». Εἰκονογραφώντας ὅμως τις θλιβερὲς διαπιστώσεις του καί βλέποντας ὅτι —κάτι ἡ ἀποχὴ πού φτάνει τὸ 45%, κάτι τὰ λευκά, κάτι ἐκείνοι πού ψήφισαν οὐφ, κάτι τὸ 'να, κάτι τ' ἄλλο— πρέπει νά πετάξουμε στὴ θάλασσα τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ ποσοστὰ πού ἀνακοίνωσαν οἱ φοιτητικὲς παρατάξεις στίς προχθεσινὲς ἐκλογές, ὁ Γ. Μασσαβέτας καταλήγει: «Στὸ σύνολο τῶν φοιτητῶν —καί ὄχι πιά τῶν ἐγκύρων ψηφοδελτίων— ἡ ἀκτινοβολία τῆς ΝΔ εἶναι γύρω στὸ 16%, τοῦ ΚΚΕ 15%, τοῦ ΠΑΣΟΚ 9%, τοῦ «Νέου Φορέα» 4%». Ἐ, ὄχι κι ἔτσι, κύριε Μασσαβέτα. Πολιτικὸς συντάκτης ἐσεῖς, θά ξέρετε βέβαια τὴ στάση τοῦ Ρήγα ἀπέναντι στὴ διάσπαση τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, ὅτι δηλαδὴ ἡ μεγάλη πλειοψηφία καί τῆς ἡγεσίας καί τῶν μελῶν του δέν ἀκολουθεῖ τὸ νέο φορέα, ὅτι ὁ νέος φορέας ἀδιαφόρησε —ἀκριβῶς γιατί δέν τὴν ἐλέγχει— γιὰ τὴ νεολαία ἀλλὰ καί γιὰ τις φοιτητικὲς ἐκλογές μέχρι πολὺ τελευταῖα, ὅτι ἂν κάποιος μπορεῖ κυριῶς νά διεκδικήσει — ἀκριβῶς γιατί δούλεψε γι' αὐτὸ — τὸ καλὸ ἢ κακὸ ποσοστὸ τῶν φοιτητικῶν ἐκλογῶν, αὐτὸς δέν εἶναι ὁ νέος φορέας. Ἄς μὴν ἀποδῶσουμε πολιτικὴ σκοπιμότητα ἀλλὰ ἄς ποῦμε ὅτι τὸ ἀτόπημα ὀφείλεται σέ ἀφέλεια ἢ ἀπερισκεψία. Προσοχὴ ὅμως, γιατί οἱ ἀπερισκεψίες παύουν νά εἶναι ἀπλῆς ἀπερισκεψίες μέσα σέ ἓνα κλίμα ὅπου τὰ κρούσματα τῆς διὰ τοῦ τύπου προβολῆς τοῦ νέου φορέα εἰς βᾶρος τῶν ὀργανωμένων κομμουνιστῶν καί ἀριστερῶν πού δέν τὸ ἀκολουθοῦν καί συγκροτοῦν τὸ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ-Ἀνανεωτικῆ Ἀριστερᾶ γίνονται ὀλοένα καί πῶ σκανδαλώδη.

Περί μὴ ἔνταξης τοῦ φεμινισμοῦ

Στὸ ζήτημα τοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος ἡ καθηγήτρια κ. Ψαροῦδα-Μπενάκη εἶναι, ὅπως εἴθισται νά λένε, κάθετη: «Εἶναι ἀποπροσανατολιστικὸ γιὰ ἐντάσσεται σέ πολιτικὲς ἰδεολογίες. Στὴ χώρα μας ὁ φεμινισμὸς ἔχει ταυτιστεῖ μέ τὸ σοσιαλισμὸ καί τὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση». Πραγματικὰ, τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει ἡ γυναικεία χειραφέτηση μέ τὴν κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση καί ἡ γυναικεία μέ τὴν κοινωνία γενικότερα; Εὐτυχῶς πού ὑπάρχουν καί μερικὲς νηφάλεις φωνές πού δέν «ἐντάσσονται σέ πολιτικὲς ἰδεολογίες».

Από κράτος φύλαξ είς κράτος πρόνοια»;

Οι παράμετροι τῆς ἐργατικῆς
πολιτικῆς στό μεσοπόλεμο

τοῦ Ἀντώνη Λιάκου

Ο τίτλος, χωρίς τό ἐρωτηματικό πού ἀποδίδει δικές μου διερευνητικές προθέσεις, περιλαμβάνεται στήν εἰσαγωγική ἔκθεση τοῦ νομοσχεδίου γιά τήν ἴδρυση τοῦ ΙΚΑ πού καταρτίστηκε ἀπό τήν κυβέρνηση Βενιζέλου καί ψηφίστηκε ἀπό τή Βουλή τό καλοκαίρι τοῦ 1932.¹ Εἰσηγητής ὁ ὑπουργός Ἐθνικῆς Οἰκονομίας Παναγιώτης Βουρλούμης καί συντάκτης τῆς εἰσηγητικῆς ἔκθεσης ὁ Ἀνδρέας Ζάκκας, διευθυντής τοῦ Τμήματος Ἐργασίας.

Ἡ εἰσηγητική ἔκθεση ἐξέταξε ἱστορικά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος: μέ ἀφετηρία τήν κριτική τῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί τοῦ φιλελευθερισμοῦ γιά τίς ἐργασιακές σχέσεις καί τό ρόλο τοῦ κράτους περιέγραφε τή μεταβολή του «ἀπό κράτος-φύλακα εἰς κράτος-πρόνοια». Ἔτσι οἱ κοινωνικές ἀσφαλίσεις θεωροῦνταν ἀπαραίτητο συμπλήρωμα ἐνός ἐκσυγχρονισμένου κράτους, μέτρο κοινωνικῆς πρόνοιας γιά τή δοκιμαζόμενη ἀπό τήν κρίση (τοῦ 1929-32) ἐργατική τάξη, μέσο τέλος γιά τή συντήρηση, τήν ἀναπαραγωγή ἀλλά καί τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὁ εἰσηγητής ἀπέφευγε νά δηλώσει ρητά ὅτι οἱ κοινωνικές ἀσφαλίσεις ἀποτελοῦσαν προληπτικό μέτρο γιά τήν ἐξασφάλιση τοῦ καθεστώτος καί τήν πρόληψη τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἀντίθετα χρησιμοποιοῦσε τόν ὄρο «ψυχική γαλήνη», πού τόν συνέδεε ὄχι μόνο μέ τήν παραγωγικότητα καί τήν κοινωνική εἰρήνη ἀλλά καί μέ τήν «ἀβίαστη κοινωνική ἐξέλιξη». Μέ τήν ὑπαινωτική αὐτή διατύπωση ὁ συγγραφέας τῆς ἔκθεσης προσπαθοῦσε νά γεφυρώσει τό ἐνδιαφέρον τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν ἐργατικῶν μεταρρυθμίσεων, τῶν ὀπαδῶν δηλαδή ἐνός ἡπιου κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ κατὰ τήν ὀρολογία τῆς ἐποχῆς, μέ τήν παραδοχή του, ἀπό τή φιλελεύθερη ἀστική ἡγεσία, ὡς ἀμυντικοῦ ἐρείσματος τοῦ καθεστώτος. Ὡς ἐκπρόσωπος τῆς τελευταίας, ὁ Βουρλούμης ἔγραφε: «Αἱ κοινωνικαί ἀσφαλίσεις δέν εἶναι μέτρον σοσιαλιστικόν. Ὁ Βίσμαρκ τās εἰσήγαγε διά νά πολεμήσῃ τās σοσιαλιστικάς ἰδέας. (...) Εἶναι τό κατ' ἐξοχήν συντηρητικόν μέτρον τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν. Εἶναι τό μέτρον δι' οὗ δημιουργεῖται μιά ἀσφαλιστική δικλείς κατὰ τῶν βιαιῶν ἀνατροπῶν καί ἐπαναστάσεων».² Ἐκφράζοντας τούς

πρώτους, ὁ Ἀλέξανδρος Σβώλος ὑποστήριξε πώς: «Ἡ σύγχρονος μορφή τῆς οἰκονομικῆς ὀργανώσεως τῆς κοινωνίας ἔχει ἐλπίδας νά παρατείνει τήν ζωήν της, μόνον ὑπό τήν προϋπόθεσιν τῆς ἐντόνου κοινωνικῆς πολιτικῆς, διότι μόνον μέ αὐτήν ἡμπορεῖ νά ἀντιμετωπίσῃ κάπως τήν φθοράν τοῦ λαοῦ καί τοῦ πολιτεύματος πού ἀπεργάζεται ὁ καπιταλισμός».³

Ἄν στή δήλωση τοῦ Βουρλούμη ἡ πρόνοια ὑποτάσσεται στήν ἀναγκαιότητα διαφύλαξης τοῦ καθεστώτος, στή δήλωση τοῦ Σβώλου τονίζεται ἡ πρόνοια ὡς στοιχεῖο συναίνεσης γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας. Μετάβαση λοιπόν ἀπό μιά ἀντίληψη στήν ἄλλη ἢ ἀμφισβημία τῆς ἴδιας πολιτικῆς;

Ἡ συζήτηση πού συνόδευσε τήν ἴδρυση τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, ὅπως καί ὁ τρόπος πού ἐγκαθιδρύθηκαν, ἀποτελεῖ χρήσιμη ἀφετηρία γιά τή διερεύνηση τῶν παραμέτρων τῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς στό μεσοπόλεμο.⁴ Σύμφωνα μέ τίς προκειμένες δηλώσεις, ἂν ἡ ἐργατική πολιτική συνεπάγεται μιάν ἀντίληψη γιά τό ρόλο τοῦ κράτους, τότε ἀποτελεῖ γιά μᾶς προνομιακό ἴσως πεδίο διερεύνησης τῆς συγκρότησης τῆς ἡγεμονίας στήν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου.

1. Εἰσηγητική ἔκθεσις ἐπί τοῦ σχεδίου νόμου «περὶ κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» (αὐτοτελῆς ἔκδοσις), Ἀθήνα 19 Μαΐου 1932, σ. 2.

2. Π. Βουρλούμης, «Αἱ κοινωνικαί ἀσφαλίσεις ἔρεισμα τοῦ ἀστικοῦ κράτους», Ἐλεύθερον Βῆμα, 22 Ἰουλίου 1934.

3. Ἀλ. Σβώλος, «Αἱ κοινωνικαί ἀσφαλίσεις», Ἐλεύθερον Βῆμα, 2 Ἰουνίου 1932.

4. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ συνέχεια καί ἀνάπτυγμα τοῦ τελευταίου μέρους τῆς ἀνακοίνωσής μου «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καί τό Διεθνές Γραφεῖο Ἐργασίας», στό συνέδριο Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καί ὁ ἀστικός ἐκσυγχρονισμός πού ὀργάνωσε τό Πανεπιστήμιο Κρήτης στό Ρέθυμνο, στίς 22-26 Σεπτεμβρίου 1986. Προκύπτει ἀπό τήν εὐρύτερη μελέτη *Τό ΔΓΕ καί ἡ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς στήν Ἑλλάδα 1919-1936*, πού συντάσσεται στό πλαίσιο τοῦ προγράμματος ἐρευνῶν τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς.

Οι έμπνευστές

Η άφετηρία της εργατικής πολιτικής τοποθετείται στα εργατικά νομοθετήματα του Βενιζέλου, στα 1911-1914, και έχει αναλυθεί από τον Γιώργο Λεονταρίτη.⁵ Πρόκειται για τό είδος αυτό της προσαρμογής των φιλελευθέρων στις κοινωνικές μεταβολές που λειτουργεί μέσα στο πλαίσιο μιάς νομικής ιδεολογίας, ή όποια παγιώνει τις έκμεταλλευτικές σχέσεις, περιορίζει τό εργατικό κίνημα στις οικονομικές-κοινωνικές διαστάσεις του, απομονώνει τις τάσεις της πολιτικής του αυτόνομίας και επιδιώκει τήν πρόληψη της κοινωνικής αναταραχής. Σέ χώρες καθυστερημένης οικονομικής ανάπτυξης, όπως ή Ελλάδα (άλλά και ή Ιταλία), ή πολιτική αυτή προηγείται της δημιουργίας βιομηχανίας και βιομηχανικού προλεταριάτου. Έτσι ή νομοθεσία της περιόδου συνεπάγεται τή φιλελεύθερη αντίληψη του κράτους-φύλακα.

Μελετώντας, ώστόσο, ό ιστορικός προβλήματα νομοθεσίας, δέν ενδιαφέρεται μόνο για τις ιδεολογικές συμπυκνώσεις του κοινωνικού μέσα στο νόμο, αλλά επίσης και για τις συνθήκες της παραγωγής του, τή χρήση του νόμου και τήν εφαρμογή του.⁶

Από τήν άποψη λοιπόν της παραγωγής της εργατικής

5. Γ. Λεονταρίτης, «Τό ελληνικό εργατικό κίνημα και τό αστικό κράτος 1910-1920», στον τόμο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και τήν εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 49-84.

6. Σέ ό,τι άφορά τή μεθοδολογία προσέγγισης της εργατικής νομοθεσίας: Ε.Ρ. Thompson, *Whigs and Hunters*, Λονδίνο 1977· G.C. Jocteau, «Le origini della legislazione sociale in Italia. Problemi e prospettive di ricerca», π. *Movimento operaio e socialista*, έτος 5ο, τευχ. 2 (1985) σ. 289-303· τον συλλογικό τόμο των F. Collin, R. Dhoquois κ.ά., *Le Droit capitaliste du travail*, Presses Universitaires de Grenoble, 1980.

7. Στο ύπουργείο Έθνικής Οικονομίας, τμηματάρχης εργασίας και κοινωνικής προνοίας στα 1911-16 υπήρξε ό Σπ. Κορώνης, διευθυντής με τις ίδιες άρμοδιότητες στα 1917-1920 ό Άλ. Σβώλος, στα 1923-24 γενικός γραμματέας ό Δημ. Καλιτσουνάκης και στα 1926-27 ό Παν. Κανελλόπουλος. Διευθυντής του Τμήματος Έργασίας στα 1923-1933 διετέλεσε ό Άνδρέας Ζάκκας και επιθεωρήτρια εργασίας ή σύζυγος του Σβώλου, Μαρία Δεσύπρη. Τήν άδερφή του είχε νυμφευθεί ό Χρ. Άγαλλόπουλος, διευθυντής του Ταμείου Άσφαλίσεως Καπνεργατών και άργότερα του ΙΚΑ. Ό Άνδρέας Ζάκκας συνδεόταν στενά με τον Δ. Στρατή, ήταν κουμπάρος του Ί. Καλομοίρη και ενδιάμεσος (κατά τήν προφορική μαρτυρία του Ί. Ζάρρα) για τή χρηματοδότηση των συνδικάτων που επηρέαζε ό Πειραιώτης συνδικαλιστής. Παράλληλα, ό Ζάκκας συνδεόταν στενά με τον Π. Κανελλόπουλο, τον όποιο έμύησαν στην κοινωνιολογία οι Δ. Καλιτσουνάκης και Άρ. Σίδερις. Όλοι συμμετείχαν στην Έταιρεία Κοινωνικών Έρευνών του Άλ. Παπαναστασίου. Μέλος έξάλλου της Έταιρείας των Κοινωνιολόγων και στενός φίλος του Παπαναστασίου ήταν ό Σπ. Κορώνης που προλόγισε τήν εισαγωγή των Μ. Κρητικού και Ί. Ζάρρα, *Εργατική και κοινωνική νομοθεσία*, Αθήνα 1929. Ό Ζάρρας, όπως και ό Τουρνάκης άνήκαν στον στενό οικογενειακό κύκλο του Ζάκκα. Ό πρώτος συνδεόταν, έκτός από τον Στρατή, και με τον Εύαγγελο, ρεφορμιστή συνδικαλιστή επίσης. Στο δίκτυο αυτό συμμετείχαν και άλλοι υπάλληλοι του ύπουργείου Έθνικής Οικονομίας: τό ίδιο τεμνόταν με άλλα δίκτυα έκσυγχρονιστικού χαρακτή-

νομοθεσίας, κατά τήν περίοδο ως τό 1936, μπορούν νά έξεταστούν οι διαφορές που όφειλονται στις κυβερνητικές μεταβολές. Παρατηρούμε όμως πώς ύπάρχει ένας έσωτερικός κύκλος που χειρίζεται σταθερά τήν εργατική πολιτική στην ίδια περίοδο. Ό κύκλος αυτός, που τά μέλη του συνδέονται με κοινωνικούς και φιλικούς δεσμούς καθώς και κοινές λίγο-πολύ ιδεολογικές άναφορές, άποτελείται από άνώτερους υπαλλήλους του ύπουργείου Έθνικής Οικονομίας όπως ό Άνδρέας Ζάκκας, ό Χρήστος Άγαλλόπουλος, ό Ίωάννης Ζάρρας κ.ά. και από καθηγητές Πανεπιστημίου όπως ό Σπύρος Κορώνης, ό Άλέξανδρος Σβώλος, ό Δημήτριος Καλιτσουνάκης, ό Ίωάννης Τουρνάκης και άργότερα ό Παναγιώτης Κανελλόπουλος, που κατά καιρούς είχαν αναλάβει κυβερνητικά καθήκοντα.

Αυτοί συνδέονταν με πολιτικές προσωπικότητες, όπως ό Άλέξανδρος Παπαναστασίου, και με ρεφορμιστές συνδικαλιστές, όπως ό Δημήτριος Στρατής, ό Ίωάννης Καλομοίρης, ό Τιμολέων Λαμπρινόπουλος⁷ κ.ά. Τά όνόματά τους αναγράφονται σε όλες σχεδόν τις συζητήσεις εργατικών νομοσχεδίων, στις έπιτροπές και στους όργανισμούς που άφορούν εργατικά ζητήματα καθώς και στην έπικοινωνία με τό ΔΓΕ.⁸ Οι διανοούμενοι του κύκλου αυτού είχαν κοινές άφετηρίες στον γερμανικό κρατικό σοσιαλισμό των άρχων του αιώνα, κυρίως στην ιστορική σχολή της έθνικής οικονομίας των Άντολφ Βάγκνερ και Γκούσταβ Σμόλερ ή ήταν φορείς των θεωριών του συνεργατισμού του Σάρλ Ζίντ και του μεταρρυθμιστικού συνδικαλισμού του Λεόν Ντυγκουί. Οι αντίληψεις τους, με κοινό παρονομαστή τήν κριτική των άρχων της Γαλλικής Έπανάστασης και του φιλελευθερισμού, αναπτύχθηκαν όχι μόνο σε θεωρητικά άρθρα, που πρότειναν έναλλακτική λύση στο φιλελευθερισμό και τον κομμουνισμό, αλλά και στη συζήτηση για τήν καθιέρωση της Γερουσίας ως νομοθετικού σώματος εκπροσώπησης των έπαγγελματικών συμφερόντων και μοντέλου νέας συγκρότησης του κράτους.⁹ Η εργατική πολιτική της περιόδου 1911-1936, με μικρές εξαιρέσεις, φέρε τή σφραγίδα του κύκλου αυτού. Η αντίληψη έπομένως του κρατικού παρεμβατισμού, ή του προνοιακού κράτους, συνυπάρχει με τή φιλελεύθερη αντίληψη του «κράτους-φύλακα». Έδώ ίσως είναι χρήσιμο νά θυμίσουμε τήν περιοδολόγηση που έπιχειρεί ό Ίωάννης Μανωλεδάκης στην ιστορία του ελληνικού εργατικού δικαίου: άπολυταρχική ως τά 1909, φιλελεύθερη στα 1914-1920 και «δημοσιοποίηση εντός του κράτους προνοίας» από τό 1920 και έξής.¹⁰ Η πορεία έχει άξια ως ένδειξη της τάσης βέβαια, παρά ως άπόλυτη διάκριση και οι δύο τάσεις, άνισα κατανεμημένες βέβαια, άλληλεπικαλύπτονται στις δύο τελευταίες φάσεις. Αυτό άλλωστε δηλώνεται άπ' τό γεγονός ότι τό Κόμμα των Φιλελευθέρων καθιέρωσε τό μεγαλύτερο μέρος της εργατικής νομοθεσίας (άπό τους νόμους του 1911-15 ως τή δημιουργία του ΙΚΑ στα 1932), καθώς και από τή σταθερότητα του έσωτερικού κύκλου της εργατικής πολιτικής που περιγράψαμε. Ό τελευταίος δέν διεκπεραίωσε μόνο τις κυβερνητικές αποφάσεις αλλά διεκδικούσε συχνά τήν αυτόνομία του προκαλώντας λύσεις.¹¹ Έδώ μπορεί νά σημειωθεί συμβολικά ή παρουσία του Σπύρου Κορώνη, συντάκτη των πρώτων εργατικών νομοσχεδίων του 1911-14 και προέδρου του ΙΚΑ στα 1935-1942.¹²

Οι αντίπαλοι της εργατικής νομοθεσίας

Ποιοί όμως ήταν αντίπαλοι της εργατικής νομοθεσίας; Ο διχασμός του μεσοπολέμου (πού λ.χ. προκάλεσε παλινδρομήσεις στην εκπαιδευτική πολιτική) δέν επηρέασε την εργατική νομοθεσία. Όταν στά 1920 ανέλαβε την εξουσία ή αντιβενιζελική παράταξη, παρά τή δυσπιστία της στον άστικό έκσυγχρονισμό και στίς μεταρρυθμίσεις των φιλελευθέρων, δέν έπιχείρησε νά ανατρέψει τήν εργατική πολιτική τους. Άπευθύνθηκε στους εργάτες, περιλαμβάνοντας στους συνδυασμούς της αντιπροσώπους τους, και κέρδισε τήν ύποστήριξή τους εξαιτίας τής κόπωσης κυρίως από τήν παράταση του πολέμου, των δυσμενών έντυπώσεων από τήν πρόσφατη νομοθεσία τής βενιζελικής κυβέρνησης και τήν οικονομική πολιτική της. Ο ήγέτης των αντιβενιζελικών, ό Δημήτριος Γούναρης, ύποστήριζε από τό 1902 τήν άνάγκη τής κρατικής παρέμβασης για τή νομοθετική προστασία των εργατών. Είχε ύπερασπίσει, τό 1914, τά συνδικαλιστικά τους δικαιώματα και ύποδειξει τήν αναγκαιότητα ισχυρού συνδικαλισμού. Φαίνεται πώς γνώριζε τή σοσιαλιστική σκέψη τής έποχής του και έπιδιοκίμαζε τό μεταρρυθμιστικό έργο τής εύρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Δικό

του έργο τέλος ύπήρξε ό ν. 2868 για τήν ύποχρεωτική άσφάλιση των εργατών, τό 1922.¹³

Η αντίθεση στην προστατευτική εργατική πολιτική δέν εκφράστηκε ρητά και προγραμματικά από τίς πολιτικές δυνάμεις τής περιόδου. Είναι συναφές, βέβαια, αλλά διαφορετικό ζήτημα ή άδιαφορία για τήν έφαρμογή της, ή άνοχη τής παραβίασής της και ή πρόκριση των οικονομικών ζητημάτων εις βάρος των κοινωνικών.¹⁴

Η ρητή αντίθεση στην εργατική νομοθεσία προήλθε κυρίως από τους εργοδότες, τίς οργανώσεις τους και πολιτικούς, όπως ό Άνδρέας Χατζηκυριάκος, πού ήταν και έπιχειρηματίες.¹⁵ Τά έπιχειρήματά τους όμως δέν άντλήθηκαν από τό όπλοστάσιο ενός άδιάλλακτου φιλελευθερισμού αλλά άποτελέσαν συνονθύλευμα προκαπιταλιστικών άντιλήψεων (κοινωνική κινητικότητα τής ελληνικής κοινωνίας), έκσυγχρονιστικών άστικών ιδεολογημάτων (άπουσία ήθικης τής εργασίας στους Έλληνες εργάτες), ιδεολογικοποιήσεων πραγματικών άδυναμιών (έλλειψη έξειδίκευσης και χαμηλή παραγωγικότητα) και προβολών των οικονομικών άναγκών τής ελληνικής βιομηχανίας εις βάρος των κοινωνικών της συνεπειών.¹⁶ Σέ έκτεταμένο άρθρο στό Δελτίο του Έμπορικού Έπιμελητηρίου Άθηνών, στά

ρα, όπως τον Έκπαιδευτικό Όμιλο. Σχετικά βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Η ζωή μου*, Άθήνα 1985, σ. 34-37. Χρήσιμες στάθηκαν οι συζητήσεις μέ τον Ίωάννη Ζάρρα στίς 22 και 27 Σεπτεμβρίου, και στίς 6 Δεκεμβρίου 1986. Τόν εύχαριστώ και από έδω.

8. Στίς έτήσιες διεθνείς συνδικαλιστικές εργασίες από τό 1919 έως τό 1936, ό Ζάκκας αντιπροσώπευσε τήν ελληνική κυβέρνηση σε 11 συνδιασκέψεις (άπό τό 1924 έως τό 1932), ό Τουρνάκης σε 4 (1925-1929), ό Καλιτσουνάκης τό 1924 και ό Κανελλόπουλος τό 1930. Τήν αντιπροσώπηση των εργατικών οργανώσεων μονοπόλησαν σχεδόν οι Καλομοίρης σε 12 συνδιασκέψεις (1921 και από τό 1924 έως τό 1935), ό Λαμπρινόπουλος σε 5 συνδιασκέψεις (1919-1926) και ό στενός συνεργάτης του Κάλμοιρη, Κωνσταντίνος Μαραγκάκης σε 4 συνδιασκέψεις (1929-1935).

9. Ο Σπ. Κορώνης ήταν συμμαθητής του Παπαναστασίου στο Βερολίνο και μαθητής των Schmoller και Wagner. Έξέδωσε, προλογίζοντάς τα, τά έργα των W. Sombart, *Τό προλεταριάτον*, και Ed. Bernstein, *Η άπεργία*, Άθήνα 1921. Άπηχώντας επίσης τίς θεωρίες του γερμανικού κρατικού σοσιαλισμού, ό Καλιτσουνάκης μετέφρασε και συμπλήρωσε, μέ άναφορές στα ελληνικά πράγματα, τό έργο του E. Herkner, μαθητή των Schmoller και Wagner, *Τό εργατικόν ζήτημα*, Άθήνα 1919. Τίς θεωρίες του γαλλικού συνδικαλισμού άπηχοσε κυρίως ό Σβώλος πού μετέφρασε τό βιβλίο του L. Duguit, *Τό κοινωνικόν δικαίον, τό άτομικόν δικαίον και ή μεταμόρφωσις του κράτους*, Άθήνα 1923. Βλ. επίσης Γ. Πάσχος, *Κράτος και πολιτεία στό έργο του Άλ. Σβώλου*, Θεσσαλονίκη 1981, καθώς και Άγ. Τσιτσεκλής, «Αί θεωρία του L. Duguit», περ. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Έρευνών*, τόμ. 5 (1925), σ. 135-150, όπου και ή σύνδεση μέ τή συζήτηση περί έπαγγελματικής εκπροσώπησης. Φυσικά οι άναφορές αυτές άποτελοϋν έλάχιστες ένδειξεις σε σχέση μέ τό εύρος του θέματος πού άφορά τήν εισαγωγή τής κοινωνιολογίας στην Έλλάδα και τή διαμόρφωση των διανοομένων του μεσοπολέμου. Προς τήν κατεύθυνση αυτή στράφηκαν οι άνακοινώσεις των Άλ. Κύρτση και Μιχ. Ψαλιδόπουλου, στα συνέδρια *Ο Έλευθέριος Βενιζέλος και ό άστικός έκσυγχρονισμός*, Ρέθυμνο 22-26 Σεπτεμβρίου 1986, και Άλέξανδρος Παπαναστασίου, *οι κοινωνικές, οικονομικές και πο-*

λιτικές άντιλήψεις του

10. Ί. Μανωλεδάκης, «Ίστορική εισαγωγή στό ελληνικό εργασιακό δίκαιο», περ. *Δίκαιο και πολιτική*, τόμ. 3 (1982), σ. 65-96.

11. Ένδεικτική ή δραστηριότητα του Ά. Ζάκκα άναφορικά μέ τήν καθιέρωση των κοινωνικών άσφαλίσεων: έτοιμάζε σ.ν. πού υπερέβαινε τίς έπαγγελίες τής κυβέρνησης Βενιζέλου, έγκαθίδρυσε παράλληλο κανάλι έπικοινωνίας μέ τό ΔΓΕ και χρησιμοποίησε τίς εργατικές οργανώσεις: «Πιστεύω», έγραφε ό άπεσταλμένος του ΔΓΕ Andrian Tixier, «ότι στην πραγματικότητα είναι ό Ζάκκας πού κατασκευάζει τό πρόγραμμα και τίς αποφάσεις τής ΓΣΕΕ και έπίσης προκαλεί τίς συγκεντρώσεις και τίς διαδηλώσεις, πού έχουν σκοπό νά στηρίξουν τή δική του δράση». (Άρχείο Bureau International du Travail, ΧΤ/ 26.1., Ύπόμνημα 30 Άπριλίου 1929).

12. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, πρόλογος στον τόμο του Άλ. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, Άθήνα 1957, τόμ. Α', σ. ιγ'. Β. Ρόζος, *Η ελληνική κοινωνική άσφάλιση, βασικαί άρχαί και έξέλιξις του θεσμού*, Άθήνα 1984, σ. 138.

13. Δ. Γούναρης, *Ζήτημα Έργατικόν. Άπεργία*, Άθήνα 1914. Έλληνική Έργατική Ένωσις Πατρών, *Τό εργατικόν πρόβλημα και αι προτάσεις εις τήν Βουλήν των Έλλήνων*, Πάτρα 1908, σ. 60-64. Δ. Άλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης*, Άθήνα 1983, σ. 116-127 και 168-175. Έπίσης Άβ. Μπεναρόγιας, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Άθήνα 1975 (α' έκδ. Θεσσαλονίκη 1930), σ. 12-13 και Δ. Καλιτσουνάκης «Η κρατική εργατική πολιτική έν Έλλάδι», *Έλευθερον Βήμα*, 24 Δεκεμβρίου 1922.

14. Για τήν παραβίαση και τήν άνεπαρκή έφαρμογή τής εργατικής νομοθεσίας, οι εκθέσεις των έπιθεωρητών εργασίας άποτελοϋν πλουσιότατη πηγή. Για τήν πρόκριση των οικονομικών ζητημάτων σε σχέση μέ τά κοινωνικά βλ. έπιστολή Βενιζέλου προς Albert Thomas, 17 Σεπτεμβρίου 1928. Μέρος της παρέθεσα στην άνακοίνωση «Ο Έλευθέριος Βενιζέλος και τό ΔΓΕ».

15. Άν. Χατζηκυριάκος, *Βιομηχανική πολιτική*, Άθήνα 1929, σ. 56-66.

16. Στο ίδιο, σ. 61. Έπίσης τό υπόμνημα του Συνδέσμου Έλλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών προς τήν κυβέρνηση για

1925, ανώνυμος συγγραφέας¹⁷ περιγράφει τήν αντίθεση αυτή ως ένδειξη πρωτογονισμού και προτείνει, αντί σπασμωδικών κινήσεων, τήν αποδοχή του ρόλου του εργατικού κινήματος, στις οικονομικές του διαστάσεις, και τήν υιοθέτηση της προστατευτικής νομοθεσίας ώστε να εμποδιστεί ή πολιτικοποίησή του. Η εργατική πολιτική όλων των κυβερνήσεων της περιόδου δεν απειλούσε βέβαια τα συμφέροντα της βιομηχανίας. Η οξύτατη αντίθεση όμως των εργοδοτών προήλθε κυρίως από τή χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, που εξαρτούσε τή επιβίωση και τά κέρδη του από τήν έκτακτη και όχι από τήν έντακτη έκμετάλλευση της εργασίας.¹⁸

Ταυτόχρονα, η εργατική νομοθεσία, έστω και μέσα στη φιλελεύθερη αντίληψή της, σήμαινε αλλαγή της θέσης του εργάτη στην επιχείρηση: τήν υποταγή και τόν ολοκληρωτικό έλεγχο της ζωής του από τόν εργοδότη θά αντικαθιστούσε ή διαπραγματεύση και ή κρατική ρύθμιση· για τό λόγο αυτό και οι συχνές επικλήσεις των εργοδοτών στις πατριαρχικές σχέσεις της ελληνικής επιχείρησης.¹⁹ Από τις κυριότερες αιτιάσεις του εργοδοτικού κόσμου προς τήν κυβέρνηση ήταν τό «πρόωρο» της εργατικής νομοθεσίας στην Ελλάδα. Βέβαια, τά ύπομνήματα και οι περιγραφές των συνθηκών εργασίας, που είναι γνωστές ως τώρα, αποκάλυπτουν μία εικόνα που στερεί από τόν ισχυρισμό έρείσματα.²⁰ Αν ή εργατική νομοθεσία θεωρηθεί πρόωρη, έχει περισσότερο τή σημασία πρόωρης υποχώρησης στά αίτήματα του εργατικού κόσμου.

τά αίτια της κρίσης και τά μέτρα για τήν αντιμετώπισή της, έφ. Οικονομολόγος Αθηνών, 18 Ιανουαρίου 1930, σ. 9-10.

17. *** «Τό εργατικόν ζήτημα», Δελτίον Έμπορικου και Βιομηχανικού Έπιμελητηρίου Αθηνών, τόμ. 6 (1925), σ. 330-463. Πιθανόν του Καλιτσουνάκη, αν κρίνουμε από τις ομοιότητες, στη δομή και στό περιεχόμενο, μέ τή μελέτη του Herkner που μετέφρασε και συμπλήρωσε, ό.π., σμ. 9.

18. Στά 1930 υπολογιζόταν ότι έπί του συνόλου της ελληνικής παραγωγής, τό κόστος της εργασίας ήταν 40%, των πρώτων ύλων 48%, ή έξυπηρέτηση του κεφαλαίου 5% και τό κόστος της ανανέωσης των μηχανών 7%: Αν. Μπερνάρης, «Η διάθρωσις και αι προσπάθειαι προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας», περ. ΑΟΚΕ, τόμ. 13 (1933), σ. 193-184. Σύμφωνα μέ τόν Λ. Παπαγιαννάκη («Οι διάφορες φάσεις και τά βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής έκβιομηχάνισης», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 24 Μαρτίου 1983, σ. 62-70) «ή παραγωγή στηρίζεται σε ένα πλῆθος δασμοβίωντων μικρομονάδων χαμηλής εξειδίκευσης και παραγωγικότητας. Η αύξησή της έχει έντατικό χαρακτήρα και υποστηρίζεται περισσότερο από επενδύσεις σε φτηνή ανθρώπινη εργασία, παρά από τήν υποκατάστασή της μέ μηχανικό έξοπλισμό και αύξηση της παραγωγικότητας» (σ. 68). Βλ. επίσης Ξ. Ζολώτας, Η Ελλάς εις τό στάδιον της έκβιομηχανίσεως, Αθήνα 1926, σ. 77-78, και Mark Mazower, «L' economia greca du rante la «grande depressione» dei primi anni '30», Rivista di storia economica, v.σ. 2 (1985), σ. 371-392.

19. Σπ. Κορώνης, Η εργατική πολιτική των έτών 1909-1914, Αθήνα 1944, σ. 75· του ίδιου πρόλογος στό Ed. Bernstein, Η άπεργία, Αθήνα 1921, σ. ε'·λε'.

20. Βλ. τά έντυπα ύπομνήματα της Έλληνικής Έργατικής Ένώσεως Πατρών, Πάτρα 1908, του Έργατικού Κέντρου Αθηνών, Αθήνα 1911, του Συνδέσμου άλληλοβοηθείας θερμα-

Είναι γεγονός ότι ή εργατική νομοθεσία δεν προήλθε ως άποτέλεσμα συνδικαλιστικής πίεσης, ως άπάντηση δηλαδή σε ένα έκτεταμένο άπεργιακό κίνημα, παρά τό γεγονός ότι από τό 1909 σημειώνεται (και δεν έχει ακόμα έρευνηθεί έπαρκώς ή έκταση και τά διαθρωτικά χαρακτηριστικά του) πολλαπλασιασμός των άπεργιών και των εργατικών σωματείων.²¹ Έφόσον, λοιπόν, ή πρωτοβουλία είναι κρατική, φέρε και τά ανάλογα χαρακτηριστικά που, για τήν ώρα, μπορούν να συνοψιστούν στον κρατικό πατερναλισμό και στην έλλειψη άμοιβαιότητας. Η έλλειψη άμοιβαιότητας παραπέμπει στό πρόβλημα της χρήσης του νόμου. Ός στοιχείο του νομικού έποικοδομήματος ή εργατική νομοθεσία φέρε τά χαρακτηριστικά της κοινωνικής δομής. Ταυτόχρονα όμως περικλείει διαδικασίες που έχουν τή δική τους λογική και είναι διατυπωμένες μέ μορφή που συνεπάγεται αναφορές σε ένα μοντέλο γενικής ίσοπολιτείας. Η επικλήση, έπομένως, του νόμου από τήν εργατική τάξη και ή χρησιμοποίηση των διαδικασιών που περικλείει δίνουν στον κοινωνικό άνταγωνισμό και νομική μορφή. Στρέφει δηλαδή τό εργατικό κίνημα να διεκδικήσει νομική θεσμοθέτηση των αίτημάτων του και έφαρμογή του νόμου. Μέ τόν τρόπο αυτό ή εργατική νομοθεσία δεν άποτυπώνει μόνο σχέσεις ταξικής κυριαρχίας, αλλά άποτελεί επίσης κίνητρο και σημείο ταξικού άνταγωνισμού. Η διεκδίκηση έφαρμογής του νόμου 2112 του 1920 «περί ύποχρεωτικής καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας», που όδήγησε στη γενική άπεργία του Αύγουστου 1923, και ή διεκδίκηση, μέ άπεργιακές κινητοποιήσεις στά 1924-1925, έφαρμογής της διεθνούς σύμβασης για τό όχτάωρο, που υπέγραψε ή Ελλάδα στα 1920, άποτελούν δύο μόνο παραδείγματα.²²

στον Πειραιώς, Αθήνα 1911, του Συλλόγου Έμποροπαλλήλων Βόλου, Βόλος 1912. Σύμφωνα μέ τήν έκθεση έπιθεωρήσεως εργασίας του 1913 «ή έλλειψις νόμου μέχρι του 1912 προβλέπεται περί της άσφαλείας του εργάτου ειχεν άποθρασύνει εις τοιοῦτον βαθμόν πολλούς των εργοστασιαρχών, ώστε διά λόγους κακώς έννοουμένης οικονομίας, έκαμμον τας παραγωγείας των μηχανημάτων μέ τήν ρητήν έντολήν όπως τούτα μή φέρουν προφυλακτικά καλύμματα εις τούς οδοντικούς τροχούς, ούδέ όλα τ' άλλα του έπιβαλλόμενα έξασφαλιστικά μέτρα, άδιαφοροῦντες έντελώς διά τήν άσφάλειαν και τήν ζωήν των εργατών των». Παρατίθεται από τόν Κορώνη, Η εργατική πολιτική, ό.π., σ. 58.

21. Αν και οι αντίπαλοι του συνδικαλιστικού ν. 281/1914 κατηγορούσαν τήν κυβέρνηση ότι παρακίνησε μέ τό νομοθετικό της έργο τούς εργάτες να ιδρύσουν σωματεία, έντούτοις τά δύο τελευταία χρόνια πριν τό νόμο παρατηρήθηκε «ιδρυτική βουλιμία» συνδικάτων: Κορώνης, Έργατική πολιτική, ό.π., σ. 37, σμ. 2.

22. Άλ. Σβώλος, «Η γενική άπεργία του Αύγουστου (1923)», περ. Έγγύς και Άπω Ανατολή, τόμ. Β' (1923-24), σ. 20-22, Δ. Καλιτσουνάκης, «Τό ζήτημα της άνεργίας», έφ. Έλεύθερος Τύπος, 12-15 Ιουλίου 1923, Δ. Στρατής, 40 χρόνων άγώνες των Έλλήνων σιδηροδρομικών 1905-1945, Αθήνα 1959, σ. 116-122, Δ. Λιβιεράτος, Τό ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923, Αθήνα 1985, σ. 141-150, και του ίδιου, Κοινωνικοί άγώνες στην Ελλάδα (1923-1927), Αθήνα 1985, σ. 36-50. Στόν καθημερινό τύπο και στα περιοδικά της έποχής ύπάρχει άφθονο πληροφοριακό υλικό που ή χρησιμοποίησή του θά αναδείξει πλευρές των άπεργιακών αυτών κινήματων άγνωστές αλλά ουσιώδεις.

Ἡ χρήση τοῦ νόμου ὅμως δέν περιορίζεται στή διεκδίκηση τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας· περιλαμβάνει καί τή δυνατότητα τῶν συνδικαλιστικῶν ὀργανώσεων νά στηρίζουν καί νά ἐπιβάλουν τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἔχει ἐνδιαφέρον νά ἐπισημανθεῖ ἄν καί σέ ποιοῦ βαθμό ἡ ἐργατική τάξη ἐπέβαλε τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου, ἄν δηλαδή ὑπῆρξε ἢ ὄχι ἀμοιβαιότητα ἀνάμεσα στή θεσμοθέτηση καί στή χρήση τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας.

Ἡ θέση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος

Θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ πῶς μόνο μερικά τμήματα τῶν ἐργατῶν, ἐκεῖνα δηλαδή πού ἀνήκαν σέ μεγάλες ἐπιχειρήσεις (πού ἐξαρτῶνταν οἱ περισσότερες ἀπό τόν κρατικό φορέα καί εἶχαν ἰσχυρή συνδικαλιστική ὀργάνωση), ὅπως οἱ σιδηροδρομικοί, οἱ ἐργαζόμενοι στήν ἠλεκτροκίνηση, οἱ τριατατικοί, οἱ ἐργάτες φωταερίου καί οἱ καπνεργάτες (οἱ τελευταῖοι ἐξαιτίας τῆς μαζικότητας καί τῆς συγκέντρωσης τοῦ κλάδου, καθῶς καί τῆς ἰσχυρῆς συνδικαλιστικῆς τους παράδοσης) κατόρθωσαν νά κάνουν χρήση τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας καί νά ἐξασφαλίσουν τήν ἰσχὺ της.²³ Ἡ πλειονότητα ὡστόσο τῆς ἐργατικῆς τάξης, κατακερματισμένη σέ μικρές ἐπιχειρήσεις, μέ ἀβέβαιη, ρευστή ἐπαγγελματική ἀπασχόληση καί ἀδύναμο συνδικαλισμό, βρέθηκε, ὡς τὰ τέλη τῆς περιόδου, ἔξω ἀπὸ τή σφαῖρα ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου καί συχνά μέ διεκδικήσεις ὑποδεέστερες ἀπὸ τίς νομικά ἰσχύουσες.²⁴ Μέ τή σειρά της, ἡ ἀδυναμία ἐπιβολῆς τοῦ νόμου μέσα ἀπὸ τή συνδικαλιστική δράση ὀδήγησε, ἀναγκαστικά, στήν ἀναμονή τῆς ἐφαρμογῆς του μέσω τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου καί τῆς ἐπιτήρησης· στήν ἐξάρτηση δηλαδή ἀπὸ τὸ Τμήμα Ἐργασίας τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Γιά τὸ λόγο αὐτὸ τὸ αἴτημα ὀργάνωσης καί ἐπέκτασης τοῦ σώματος ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας ἀπέκτησε κεντρικὴ σημασία.²⁵ Ἔτσι, τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἑλλειψῆς ἀμοιβαιότητας συναρτήθηκε μέ τὸν κρατικὸ πατερναλισμὸ καί σφράγισε τόσο τήν ἐργατικὴ νομοθεσία, ὅσο καί τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς της, ὡς διαδικασίας διαχείρισης τῶν ἐργατικῶν ζητημάτων.²⁶ Ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς ἐκφράστηκε μέ τήν ἐπιβολὴ ἐνός ἀσφυκτικοῦ ἐλέγχου, τὸν περιορισμὸ τῶν συνδικαλιστικῶν ἐλευθεριῶν καί τήν ἀπομόνωση τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπὸ τίς πολιτικὲς λειτουργίες τῆς ἐργατικῆς τάξης ὡς συλλογικοῦ ὑποκειμένου. Μέ τήν ἔννοια αὐτή, παρά τήν υἱοθέτηση τοῦ μοντέλου τῆς τριμεροῦς συνεργασίας —πού ἀποτελεῖ θεωρητικὸ θεμέλιο τοῦ κράτους προνοίας— ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἐργατικῆς συμμετοχῆς δέν σήμαινε καί τὴ διάθεση συνεργασίας μέ τήν ἐργατικὴ τάξη· ἀντιπροσώπευσή της ὑποβαθμιζόταν σέ ἐπιλεκτικὴ πελατειακὴ σχέση μέ ὀρισμένες συνδικαλιστικὲς ὁμάδες.²⁷

Ἄλλωστε, τήν ἀποδοχὴ τοῦ διαπραγματευτικοῦ ρόλου τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων τήν ἐμπόδιζε τὸ εὐρύτερο πολιτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς: ἀπέκλειε τὸ μεγαλύτερο καί μαχητικότερο τμήμα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, τὸ κομμουνιστικὸ, ἀπὸ τίς πολιτικὲς διαδικασίες, θεωρώντας το ἀντεθνικὸ. Ἔτσι, ὁ κρατικὸς πατερναλισμὸς πρὸς τὸ ἐργατικὸ κίνημα συνοδευόταν ἀπὸ χρήσιμη βία, εἴτε αὐτὴ ἐκφράστηκε ἄμεσα, μέσω βίαιης καταστολῆς τῶν ἀπεργιῶν καί τῶν

ἐκδηλώσεων διαμαρτυρίας, εἴτε θεσμοθετήθηκε σέ νόμους ὅπως τὸ «ἰδιωτικὸ».

Στὸ ἐργατικὸ κίνημα κατὰ συνέπεια ὑπολείπονταν δύο διέξοδοι: Εἴτε νά ὑποκαταστήσει τὴ συνδικαλιστικὴ πάλῃ μέ τήν πολιτικὴ —πράγμα πού σήμαινε τήν ἐνίσχυση τῆς κομμουνιστικῆς ἐπιρροῆς σέ σχέση μέ τὴ ρεφορμιστικὴ— εἴτε νά καταφύγει σέ αἰτήματα καί μορφές δραστηριότητας συντεχνιακοῦ τύπου, πού ἀπαιτοῦσαν δηλαδή ἀποσπασματικὲς ρυθμίσεις ἐπιμέρους ζητημάτων, βρισκόνταν σέ κατευθεῖαν σύνδεση καί εἰσήγαν τὸ ἐργατικὸ ζήτημα στὸ

23. Γ. Τρίμης, *Αἱ διεκδικήσεις τῶν ἐργαζομένων*, Ἀθήνα 1948, σ. 45-48.

24. Ἕνα δεῖγμα: Ὅταν τὸ 1927 ἐπισκέφθηκε ὁ διευθυντὴς τοῦ ΔΓΕ Albert Thomas τὴν Ἑλλάδα, τὸ συνδικάτο καί ἡ ἀπεργιακὴ ἐπιτροπὴ τῶν ὑφαντουργῶν τοῦ ἔγραψαν: «Θέλουμε νά σᾶς ποῦμε πῶς μισὴ ὥρα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, κάτω ἀπὸ τὴ μύτη τῆς κυβέρνησης ὑπάρχουν ἐργάτες πού δουλεύουν 14 καί 16 ὥρες γιὰ 15-30 δρχ. Ὑπάρχουν μικρὰ κορίτσια πού δουλεύουν 15 ὥρες γιὰ 10 δρχ. Καί ἀκόμη: πῶς αὐτὸς ὁ μισθὸς μειώνεται μερικὲς φορές στίς 5-8 δρχ. (...) Ἄν δηλώσετε πῶς πρέπει νά ἐργαζόμαστε ὀκτώ ὥρες, ἐμεῖς θά σᾶς ποῦμε ὅτι στίς σημερινὲς συνθήκες τῆς ἀνεργίας εἴμαστε εὐχαριστημένοι ἄν δουλεύουμε 10 ὥρες γιὰ 30 δρχ. καθημερινά. Μήπως ὑπάρχει διεκδίκηση μικρότερη ἀπ' αὐτήν»; (BIT, Fond A. Thomas, Voyages 1927, Grèce, 4 Μαρτίου 1927).

25. Ἡ ΓΣΣΕ θεωροῦσε ὡς κύρια αἰτία τῆς παραβίασης τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας τὴν ἀνεπάρκεια τῆς ἐπιθεώρησης ἐργασίας. (BIT, Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Grèce, Καλομοίρης πρὸς Thomas, χ. ἡ 1929). Τὸ πρόβλημα βέβαια δέν ἀνάγεται μόνο στήν ἑλλειψὴ τοῦ προσωπικοῦ, τῶν ἱκανοτήτων ἢ τῶν μέσων πού διέθετε, ἀλλὰ ἐπίσης καί στὸ πλῆθος τῶν μικροεπιχειρήσεων (πού πρακτικὰ ἦταν ἀδύνατο νά ἐλεγχθοῦν), στήν ἀκαταλληλότητα τῶν ἀρμόδιων δικαστηρίων —γι' αὐτὸ καί τὸ αἴτημα ἴδρυσης ἐργατικῶν δικαστηρίων—, στήν πολυπλοκότητα τῆς νομοθεσίας, στήν ἀνεξέλεγκτη ἐργασία στὸ σπῆτι κ.λπ.: BIT, *Les problèmes du travail en Grèce*, Γενεύη 1949, σ. 85-110. Ταυτόχρονα, στίς ἐργασιακὲς σχέσεις τῆς περιοδεύουσας ἐργατικῆς δύναμης (συντροφίες οἰκοδόμων) ἢ τῶν μικρῶν μονάδων παραγωγῆς μέ συντεχνιακὴ παράδοση ἴσχυε τὸ προφορικὸ ἐργατικὸ δίκαιο, ἀνεπηρέαστο ἢ ἀνταγωνιστικὸ σέ σχέση μέ τὸ γραπτὸ: Χ. Γκοῦτος, *Ἐργασιακὲς σχέσεις τῶν οἰκοδόμων στή χερσαία Ἑλλάδα μετὰ τὸ 1800*, Ἀθήνα 1985, σ. 133-137.

26. Ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεση τοῦ ἀναγκαστικοῦ νόμου 16/20 Νοεμβρίου 1935 «Περὶ ρυθμίσεως συλλογικῶν διαφορῶν ἐργασίας» εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐγλωττη: «Αἱ διαφοραὶ ἐργασίας δέν περιορίζονται ὅπως ἀλλάχου εἰς ὄξυν ἔστω ἀλλὰ ἐντοπισμένον ἀγῶνα μεταξύ ἐργοδοτῶν καί μισθωτῶν. Ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκδηλώσεως τῆς διενέξεως οἱ ἐνδιαφερόμενοι σπεύδουν νά προσφύγουν εἰς τὴν διοίκησιν καί νά ζητήσουν τὴν ὑπὲρ τῶν ἀπόψεῶν των ἐπέμβασιν τοῦ κράτους. Ὑπὸ τὰ συνθήκας αὐτὰς τὰ ἐκβιαστικά μέσα τῶν ἐνδιαφερομένων χάνουν τὴν σημασία των. Τὸ λόκ-ἄουτ καί ἡ ἀπεργία μακρὰν τοῦ νά τείνουν εἰς ἐκβιασμόν τῶν ἀντιπάλων ἀποβλέπουν εἰς ἐκβιασμόν τῆς πολιτείας νά ἐπέμβῃ ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόψεως».

Ἄν λοιπὸν ἡ ἀπεργία ἐρμηνεύεται ὡς ἐκβιασμὸς τοῦ κράτους, ἡ ποινικοποίηση καί ἡ κατάρρησή της ἀποτελοῦν λογικὴ συνέπεια. (Ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεση εἶναι ἐνδιαφέρουσα καί ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ. Διαπνέεται ἀπὸ τίς θεωρίες τοῦ γαλλικοῦ «solidarisme» πού ἐδῶ φτάνουν στήν κορπορατιστικὴ-φασιστικὴ ἐκδοχὴ τους). Ὑφυπουργεῖον Ἐργασίας, *Νομοθεσία μισθωτῶν*, Ἀθήνα 1936, σ. 129-131.

γενικότερο πελατειακό σύστημα της ελληνικής κοινωνίας. Παραδείγματα αυτής της σύμφυσης αποτελούν: ο δαιδαλώδης χαρακτήρας της ελληνικής εργατικής νομοθεσίας (π.χ. για τη ρύθμιση των ωρών εργασίας, από το 1911 ως το 1940, εκδόθηκαν πάνω από 50 νομοθετήματα²⁸)· η αντιμετώπιση της ανεργίας με τη μέθοδο των κλειστών επαγγελματιών ή της επίβολης έμμεσου κοινωνικού φόρου.²⁹

Τέλος, η δημιουργία πολυάριθμων κλαδικών ή κατά επιχειρήσεις ασφαλιστικών ταμείων σε συνδυασμό με την απουσία ενός ευρύτερου διεκδικητικού κινήματος γενικευμένων κοινωνικών ασφαλίσεων, καθώς και η αντίδραση της υπαγωγής των κλαδικών ταμείων στο ΙΚΑ, στά 1930-34.³⁰

Οι γενικότεροι προσδιορισμοί

Η εργατική πολιτική του μεσοπολέμου δέν διαμορφώθηκε όμως άντανακλώντας τά σταθερά μόνο χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας· εξαρτήθηκε και από τίς πολλαπλές αλλαγές που πυροδότησε ή πολεμική δεκαετία 1912-1922 και ή Μικρασιατική καταστροφή. Ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος αποτελεί μιά τομή στην όργάνωση του κράτους και στην αντιμετώπιση του εργατικού ζητήματος, όπως και στην εξέλιξη του εργατικού κινήματος διεθνώς.³¹ Τήν επίδρασή του στο πεδίο των συνταγματικών θεσμών και στην ενίσχυση των αυταρχικών δομών του ελληνικού κράτους μπορούμε νά τήν παρακολουθήσουμε στή σχετική μελέτη του Νίκου Άλιβιζάτου.³² Ταυτόχρονα, όμως, ό πόλεμος και ή πίεση του προσφυγικού ζητήματος ανάγκασαν τό ίδιο τό κράτος νά υπερβεί τό στάδιο κατά τό όποιο τά κοινωνικά προβλήματα αποτελούσαν περιπτώσεις έλέγχου και άστυνόμευσης· τό ανάγκασαν νά αναλάβει λειτουργίες που στην προηγούμενη περίοδο θεωρούσε αυτονόητα ως πεδίο τής ιδιωτικής φιλανθρωπίας. Η εξέλιξη αυτή δέν

σήμαινε έγκατάλειψη τής άρχής τής άστυνόμευσης. Δύο παραδείγματα: τό 1919, στή συζήτηση για τόν νόμο «περί αντιφυματικών ίατρείων, νοσοκομείων κ.λπ.» στή Βουλή, ένας από τούς άγορητές πρότεινε ως άποτελεσματικότερο μέτρο «τήν έκτομήν των όρχων και των ώθηκων» των φυματικών, ώστε νά προληφθεί ή μόλυνση του «ύγιους κοινωνικού σώματος».³³ Γράφοντας πάλι για τά νοσοκομεία, που στήθηκαν πρόχειρα άμέσως μετά τό 1922, ό Νικόλαος Μακρίδης έστίαζε τό ενδιαφέρον του περισσότερο στην άπουσία άστυνόμευσης παρά περίθαλψης: «Ένιαχού μάλιστα, έλλείπει έπαρκούς άστυνομικής δυνάμεως και μέχρις ού διατεθή ήμιν έπαρκής αριθμός όπλιτων προς φρούρησην των εύλογιώντων, ήναγκάσθημεν νά καταρτίσωμεν, εκ του προχείρου και έξ έντοπίων, σώμα ύγειονοφυλάκων».³⁴

Η ύγειονομική κατάσταση του πληθυσμού που άποκάλυψε ή έπιστράτευση 200.000 έφένδρων, ή επικίνδυνη αύξηση τής νοσηρότητας που άκολούθησε τή συρροή των προσφύγων,³⁵ τό ζήτημα τής στέγασης στίς πόλεις και τής άγροτικής έγκατάστασης, ή αναγκαιότητα έξυγίανσης των πόλεων μέ άποχετευτικά έργα και ύδροδότηση, άκόμη και προβλήματα άπασχόλησης των προσφύγων, ώθησαν τό κράτος νά αναλάβει τό ίδιο πρωτοβουλίες αντιμετώπισής τους. Έτσι από τόν νόμο 346 του 1914 «περί επιβλέψεως τής δημοσίας Υγείας», που όργάνωνε κυρίως τόν έλεγχο παρά τήν περίθαλψη, έφτασε στην ίδρυση ιδιαίτερου ύπουργείου Περιθάλψεως τό 1917, τό όποιο μέσα από διαδοχικές μεταμορφώσεις και παρά τήν κατάργησή του επί Παγκάλου, κατέληξε στο ύπουργείο Υγεινής του 1926.³⁶

Μέσα από τίς εξελίξεις αυτές όφείλουμε νά εξετάσουμε τήν εργατική πολιτική τής περιόδου, και έδω θά έπισημάνω δύο πλευρές της: τή σύνδεση μέ τόν έξωτερικό παράγοντα και τήν άλληλεξάρτηση τής εργατικής πολιτικής, ιδιαίτερα τής ασφαλιστικής πολιτικής, μέ τά προβλήματα έξυγίανσης τής κοινωνίας — τυπικό χαρακτηριστικό δηλαδή του άστικού έκσυγχρονισμού.

Ο Μικρασιατικός πόλεμος και τό προσφυγικό όδήγησαν στην έξάρτηση από τήν ΚΤΕ, τόσο για τήν εξασφάλιση πριν τό 1922 εύνοϊκού διεθνούς κλίματος, όσο και για τήν αντιμετώπιση των χρηματοδοτικών αναγκών έπειτα. Μέσω τής ΚΤΕ, ή ελληνική εργατική πολιτική συνδέθηκε και εξαρτήθηκε από τό ΔΓΕ: όργανισμό που όχι μόνο σκόπευε στή δημιουργία έναλλακτικής λύσης στον κομμουνισμό, αλλά συμπύκνωνε και τίς κατακτήσεις τής εύρωπαϊκής εργατικής τάξης, προτείνοντας τό κράτος προνοίας και τήν τριμερή συνεργασία κράτους-εργατών-εργοδοτών. Δύο σημαντικές στιγμές τής ελληνικής εργατικής νομοθεσίας, δηλαδή ή καθιέρωση των διεθνών συμβάσεων του 1920 για τό όχτώωρο, τήν παιδική και τή γυναικεία εργασία, καθώς και ή δημιουργία των κοινωνικών ασφαλίσεων, στά 1928-1932, συνδέονται μέ τίς έπιταγές του ΔΓΕ. Ιδιαίτερα οι κοινωνικές ασφάλισεις υπήρξαν, από τεχνική άποψη, σχεδόν έξ ολοκλήρου δημιούργημα του διεθνούς οργανισμού. Παράλληλα, ή πολιτική άπόφαση για τήν ίδρυσή τους, μέ άφετηρία τήν αναδιοργάνωση των ύγειονομικών υπηρεσιών, άνήκει στο ευρύτερο πλαίσιο τής διαδικασίας έξυγίανσης τής ελληνικής κοινωνίας, που περιλαμβάνει επίσης τήν εργατική τάξη και τούς άγώνες της.³⁷

27. Η τριμερής συνεργασία εκφράστηκε μέ τήν ίδρυση του Άνωτάτου Συμβουλίου Έργασίας τό 1911· άν και ύπολειπογοüse ή περιέπεσε σε αδράνεια, διατηρήθηκε ως τό 1931, όταν ιδρύθηκε τό Συμβούλιο Έργασίας. Κορώνης, ό.π., σ. 76-77, Σ. Κλάδας, Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία, Άθήνα 1945, σ. 34-35, και Λεονταρίτης, ό.π., σ. 54-55, όπου και κριτική του θεσμού.

28. Στο Α.Ο.Σ., στο Σ.Ε., στίς διάφορες έπιτροπές εργατικών ζητημάτων και στην αντιπροσώπευση στο ΔΓΕ, οι εργατικοί αντιπρόσωποι προέρχονταν από τά συνδικάτα του Πειραιά που έπηρεάζε άρχικά ό Εύ. Μαχαίρας και άργότερα ό Καλομοίρης, καθώς και από τήν παράταξη του Άρ. Δημητράτου, μεταξικου ύπουργου Έργασίας.

29. BIT, *Les problèmes du travail en Grèce*, ό.π., σ. 114.

30. Π.χ. σιγαροποιοί, καπνεργάτες, φορτοεφορτωτές λιμανιών, λεμβούχοι, άμαξοκαραγωγείς, ύδροπωλητές, άλευροποιοί, ήθοποιοί, ξενοδοχοϋπάλληλοι, τυπογράφοι, έφημεριδοπώλες κ.λπ., BIT, ό.π., σ. 77-78, και Τρίμης, ό.π., σ. 81-91.

31. Πελατειακές σχέσεις και κλαδικά ταμεία: Άλ. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., τόμ. Β', σ. 835.

32. Kathleen Burk, *War and the State: The Transformation of British Government (1914-1919)*, Λονδίνο 1982.

33. Ν. Άλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Άθήνα 1983.

Καθώς όμως ή άφετηρία τής κρατικής πολιτικής βρισκόταν έξω από τό σύστημα σχέσεων έργατικής και άστικής τάξης (και τίς συνακόλουθες ίσορροπίες), κατέληγε στην άδιαφορία για τήν έφαρμογή τών μεταρρυθμίσεων και στην προσαρμογή τους στα διαρκή χαρακτηριστικά τής έργατικής νομοθεσίας τής περιόδου: στην έλλειψη άμειβαιότητας και στον κρατικό πατερναλισμό. Ἡ άλληλοτροφοδότηση τών δύο τάσεων, πού στο συνέδριο τής Κρήτης περιέγραφα άναλυτικότερα ως «φαύλο κύκλο», είχε συνέπειες και στους δύο πόλους τής αντίθεσης, δείχνοντας τά όρια και τούς περιορισμούς τών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων στην Ἑλλάδα του μεσοπολέμου. Ἡ συρρίκνωση του κράτους προνοίας αντισταθμιζόταν άναπόφευκτα από τήν επέκταση του κράτους-φύλακα. Στα 1928 ο Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου σχολίαζε στη Βουλή: «Ἡ πολιτική ή οποία σήμερα ενγένετο έδω έναντίον του κομμουνιστικού κινδύνου, κατά βάσιν και κατ' ούσίαν στρέφεται έναντίον τών νομίμων έργατικών αξιώσεων». ³⁸ Μέ τή σειρά τής, ή επέκταση του κρατικού αυταρχισμού ζήτετε σε δεύτερο επίπεδο τίς συνδικαλιστικές διεκδικήσεις σε σχέση με τίς πολιτικές.

Στά 1936, μετά τά αίματηρά γεγονότα τής Θεσσαλονίκης και λίγο πριν από τή δικτατορία τής 4ης Αύγουστου, δηλαδή στο τέλος τής περιόδου πού εξέτάσαμε, ο Ἀλέξανδρος Σβώλος, κεντρική φυσιογνωμία του έσωτερικού κύκλου προετοιμασίας τής έργατικής πολιτικής και διαχείρισης τών έργατικών προβλημάτων, σε άρθρο του με τίτλο «Κράτος και κοινωνική πολιτική» συνόψιζε τή σχέση αυτή και τίς συνέπειές τής: «Ειδικότερον διά τούς έργάτας είναι γνωστόν ότι οι όροι τής ζωής είναι έλαττωματικοί, ότι πλῆθος άνηλίκων εργάζονται παρά πάντα νόμον, ότι υπάρχει σοβαρά άνεργία εργατών, μικροεπαγγελματιών και μορφωμένων νέων. Ἡ άπόσταση μεταξύ τής εύμαρείας τών όλίγων και τής βιοπάλης τών πολλών είναι

μεγαλυτέρα σήμερα παρά άλλοτε». Τό κύριο ζήτημα όμως και οι άμεσοι στόχοι άφορούσαν τό πολιτικό επίπεδο: τή σχέση του κράτους με τούς πολίτες. Ἡ σχέση αυτή δέν εξαρτώνταν από τίς κυβερνητικές μεταβολές. Ἀφορούσε τήν ιδεολογική και νοοτροπιακή ύπόσταση του κρατικού μηχανισμού πού «δέν άνέχεται τάς ομάδικάς έκδηλώσεις τών διαφόρων τάσεων του λαού και καταφεύγει με περισσήν εύκολίαν εις αίματοχυσίας». Για τό λόγο αυτό πίστευε ότι «τό προέχον είναι νά μεταβληθεί όριστικώς ή διαχείρισις τών κοινωνικών ζητημάτων (και τό κράτος) νά επιβάλει στοιχειώδη σεβασμόν προς τόν πολίτην, τά δίκαιά του και τήν ζωή του». ³⁹

* Ἀνακοίνωση στο συνέδριο «Ἄ Ἐλευθέριος Βενιζέλος και ή εποχή του», Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1986.

33. Ἐφ. Συζ. Βουλής, 17 Δεκεμβρίου 1919, σ. 288-89. Ἀναφορά από τή διατριβή πού έτοιμάζει ο Ν. Καπανίδης: Ἡ κλειστή περίθαλψη στα 1909-1940.

34. Ν. Μακρίδης, Αί ύπηρεσίαι ύγιεινής εν Ἑλλάδι, Ἀθήνα 1934, σ. 34.

35. Φ. Κοπανάρης, Ἡ δημόσια ύγεια εν Ἑλλάδι, Ἀθήνα 1933, σ. 41-51, 87 κ.ά.

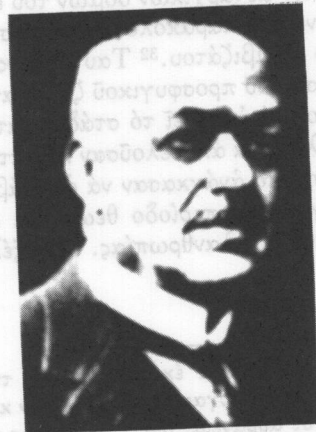
36. Κ. Παπακωνσταντίνου, Ἡ αντίληψη δημοσία και ιδιωτική, Ἀθήνα 1918 και Μακρίδης, ό.π., σ. 15-80.

37. Τά σχετικά σε περιληψη, στην ανακοίνωσή μου στα πρακτικά του Συνεδρίου Κρήτης, βλ. σημ. 4.

38. Εύρετήριον Συζητήσεων Κοινοβουλίου, Μέρος Γ' (1909-1936), Ἀθήνα 1980, σ. 882 (άγόρευση στις 30 Ἰανουαρίου 1928).

39. Ἐλευθέρον Βήμα, 17 Ἰουνίου 1936.

Italo SVEVO

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΟΥ ΖΗΝΩΝΑ

Εισαγωγή
ΜΑΚΗΣ ΤΡΙΚΟΥΚΗΣ
Μετάφραση
ΚΟΥΛΑ ΚΑΦΕΤΖΗ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΛΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΞΑΝΤΑΣ

Ο δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής

του Δημήτρη Κυρτάτα

Σέ όλόκληρο τόν ἀρχαῖο κόσμο, βασικός παραγωγικός τομέας ὑπῆρξε πάντα ὁ ἀγροτικός. Ἡ βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο, παρά τόν σημαντικὸ ρόλο πού ἔπαιζαν γιά μεγάλες χρονικές περιόδους, δέν ἦταν παρά δευτερεύουσες οἰκονομικές δραστηριότητες. Ὡστόσο, οἱ ἀγροτικές αὐτές κοινωνίες τοῦ μεσογειακοῦ χώρου κατάφεραν ἀπό τόν ἕκτο περίπου αἰῶνα νά ἀναπτύξουν ἕναν λαμπρὸ πολιτισμὸ πόλεων. Σ' ἕνα βαθμὸ, τό ἐπίτευγμα αὐτὸ ὀφειλόταν σέ μιάν ἰδιότυπη ἐχμετάλλευση τῆς ὑπαίθρου ἀπὸ τό ἄστν.

Ἐνα μεγάλο (συχνά τό μεγαλύτερο) μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀρχαίων πόλεων, ἀκόμα καί τήν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τους, παρήγε ἀγροτικά προϊόντα κυρίως γιά αὐτοκατανάλωση. Χωρίς τήν ἀπόσπαση (μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο) ἑνὸς ἐπαρκοῦς ἀγροτικοῦ πλεονάσματος θά ἦταν ἀδύνατον νά τραφεῖ ὁ συγκεντρωμένος στό ἄστν πληθυσμὸς πού δέν ἐργαζόταν στὸν ἀγροτικὸ τομέα. Καί τό πιὸ σημαντικό, χωρίς τό πλεόνασμα αὐτό, μέρος τοῦ ὁποῖου διοχετευόταν στό ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, θά κατέρρεε ὅλη σχεδόν ἡ οἰκονομία τοῦ ἄσπεως. Γιά νά προσδιοριστεῖ λοιπὸν ἡ οἰκονομικὴ βάση τοῦ κλασικοῦ καί γενικότερα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τό ζητούμενο εἶναι ὁ τύπος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς πού ἐπέτρεπε αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν ἀπόσπαση καί ἀξιοποίηση ἀγροτικοῦ πλεονάσματος.

Στόν ἑλληνικὸ κόσμον πού διαμορφώθηκε μετὰ τήν κάθοδο τῶν Δωριέων, ὁ πρῶτος τύπος παραγωγῆς πού ἐπέτρεψε τήν ἀπόσπαση σημαντικοῦ μέρους τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων γιά τὴ διατροφή ἑνὸς σχετικὰ μεγάλου ἀριθμοῦ μὴ ἄμεσων παραγωγῶν ἦταν αὐτός τῆς Σπάρτης (καί ὀρισμένων ἄλλων περιοχῶν ὅπως ἡ Θεσσαλία καί ἡ Κρήτη, γιά τίς ὁποῖες ὅμως πολὺ λίγα εἶναι γνωστά). Μέ τήν ἐπιτυχή κατάκτηση τῆς γύρω περιοχῆς, πρὶν τὰ τέλη τοῦ ὄγδοου αἰῶνα, οἱ Σπαρτιάτες, ἐχμεταλλεῦόμενοι τοὺς κατοίκους τῆς, ἰδιοποιήθηκαν γιά ἀρκετοὺς αἰῶνες χωρὶς νά ἐργάζονται οἱ ἴδιοι μεγάλο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πλεονάσματος. Ἀπὸ πλευρᾶς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς τό σπαρτιατικὸ μοντέλο ἦταν μιὰ ἐπανάσταση. Στὶς κοινωνίες «ἀνατολικοῦ τύπου» οἱ μεγάλες μάξες τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν δεμένες μετὰ τῆ γῆ. Ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς ἀντάλλαζε μεταξύ του, καθὼς καί μετὰ τοὺς ἐμπόρους καί βιοτέχνες, μικρὸ μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πλεονάσματος, ἀλλὰ τό μεγαλύτερο διοχετευόταν ὡς ἐνοίκιο ἢ φόρος στή βασιλικὴ αὐλή, τὴν κρατικὴ γραφειοκρατία καί τό ἱερατεῖο. Τό πλεόνασμα τῆς παραγωγῆς τῶν

εἰλώτων, ἀντίθετα, τό ἀποσποῦσε ὅλοκληρη ἡ κοινότητα τῶν Σπαρτιατῶν ὁμοίων. Χάρη στήν ἐξασφάλιση αὐτῆ, οἱ Σπαρτιάτες ἐπιδόθηκαν στή στρατιωτικὴ τους ἐκπαίδευση (πού ἦταν ἄλλωστε ἀναγκαία γιά τόν διαρκῆ ἔλεγχο τῶν εἰλώτων) καί ἀπέκτησαν τό πρῶτο πολίτευμα ὀπλιτῶν στήν ἑλληνικὴ ἱστορία.

Ἀπὸ μιάν ἄλλη ἄποψη, ὅμως, οἱ Σπαρτιάτες παρέμειναν πάντα δέσμιοι τοῦ παραγωγικοῦ τους συστήματος. Ἄν καί ἀποτελοῦσαν μιὰ τάξη κυριαρχῶν, δέν μπορούσαν οὔτε σέ μακροὺς πολέμους νά ἐμπλακοῦν οὔτε τὴν προσωπικὴ τους ἐλευθερία νά ἀναπτύξουν. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς τῆς κοινωνίας τους ἐξηγεῖ καί τὰ δύο μεγάλα παράδοξα τῆς ἱστορίας τῆς Σπάρτης. Τό πρῶτο εἶναι ὅτι ἐνῶ χάρη στήν κυριαρχία τους πάνω στοὺς εἰλωτες ἀνέπτυξαν πρῶτοι μετὰ τὴν κατάρρευση τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων ἕναν πνευματικὸ πολιτισμὸ, δέν μπόρεσαν στή συνέχεια οὔτε κἀν νά τὸν διατηρήσουν. Ὁ ἐλεύθερος χρόνος πού διέθεταν, ἀπερίσπαστοι ἀπὸ παραγωγικὲς ἀσχολίες, ἀξιοποιοῦνταν ὅλος σχεδόν στὶς στρατιωτικὲς προετοιμασίες. Τό δεύτερο παράδοξο εἶναι ὅτι ἂν καί στὰ πολεμικὰ ἔργα ἦταν καλύτερα ἀσχημένοι ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τους, ὅχι μόνο δέν κατάφεραν νά δημιουργήσουν μιάν αὐτοκρατορία μακεδονικοῦ ἢ ρωμαϊκοῦ τύπου, ἀλλὰ καί ὅταν βρέθηκαν νικητὲς στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμον δέν ἦταν κἀν σέ θέση νά ἀξιοποιήσουν τὴ νίκη τους ἐπὶ τῶν Ἀθηναίων.

Αὐστηρὰ μιλώνοντας, οἱ εἰλωτες δέν ἦταν δούλοι καί κατὰ συνέπεια ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας δέν ἦταν δουλοκτητικός. Ἡ ἀπόσπαση τοῦ πλεονάσματος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς γινόταν βέβαια πάντα μετὰ ἐξωοικονομικούς ὅρους, σέ τελευταία ἀνάλυση μετὰ τὴν καταστολή καί τὴ βία, ἀλλὰ οἱ συνθήκες διαβίωσης τῶν εἰλώτων εἶχαν πιὸ πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μ' αὐτὲς τῶν δουλοπαροίκων τοῦ Μεσαίωνα, παρά μ' αὐτὲς τῶν δούλων τῆς Ἀθήνας. Τό

βασικό γνώρισμα τής διαβίωσης τών ειλώτων ήταν ότι δέν κρατούσαν μόνο τό ἀπολύτως ἀναγκαῖο γιά τή συντήρησή τους προϊόν. Ἀπό τή συνολική τους παραγωγή κρατούσαν τουλάχιστον ὅσο χρειάζονταν γιά τή συντήρηση καί ἀναπαραγωγή ὁλόκληρων τών οἰκογενειῶν τους. Οἱ εἰλωτες ἀναπαράγονταν ὡς γένος (καί τάξη) μόνοι τους, διά τεκνοποιίας, καί εἶχαν οἱ ἴδιοι τίς φροντίδες ἀλλά καί τά μέσα αὐτῆς τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἡ ὀργάνωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς παρέμενε ἔτσι κατά βάση ὑπό τόν ἔλεγχο τών ἰδίων τών ἄμεσων παραγωγῶν, δηλαδή τών ειλώτων.

Παρά τόν ἐπαναστατικό του χαρακτήρα, τό παραγωγικό αὐτό σύστημα ἐξάντλησε σχετικά γρήγορα τίς δυνατότητες μιᾶς συνεχοῦς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ ἐκμετάλλευση τών ειλώτων πού ἀνέδειξε τόν πρῶτο σπαρτιατικό πολιτισμό ήταν τέτοιου τύπου πού ἐπέτρεπε τήν ἀπόσπαση μέρους μόνο τοῦ παραγωγικοῦ πλεονάσματος. Περαιτέρω αὔξηση τῆς οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης δέν θά ἔθετε μόνο σέ ἄμεσο κίνδυνο τή σπαρτιατική κυριαρχία, ἀλλά θά δημιουργοῦσε καί προβλήματα στήν ἀναπαραγωγή τών ἄμεσων παραγωγῶν. Μόνη διέξοδος γιά οἰκονομική ἀνάπτυξη ἀπέμενε ἡ κατάκτηση γειτονικῶν περιοχῶν καί ἡ ἐνσωμάτωσή τους στό κοινωνικό καί παραγωγικό σύστημα τῆς Σπάρτης. Ἄλλα οἱ κατακτήσεις αὐτές, πού συνδέονται μέ τόν πρῶτο καί τόν δεύτερο Μεσσηνιακό πόλεμο, συνάντησαν σέ κάποιο σημεῖο τήν ἀποτελεσματική ἀντίσταση ἄλλων πόλεων (κυρίως τοῦ Ἄργους) καί τούς φυσικούς φραγμούς πού ὀφείλονται στή γεωγραφία τῆς Πελοποννήσου. Κάπου στά μέσα τοῦ ἑβδομοῦ αἰῶνα (ἴσως λίγο νωρίτερα), ἡ ἐπέκταση τῆς σπαρτιατικῆς κυριαρχίας τερματίστηκε καί μαζί τῆς καί ἡ σπαρτιατική πνευματική ἀνθηση. Ἐκτοτε, κύριο μέλημα τών Σπαρτιατῶν δέν ήταν ἡ ἀνάπτυξη ἀλλά ἡ διατήρηση τών οἰκονομικῶν τους προνομίων, πού ἀπειλοῦνταν διαρκῶς ἀπό ξεσηκωμό τών ειλώτων.

Ὁ τύπος ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί ἐκμετάλλευσης πού ἀναπτύχθηκε μετά τόν ἔκτο αἰῶνα στήν Ἀθήνα καί σέ πολλές ἄλλες πόλεις εἶχε οὐσιαστικές διαφορές ἀπ' αὐτόν τῆς Σπάρτης. Οἱ Ἀθηναῖοι δέν ήταν συλλογικοί ἰδιοκτῆτες ἑνός κατακτημένου λαοῦ· ήταν ἀτομικοί ἰδιοκτῆτες μεμονωμένων ἀτόμων. Οἱ Σπαρτιάτες, ἢ καλύτερα μιά διαρκῶς συρρικνωνόμενη ὁμάδα τους, ἐξασφάλιζαν ἕνα ἐπίπεδο διαβίωσης ἰδιοποιούμενοι συλλογικά τό ὑπερπρόϊόν τῆς ἐργασίας τών ειλώτων. Ἡ προσωπική πρωτοβουλία καί δραστηριότητα τοῦ καθενός τους ἔπαιζε μικρό ἢ καθόλου ρόλο στήν παραγωγή. Στήν Ἀθήνα, ἀντίθετα (καί σέ μιά σειρά ἄλλων πόλεων), ἡ ἀπόκτηση ἑνός δούλου ήταν ἰδιωτική ὑπόθεση. Ἐνας Ἀθηναῖος ἀγόραζε κάποιον δούλο γιά νά τόν ἀξιοποιήσει κατά βούληση. Ἄν τόν ἤθελε γιά νά καλλιεργήσει τά κτήματά του ἔπρεπε νά τόν ἐν-

τάξει σέ μιά ἐκ τών προτέρων ὀργανωμένη παραγωγική μονάδα. Ὅλη ἡ γῆ ήταν ἰδιοκτησία τοῦ δεσπότη, τό ἴδιο καί τά ἐργαλεῖα, τά ζῶα, οἱ σπόροι κ.λπ. Ὁ δούλος μποροῦσε νά βρεθεῖ δίπλα σέ ἄλλους δούλους τοῦ ἰδίου δεσπότη, μποροῦσε νά βρεθεῖ δίπλα σέ ἐλεύθερους μισθωτούς ἐργάτες ἢ δίπλα στόν ἴδιο του τό δεσπότη (ἂν ήταν μικροκαλλιεργητής), ὀργώνοντας, σπέρνοντας καί θερίζοντας. Δεσπότες μέ πολλούς δούλους χρειάζονταν ἕναν ἐπιστάτη — πού συχνά ήταν κι αὐτός δούλος. Ὁργανωτής τῆς παραγωγῆς ήταν ὁ ἴδιος ὁ δεσπότης ἢ ὁ ἐκπρόσωπός του· αὐτός καθόριζε πότε καί πῶς ἔπρεπε νά ἀπασχοληθοῦν οἱ δούλοι καί οἱ (μᾶλλον ἐλάχιστοι) μισθωτοί ἐργάτες του. Ὁ δεσπότης ἀναλάμβανε τά ἔξοδα γιά τή διατροφή, ἔνδυση καί διαμονή τοῦ δούλου του καί ἰδιοποιοῦνταν ὁλόκληρο τό προϊόν τῆς ἐργασίας του. (Εἶναι ἄλλο θέμα ἂν ὁ δεσπότης ἔκρινε σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ὅτι εἶχε μεγαλύτερο συμφέρον νά δώσει κάποια ἀυτονομία στό δούλο καί νά τοῦ ἐπιτρέψει νά κρατάει μέρος τοῦ εἰσοδήματός του).

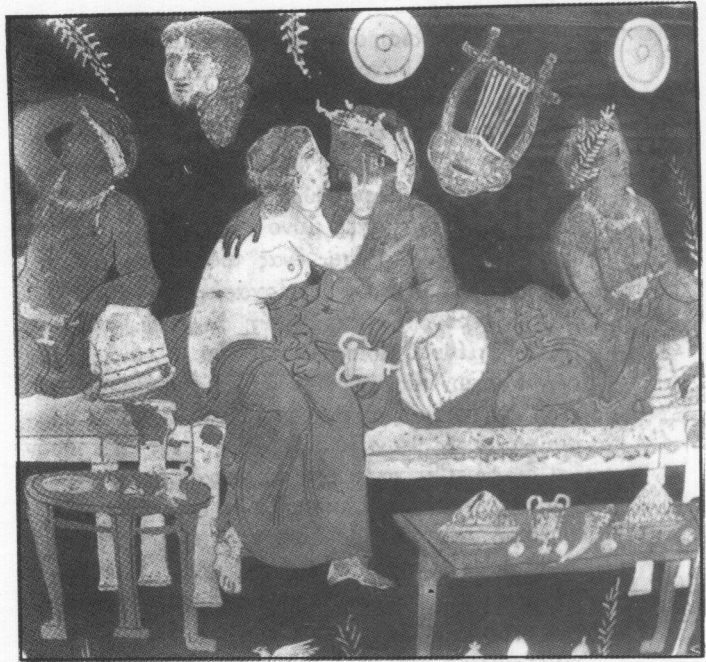
Ἀπ' αὐτή τήν ἀτομική σχέση δούλου-δεσπότη ἀπέρρεαν δύο κύρια χαρακτηριστικά τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος τῆς Ἀθήνας. Πρῶτον, ὁ δεσπότης ἀναλάμβανε προσωπικά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ἐργατικοῦ τῶν δυναμικῶν μέ τήν ἀγορά νέων δούλων γιά ἀντικατάσταση αὐτῶν πού πέθαιναν, ἀρρώσταιναν ἢ δραπέτευαν· καί δεύτερον (πού συνδέεται ἄμεσα μέ τό πρῶτο), ὁ δεσπότης εἶχε ἀνά πάσα στιγμή τή δυνατότητα νά αὐξομειώνει τόν ἀριθμό τών δούλων του, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του — ἀρκεῖ βέβαια νά διέθετε τούς ἀναγκαίους πόρους καί νά ἔβρισκε ἀγοραστῆς ἢ ἐνοικιαστῆς, τή στιγμή πού τούς ἤθελε, γιά τούς πλεονάζοντες δούλους. Ζώντας ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες, ὁ δούλος ἐξισωνόταν μέ τήν ἐργατική του δύναμη. Πέραν αὐτῆς δέν εἶχε οὔτε ἄλλα δικαιώματα οὔτε ἄλλες ὑποχρεώσεις. Στήν κοινή συνείδηση, καί στή φιλοσοφία ἀργότερα, ὁ δούλος θεωρήθηκε ἀντικείμενο (ἐμφυχο ἐργαλεῖο) μόνο ἀφοῦ ἡ πραγματικότητα τοῦ εἶχε στερήσει κάθε (ἢ σχεδόν κάθε) στοιχεῖο ὑποκειμενικότητας.

Ἄν ὁ τύπος ἐκμετάλλευσης τών ειλώτων δημιουργοῦσε δεσμούς γιά τούς ἴδιους τούς Σπαρτιάτες, ὁ τύπος ἐκμετάλλευσης τών δούλων ἀπελευθέρωνε τούς Ἀθηναίους. (Ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη ἀντιπροσωπεύουν τίς πῖο γνωστές καί πῖο ἐπιτυχημένες μορφές τῶν δύο τύπων ἐκμετάλλευσης. Οἱ Θεσσαλοὶ γιά παράδειγμα, πού ἐκμεταλλεύονταν τούς πενέστας, καί «δεσμεύονταν» ἀπ' αὐτούς, δέν κατάφεραν κἀν νά ἐμφανιστοῦν στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας τήν κλασική ἐποχή. Οἱ Χίιοι ἀπό τήν ἄλλη, πού εἰσήγαγαν δούλους, ἀνέπτυξαν δημοκρατικούς θεσμούς ἀντίστοιχους μ' αὐτούς τῆς Ἀθήνας). Τό παραγωγικό σύστημα τῆς Ἀθήνας, λοιπόν, πού ἀναπτύχθηκε πῖο ἀργά καί πῖο βασανιστικά ἀπ' αὐτό τῆς Σπάρτης, ἀποδείχθηκε ἀνώτερο ἀπό κάθε προη-

γούμενο. Ἐκτός ἀπό τῆ δημιουργία ἑνός μοναδικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ Ἀθηναῖοι φάνηκαν ἀκόμα καί στόν στρατιωτικό τομέα τουλάχιστον ἰσάξιοι τῶν Σπαρτιατῶν. Γιά νά ἡττηθοῦν στόν Πελοποννησιακό πόλεμο χρειάστηκαν σχεδόν τριάντα χρόνια, ἕνας τρομερός λοιμός, μιὰ πανωλεθρία λόγω κακῶν χειρισμῶν στή Σικελία καί ἄφθονο περσικό χρυσάφι ὑπέρ τῶν Σπαρτιατῶν. Ἀλλά καί μετὰ τήν ἥττα τους δέν ἄργησαν νά ἐπαναφέρουν τούς δημοκρατικούς τους θεσμούς καί νά ὀργανώσουν μιὰ νέα συμμαχία ὑπό τήν ἡγεμονία τους.

* * *

Ἐχει καθιερωθεῖ ἀπό μαρξιστές κυρίως ἱστορικούς νά χαρακτηρίζεται τό παραγωγικό σύστημα τῆς Ἀθήνας (καί τῶν ἄλλων πόλεων πού χρησιμοποιοῦσαν δούλους στήν παραγωγή) δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός ξεκίνησε ἴσως ἀπό μιὰ παρεξήγηση. Ὑπολογίζοντας σέ 500.000 περίπου τόν συνολικό πληθυσμό τῆς Ἀθήνας στά τέλη τοῦ τέταρτου αἰώνα, πολλοί μελετητές τοῦ 18ου καί 19ου αἰώνα ἀνέβαζαν τούς δούλους γύρω στούς 400.000. Μέ τέτοια δεδομένα δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη οὔτε γιά λεπτομερή ἔρευνα οὔτε γιά προσεκτικές διατυπώσεις στούς ὀρισμούς. Ἡ ἀναλογία δούλων πρὸς ἐλεύθερους ἔδινε τέτοια ὑπεροχή στήν παρουσία δούλων σέ ὅλους τούς τομείς ἀπασχόλησης, ὥστε κάθε σύγκριση μέ ἄλλες μορφές ἐργασίας ἦταν πρακτικά περιττή. Ἡ παρεξήγηση ὀφείλεται στήν παντελή σχεδόν ἔλλειψη στατιστικῶν στοιχείων. Γιά τήν Ἀθήνα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, καί πού ἐνδιαφέρει ὅλους τούς μελετητές τῆς δουλείας στήν ἀρχαιότητα, δέν ὑπάρχει καμιὰ ἀκριβῆς πληθυσμιακή πληροφορία. Ὁ Ἀθήναιος ὡστόσο, ἕνας Ἑλληνας ἀπό τήν Αἴγυπτο πού ἔγραψε τούς *Δειπνοσοφιστάς* στά τέλη τοῦ δευτέρου μ.Χ. αἰώνα, μνημονεύει τήν πληροφορία κάποιου Κτησικλῆ (ἄγνωστης χρονολογίας) γιά μιὰ δημογραφική ἀπογραφή πού ἔγινε στήν Ἀττική στά τέλη τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰώνα. Σύμφωνα μέ τήν πληροφορία αὐτή οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες ἦταν 21.000, οἱ μέτοικοι 10.000 καί οἱ δούλοι (οἰκέται) 400.000. Οἱ δύο πρῶτοι ἀριθμοί ἀναφέρονται σχεδόν σίγουρα σέ ἐνήλικους ἄρρενες καί ἔτσι κατά τήν πληροφορία οἱ πολῖτες καί οἱ μέτοικοι μαζί μέ τίς οικογένειές τους θά ἦταν 60.000-85.000 καί 25.000-35.000 ἀντίστοιχα. Μνημονεύοντας ἄλλο συγγραφέα ὁ Ἀθηναῖος προσθέτει ὅτι στήν Κόρινθο (ἄγνωστο ποιά ἐποχή) ὑπῆρχαν 460.000 δούλοι καί ὅτι κατά τόν Ἀριστοτέλη στή (χαμένη) *Αἰγινήτων πολιτεία* ὑπῆρχαν στήν Αἴγινα 470.000 δούλοι. Στά μέσα ἤδη τοῦ 18ου αἰώνα ὁ Ντέιβιντ Χιούμ εἶχε θεωρήσει τούς ἀριθμούς αὐτούς γελοίους, ἀλλά ἕναν αἰώνα ἀργότερα πολλοί μελετητές, στούς ὁποίους βασίστηκε καί ὁ Ἐνγκελς, ἐξακολούθησαν νά

τούς παίρνουν στά σοβάρá. Σήμερα, ὡστόσο, ἐλάχιστοι ἱστορικοί δέχονται τούς ἀριθμούς τοῦ Ἀθηναίου· ὀρισμένοι μάλιστα κάνουν τούς δικούς τους ὑπολογισμούς. Ὁ Τζόουνς, μέ βάση τή μαρτυρούμενη κατανάλωση δημητριακῶν στήν Ἀθήνα τοῦ τέταρτου αἰώνα, κατεβάζει τούς δούλους στούς 20.000!

Γιά ἕναν λίγο-πολύ δεδομένο συνολικό ἀριθμό ἐλεύθερων κατοίκων (πολιτῶν καί μή) περίπου 100.000-120.000, τό ἄν οἱ δούλοι ἦταν 20.000 ἢ 400.000 ἔχει τεράστια διαφορά. Τό παιχνίδι τῶν ἀριθμῶν δέν ἔχει βέβαια σταματήσει καί πολλοί μελετητές ἐξακολουθοῦν νά δίνουν διάφορες παραλλαγές. Ἀλλά ἡ γενική τάση τῶν περισσότερων ἱστορικῶν σήμερα εἶναι νά κατεβάζουν τούς δούλους τῆς Ἀθήνας τοῦ τέταρτου αἰώνα σέ λιγότερους ἀπό 60.000. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἐνῶ κατά τούς ὑπολογισμούς πού δεχόταν ὁ Ἐνγκελς σέ κάθε ἐνήλικο ἄρρενα πολίτη ἀντιστοιχοῦσαν 18 δούλοι, μέ τούς σημερινούς ὑπολογισμούς ἀντιστοιχοῦν 3, τό πολύ 4. Ἄν, μάλιστα, ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι πολλοί δούλοι δέν συμμετεῖχαν καθόλου στήν παραγωγή καί ὅτι ὀρισμένοι γαιοκτήμονες διέθεταν δεκάδες ἢ ἑκατοντάδες δούλους, τότε θά πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν μεσαίων καί μικρῶν ἰδιοκτητῶν γῆς καλλιεργοῦσαν τά χωράφια τους μέ μικρή ἢ καθόλου βοήθεια δούλων. Ἄλλες πόλεις τήν ἴδια ἐποχή εἶχαν ἀναλογικά λιγότερους δούλους. Ἔτσι, τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἀκόμα καί στήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τους οἱ δουλοκτητικές πόλεις στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο βασίζονταν γιά τήν παραγωγή τους ἐξίσου, ἄν ὄχι περισσότερο, στήν ἐργασία ἐλεύθερων ἀνθρώπων. Πολλοί μελετητές θεωροῦν, λοιπόν, ὅτι παρά τό ὅτι οἱ δούλοι ἔπαιζαν σημαντικό ρόλο στήν παραγωγή, τό σύστημα αὐτό δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ συνολικά ὡς δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς.

Ἡ διαπίστωση αὐτή εἶναι ἀπὸ μίαν ἀποψη σωστή. Ἄν δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς εἶναι αὐτὸς στὸν ὅποιο ὁ κύριος ὄγκος τῆς παραγωγῆς προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐργασία δούλων, τότε αὐτὸς ὁ τρόπος παραγωγῆς ἢ δὲν ὑπῆρξε ποτέ ἢ διήρξε γιὰ μικρὲς περιόδους (κυρίως στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ) καὶ σὲ λίγες μόνο περιοχές. Κατὰ τὸν Σέντ Κρουά, ὡστόσο, ἕνας τρόπος παραγωγῆς δὲν ὀρίζεται ὡς πρὸς τὴν ἐργασία πού συμβάλλει περισσότερο στὴν παραγωγή ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴ βασικὴ μέθοδο ἰδιοποίησης τοῦ πλεονάσματος τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἀπὸ τὶς κυρίαρχες τάξεις. Ὁ ὀρισμὸς αὐτός, πού εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνος μὲ τὶς θεωρίες τοῦ Μάρξ, ἔχει τὸ προσόν ὅτι διαφωτίζει καλύτερα τὸ χαρακτῆρα τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Ἀκόμα κι ἂν δεχτοῦμε τὴ μικρότερη ἀναλογία δούλων πρὸς ἐλεύθερους πού ἔχει προταθεῖ, προκύπτει ἡ παρακάτω εἰκόνα. Ἡ μεγάλη μάζα τοῦ ἐλεύθερου πληθυσμοῦ μιᾶς δουλοκτητικῆς πόλης ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἄμεσους παραγωγούς πού μὲ ἢ χωρὶς τὴ βοήθεια δούλων παρήγε πρωτευόντως γιὰ αὐτοκατανάλωση καὶ δευτερευόντως γιὰ ἐμπορευματικὲς ἀνταλλαγές. Οἱ κυρίαρχες τάξεις, ὡστόσο, πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἰδιοκτῆτες σχετικὰ μεγάλων ἐκτάσεων γῆς, ἀντλοῦσαν χωρὶς νὰ ἐργάζονται ἕνα μεγάλο (ἴσως τὸ μεγαλύτερο) μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἀγροτικῆς καὶ βιοτεχνικῆς ἐργασίας δούλων (ἢ τὴν ἐνοικίαση δούλων σὲ τρίτους). Ἀπὸ τὸ ἀγροτικὸ καὶ βιοτεχνικὸ πλεόνασμα πού ἀποσποῦσαν οἱ κυρίαρχες τάξεις ἕνα μέρος πήγαινε γιὰ τὶς καταναλωτικὲς τους ἀνάγκες καὶ ἕνα ἄλλο κυκλοφοροῦσε ὡς ἐμπόρευμα στὴν ἐσωτερικὴ καὶ διεθνὴ ἀγορά. Ἡ δυναμικότητα τῆς οἰκονομίας μιᾶς πόλης, ὁ βαθμὸς ἐκχρηματισμοῦ της, ἡ θέση της στὸ πλέγμα τῶν διεθνῶν σχέσεων, τὰ οἰκονομικὰ ἀποθέματα πού μπορούσε νὰ συγκεντρώσει ἐξαρτῶνταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν τύπο καὶ τὴν ἔνταση τῆς οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης πού ἀπέφερε εἰσοδήματα στὶς κυρίαρχες τάξεις.

Μέ λίγο ὡς πολὺ δεδομένη τὴν ἔκταση τῆς γαιοκτησίας στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἡ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους ἐπιτυγχανόταν κυρίως μὲ τὴ μέγιστη ἐκμετάλλευση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. (Στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, βέβαια, ἡ διαρκὴς ἐπέκταση τῆς αὐτοκρατορίας ἐπέτρεπε τὴ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους μὲ νέες ἐπενδύσεις στὴ γῆ τῶν κατακτημένων περιοχῶν). Τὴ μέγιστη δυνατὴ ἐκμετάλλευση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν τὴν ἐπέτρεπε στὴν κλασικὴ ἐποχὴ ὁ δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς, κι αὐτὸ γιὰ τρεῖς κυρίους λόγους. Πρῶτον, πάνω στοὺς δούλους ἀσχοῦνταν ἕνας ἐξωοικονομικὸς καταναγκασμὸς ἀμεσότερος καὶ πιεστικότερος ἀπ' αὐτὸν πού ἀσχοῦνταν στοὺς εἰλωτες (καί, ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε, στοὺς ἄλλους κατακτημένους λαούς μὲ τὰ διάφορα περίεργα ὀνόματα).

Δεύτερον, οἱ δούλοι δὲν ἀναπαράγονταν βιολογικά, δηλαδή διὰ τεκνοποιίας, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν ἀγορὰ αἰχμαλώτων πολέμου. Στὶς συνθήκες τῶν συχνῶν πολέμων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς διαδεδομένης πειρατείας, τῆς ἐκθεσης βρεφῶν κ.λπ., ἡ ἀγορὰ αἰχμαλώτων στοίχιζε πολὺ λιγότερο ἀπὸ τὴ συντήρηση ὀλόκληρων οἰκογενειῶν, πού μὲ τὴν ὑψηλὴ παιδικὴ θνησιμότητα ἔπρεπε νὰ εἶναι πολύτεχνες γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπιβίωση δύο ἢ τριῶν παιδιῶν. Καί τρίτον, μὲ τὴν ἀγορὰ, τὴν ἐνοικίαση καὶ τὴν πώληση δούλων ἦταν σχετικὰ εὐκόλο νὰ συντηρεῖται μόνον ὁ ἀναγκαῖος κάθε φορὰ ἀριθμὸς δούλων. Ἔτσι, τὰ ἐξοδα διαβίωσης τῶν δούλων περιορίζονταν στὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα.

Ἀπὸ τὶς παραπάνω γενικὲς παρατηρήσεις ἀπορρέουν δύο βασικά συμπεράσματα. Τὸ ἕνα εἶναι ὅτι στὶς πόλεις ὅπου ὑπῆρχε δυνατότητα μαζικῆς ἀξιοποίησης δούλων στὴν παραγωγή, οἱ κυρίαρχες τάξεις (πού ἦταν κυρίως τάξεις γαιοκτημόνων) ἔκαναν ὄλο καὶ περισσότερο χρῆση δούλων γιὰ τὶς παραγωγικὲς τους ἀνάγκες. Στὸ βαθμὸ πού ὁ δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς ἐξασφάλιζε στὶς κυρίαρχες τάξεις τὴν κυριαρχία τους (ἀποδίδοντάς τους τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους), μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ καὶ ὡς κυρίαρχος τρόπος παραγωγῆς (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συμβολή του στὴ συνολικὴ παραγωγή μιᾶς πόλης). Τὸ ἄλλο συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὸ βαθμὸ πού οἱ πόλεις στὶς ὁποῖες κυριαρχοῦσε ὁ δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς (ἐν προκειμένῳ κυρίως ἡ Ἀθήνα καὶ ἀργότερα ἡ Ρώμη) ἀναδεικνύονταν οἰκονομικὰ ἰσχυρότερες ἀπὸ ἄλλες πού εἴτε ἔκαναν μικρὴ χρῆση δούλων εἴτε βασίζονταν (ὅπως ἡ Σπάρτη) σὲ ἄλλους τρόπους παραγωγῆς, ὁ δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς κυρίαρχος συνολικά στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ (καὶ ἀργότερα ρωμαϊκὸ) κόσμον (καὶ πάλι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συμβολή του στὴ συνολικὴ παραγωγή).

Ἄν οἱ ὀρισμοὶ αὐτοὶ ἔχουν κάποια ἀξία, αὐτὴ δὲν ἔγκειται στὴν εὐρύτερη συγκατάθεση πού μποροῦν νὰ ἀποσπάσουν (ἡ τρέχουσα βιβλιογραφία δείχνει ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς σχετικούς ὀρισμούς δὲν τείνει νὰ ἀποσπάσει εὐρύτερη συγκατάθεση) ἀλλὰ στὴ σχετικὴ ἀποσαφήνιση ἐννοιῶν πού ἐμφανίζονται μὲν πολὺ συχνὰ στὴ βιβλιογραφία ἀλλὰ ἔχουν περιεχόμενο εἴτε ἱστορικὰ ἀνακριβές εἴτε ἀκαθόριστο. Πιὸ σημαντικό ζήτημα ἀπ' αὐτὸ τῶν ὀρισμῶν εἶναι ὡστόσο τὸ ζήτημα τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ εἰδικότερα τῆς ἱστορικῆς του γένεσης καὶ τῆς παρακμῆς του.

* Οἱ παρατηρήσεις πού διατυπώνονται στὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς συνολικότερης ἐργασίας γιὰ τοὺς δούλους καὶ τὴ δουλεία στὴν ἀρχαιότητα.

Ο G.E.M. de Ste. Croix στην Αθήνα

«Σχέσεις εκκλησίας και
κράτους τόν πέμπτο μ.Χ. αιώνα»

Φίλοι του Πολίτη παρακάλεσαν τόν Τζέφρι ντέ Σέντ Κρουά, πού θά βρísκεται γιά λίγες μέρες στην Αθήνα, νά παρουσιάσει σέ δημόσια όμιλία πορίσματα τών πρόσφατων έρευνών του.

Ο Τζέφρι ντέ Σέντ Κρουά δίδαξε αρχαία ιστορία γιά πολλά χρόνια στό Πανεπιστήμιο τής Οξφόρδης. Τό 1972 εξέδωσε έναν όγκώδη τόμο γιά τά αίτια τού Πελοποννησιακού πολέμου. Παρά τήν πληθώρα τών συγγραμμάτων πού έχουν ασχοληθεί μέ τό θέμα αυτό, ή δξυδέρκεια και πρωτοτυπία τής μελέτης τού Σέντ Κρουά τήν κατέστησαν άμέσως βασική στή σχετική βιβλιογραφία. Γιά νά παρουσιάσει τίς άπόψεις του ό μελετητής δέν στάθηκε μόνο στά γεγονότα πού σχετίζονται άμεσα μέ τόν πόλεμο τών Αθηνών μέ τούς Σπαρτιάτες, αλλά ανέλυσε βασικά ζητήματα τής οικονομίας και τής πολιτικής στην κλασική Ελλάδα. Σχεδόν δέκα χρόνια άργότερα κυκλοφόρησε τό δεύτερο βιβλίό του γιά τήν Πάλη τών τάξεων στόν αρχαίο ελληνικό κόσμο. Τό περιεχόμενο τού βιβλίου αυτού, όπως σ' ένα βαθμό και τού προηγούμενου, ξεπερνά κατά πολύ τά όρια πού θέτει ό τίτλος του. Τό πρώτο μέρος του είναι κυρίως θεωρητικό. Ανάμεσα σ' άλλα σχολιάζει τίς θεωρητικές προσεγγίσεις τού Αριστοτέλη και τού Μάρξ και καταγράφει τίς διαφορές μορφές οικονομικής εκμετάλλευσης στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Τό δεύτερο μέρος άνοίγεται σέ πολιτικά και ιδεολογικά ζητήματα γιά νά καταλήξει σέ μιά έρμηνεία τής «παρακμής και πτώσης» τής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στο έργο αυτό άξίζει ιδιαίτερα νά προσεχτεί ή παράλληλη πραγμάτευση πολλών ζητημάτων πού κατά κανόνα άποτελοΰσαν θέματα ειδικών μελετών. Πρωτότυπες θεωρητικές προτάσεις συζητούνται έξίσου αναλυτικά μέ τό ιστορικό αντικείμενο πού φιλοδοξούν νά έρμηνεύσουν· κρίνεται ακόμα σκόπιμο γιά τήν κατανόηση τής εξέλιξης τού αρχαίου ελληνικού κόσμου νά διερευνηθούν προσεκτικά ή δομή τής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και ή επίδραση πού άσκησε ό χριστιανισμός.

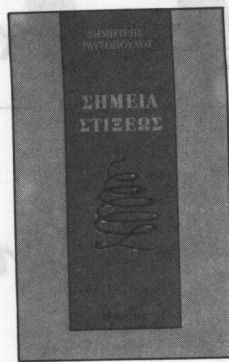
Η ιστορία τού πρώιμου χριστιανισμού ως συστατικού στοιχείου τής ιστορίας τού αρχαίου κόσμου έχει στην πραγματικότητα άπασχολήσει τό μελετητή από τήν αρχή κιόλας τής επιστημονικής του

σταδιοδρομίας. Δύο από τά άρθρα του, ένα γραμμένο τό 1963 γιά τούς διαγμούς τών χριστιανών και ένα τό 1975 γιά τή στάση τού πρώιμου χριστιανισμού στό ζήτημα τής φτώχειας και τής δουλείας, έχουν σημαδέψει άποφασιστικά τή μελέτη τής ιστορίας τού χριστιανισμού. Είναι άξιοσημείωτο ότι τά τελευταία χρόνια όλο και περισσότεροι ιστορικοί τής αρχαιότητας (ανάμεσά τους και διακεκριμένοι μαθητές τού Σέντ Κρουά) άρχισαν νά περιλαμβάνουν τήν ιστορία τής θρησκείας ως τμήμα τής γενικής ιστορίας — ενώ μέχρι πρόσφατα συνέβαινε ακριβώς τό αντίθετο: ή γενική ιστορία και ή θρησκευτική ιστορία (ιδίως ή ιστορία τού χριστιανισμού) άποτελοΰσαν κατά κανόνα διακριτούς κλάδους έρευνας.

Ο Τζέφρι ντέ Σέντ Κρουά δέχτηκε μέ προθυμία τήν πρόσκληση νά μιλήσει στην Αθήνα και ζήτησε νά αναφερθεί στις σχέσεις εκκλησίας και κράτους όπως παρουσιάζονται στην Σύνοδο τής Χαλκηδόνας πού, όπως είναι γνωστό, έγινε στά μέσα τού πέμπτου αιώνα. Ένώ ή συνήθης πρόκληση γιά τόν ιστορικό, μās είπε, είναι ή έλλειψη έπαρκών πληροφοριών, γιά τή μελέτη τού τέταρτου και τού πέμπτου αιώνα μ.Χ. ό μελετητής έχει νά άπαντήσει στην πρόκληση πληθώρας πληροφοριών. Ειδικά γιά τή χριστιανική αυτή σύνοδο, τό πρωτογενές ύλικό είναι τόσο πλούσιο πού συχνά έχει άποτρέψει τή συστηματική του μελέτη. Δέν είναι όμως μόνο αυτός ό λόγος πού όδήγησε τόν όμιλητή στην έργασία αυτή. Η Σύνοδος τής Χαλκηδόνας άναγνωρίστηκε άνέκαθεν ως άποφασιστική γιά τήν εξέλιξη τού χριστιανισμού· δέν έχει πάντα προσεχτεί μιά άλλη, σημαντικότερη ίσως, πλευρά τού ζητήματος: ή «σύζευξη» εκκλησίας και κράτους. Γιατί, όπως δείχνουν καθαρά οι πηγές, πραγματικοί προκαθημένοι τής Συνόδου δέν ήταν έπίσκοποι, όπως συνήθως πιστεύεται, αλλά οι αυτοκρατικοί εκπρόσωποι. Ας μήν ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε σέ μιά μεταβατική έποχή, στό τέλος ενός κόσμου και στην αρχή ενός άλλου, στόν όποιο εκκλησία και κράτος θά γίνουν μαζί πρωταγωνιστές κοινωνικών εξελίξεων.

Η όμιλία του θά γίνει στά άγγλικά τήν Τετάρτη 22 Απριλίου, στίς 10.30, στό Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών.

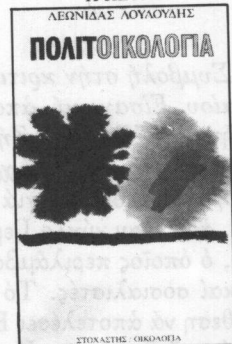
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΗΜΕΙΑ ΣΤΙΣΕΩΣ

ΜΙΛΤΟΣ ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
Η ΠΕΤΡΑ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ
ΠΟΛΙΤΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

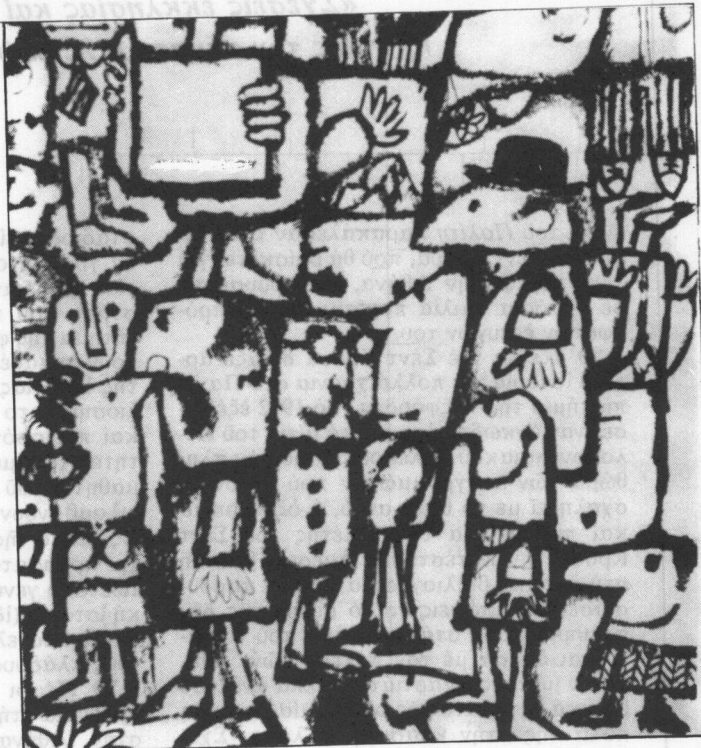
ΛΟΥΚΑΣ ΑΕΕΛΟΥΣ
ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗ ΝΥΧΤΑ

Μαυρομυιάλη 39
Τηλ. 3601956, 3610445
Αθήνα 10680

Η «Είσαγωγή» του Μάρξ

στην κριτική
της έγγελιανής
φιλοσοφίας
του δικαίου

του Κώστα Σταμάτη

Η Συμβολή στην κριτική της έγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου. Είσαγωγή, αποτελεί τό δεύτερο κείμενο —τό άλλο ήταν τό 'Εβραϊκό Ζήτημα¹— που δημοσίευσε ο Μάρξ στα Γερμανο-γαλλικά χρονικά (Φεβρ. 1844). Η έπιθεώρηση αυτή εκδόθηκε για βραχύ χρονικό διάστημα στο Παρίσι, από έναν κύκλο Γερμανών αυτοεξόριστων διανοουμένων, ό όποιος περιλάμβανε ριζοσπάστες δημοκρατικούς όσο και σοσιαλιστές. Τό γραπτό αυτό συντάχθηκε μέ τήν πρόθεση νά αποτελέσει Είσαγωγή σε μιά πλήρως άναθεωρημένη έκδοση τής Κριτικής τής έγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου. Ό στόχος όμως αυτός δέν πραγματοποιήθηκε ποτέ, κυρίως διότι στό μεταξύ ή ίδια ή διανοητική πορεία του Μάρξ μετέθεσε τόν άξονα του ένδιαφέροντός του από τήν κριτική άνάλυση ιδεών σε κριτική τών κοινωνικών και οικονομικών βάσεων παραγωγής τους και τελικά, σταδιακά άσφαλώς, σε κριτική τής πολιτικής οικονομίας.

Η Είσαγωγή προϋπέθετε φυσικά τήν *Kritik des Hegelschen Staatsrechts* (1843),² ιδιαίτερα τίς άναλύσεις τής τελευταίας σχετικά μέ τή σχέση τής άστικής πραγματικότητας άφ' ενός σε κοινωνία ιδιωτών (*bürgerliche Gesellschaft*) και άφ' έτέρου στην πολιτική σφαίρα του κράτους. Στο έργο εκείνο ό νεαρός διανοητής είχε κιόλας έντοπίσει τό "στρώμα τής άμεσης έργασίας" ως τό άληθινό θεμέλιο, πάνω στο όποιο οίκοδομείται ή κοινωνική ζωή.³ Ένα χρόνο άργότερα, στην Είσαγωγή, ή αντίληψη τής διαίρεσης τής κοινωνίας ιδιωτών σε "κοινωνικά στρώματα"

μετασχηματίζεται σε ταξική θεωρητική προσέγγιση. Έπιπλέον, πράγμα που συνιστά άναμφίβολα τήν πρωτοτυπία του έν λόγω κειμένου, όρίζεται ή κοινωνική τάξη που έπωμίζεται τό έργο τής προώθησης τής ολοκληρωμένης κοινωνικής χειραφέτησης τών ανθρώπων: τό προλεταριάτο. Η κατάληξη αυτή συνδέεται γι' αυτό άμεσα μέ τά κεκτημένα τών άναπτύξεων του 'Εβραϊκού Ζητήματος,⁴ που ήταν πρῶτον, ή μετατροπή τής θρησκευτικής και έν γένει ιδεολογικής κριτικής σε κοινωνική και πολιτική. Και δεύτερον, ή διάκριση τής πολιτικής άπελευθέρωσης (άπό τά φεουδαρχικά κατάλοιπα) προς τήν όλόπλευρη κοινωνική χειραφέτηση τών ανθρώπων (άπό τούς άλλοτριωτικούς καταναγκασμούς τής άτομικής ιδιοκτησίας).

Η Είσαγωγή λοιπόν αποτελεί κατ' άρχήν μιά σφιχτοδεμένη συμπερίληψη τών βασικών φιλοσοφικών και πολιτικών θέσεων του νεαρού Μάρξ, στο όδοιπορικό του προς

1. Και τά δύο αυτά κείμενα περιέχονται στην έλληνική έκδοση, Κάρλ Μάρξ, *Τό Έβραϊκό Ζήτημα* (Όδυσσέας, 1978), μέ ιστορική και φιλοσοφική είσαγωγή του Μάριο Ρότσι, σ. 9-58.

2. Karl Marx, *Κριτική τής Έγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου* (έλλ. μετ. Μπ. Λυκούδη, Παπαζήσης, 1978).

3. *Ο.π.*, σ. 123.

4. Βλ. Κώστα Μ. Σταμάτη, «Άνθρώπινη χειραφέτηση και κριτική τών δικαιωμάτων του ανθρώπου στο "Έβραϊκό Ζήτημα" του Μάρξ», στο περιοδ. *Ό Πολίτης*, Δεκ. 1986, σ. 35-41.

μιά ιστορικά υλιστική κοινωνική... Παράλληλα προκαταβάλλεται στο κείμενο... κεντρική ιδέα μιάς μη ουτοπιστικής αντίληψης για την άταξική κοινωνία. Πρόκειται για την προσδοκία —άν και όχι ακόμη επισημονικά τεκμηριωμένη— ότι η έργατική τάξη, συνειδητοποιώντας πώς αποτελεί αντικείμενο εκμεταλλεύσεως, θα μπορέσει να αναδειχθεί σε υποκείμενο της καθολικής κοινωνικής χειραφέτησης. Η προσέγγιση των ζητημάτων αυτών από τον νεαρό Μάρξ έμπεριέχει βέβαια μιά επαναστατική φιλοσοφική αντίληψη για την ιστορία. Η πραγματεύσή τους έντούτοις δέν συντελείται in abstracto, αλλά σε άναφορά μέ συγκεκριμένο ιστορικό παράδειγμα. Γίνεται δηλαδή μέ επίκεντρο την κοινωνική και πνευματική κατάσταση της Γερμανίας (I), άρα μέ ζητούμενο τή δυνατότητα μιάς επαναστατικής μεταβολής, έπωασμένης στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες του γερμανικού χώρου (II).

I. Από την κριτική της θρησκείας σε κριτική της πολιτικής και της (γερμανικής) κοινωνίας.

1. Από τις πρώτες κιόλας γραμμές της Εισαγωγής ο Μάρξ υπενθυμίζει επιγραμματικά τό ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ή κριτική της θρησκείας στάθηκε στή Γερμανία προαπαιτούμενο της πολιτικής κριτικής. Η χριστιανική θρησκεία είχε άποβει βασική συνιστώσα του ιδεολογικού λόγου της πρωσικής μοναρχίας και επικάλυμμα του διαρκώς έντεινόμενου αυταρχισμού της, πού κορυφώθηκε στις άρχές της δεκαετίας του 1840. Η διεκδίκηση πολιτικών έλευθεριών άπέναντι στην αυθαιρεσία του "χριστιανικού κράτους" της Πρωσίας προϋπέθετε έπομένως τόν κλονισμό της ιδεολογικής του νομιμοποίησης στή συνείδηση των έξουσιαζομένων. Αυτό μέ τή σειρά του έξυπονοούσε τήν κριτική της δήθεν "χριστιανικής" κρατικής ιδεολογίας του, πράγμα πού έπιχείρησε μέ εύλογη σφοδρότητα ή λεγόμενη νεοεγγελιανή Άριστερά.⁵

Τό πολιτικό ύπονοούμενο της έν λόγω κριτικής της (χριστιανικής ιδίως) θρησκείας ήταν λοιπόν ευδιάκριτο. Μέ τό έργο του Λούντβιχ Φόουερμαχ ώστόσο τό έγχειρήμα αυτό κατόρθωσε νά φτάσει τό ύψος φιλοσοφικής κριτικής, ή οποία ζωογονούνταν από τήν ιδέα ότι ύψιστο όν για τόν άνθρωπο είναι ο άνθρωπος (homo homini deus). Σύμφωνα μέ τήν ανθρωπολογική άνατροπή της θρησκείας, ή τελευταία άποτελεί τήν κορυφαία έκφανση της άλλοτρίωσης του ανθρώπινου πνεύματος. Ένώ ο λόγος του ανθρώπου είναι πού σχηματίζει θρησκευτικές παραστάσεις, οί τελευταίες υποθέτουν δογματικά ότι ή ανθρωπότητα είναι δημιούργημα Θείου Λόγου. Η θρησκεία λοιπόν είναι μιά μορφή σκέψης πού ανταποκρίνεται στην έλλειψη έπαρκούς συνειδητοποίησης της δημιουργικότητας και των δυνατοτήτων του ανθρώπινου γένους, σύμφωνα μέ τόν Φόουερμαχ.

Ο φοουερμαχισμός υλισμός παρέμενε έντούτοις άνιστορικός, θεωρησιακός, βεβαρημένος μέ ένα ιδεαλιστικό κατάλοιπο. Στή θεολογική ιδέα της δημιουργίας του κόσμου από ένα Θείο Πνεύμα άντέτασε τήν ιδέα της δημιουργίας θρησκευτικών δοξασιών από τό ανθρώπινο πνεύμα. Ο "Άνθρωπος έκλαμβανόταν άφηρημένα ως σκεπτόμενη ύπαρξη, ή συνείδηση του οποίου μέλλει νά διαφωτισθεί, μό-

λις καταφέρει νά άρει τό θρησκευτικό πέπλο γύρω από τά ανθρώπινα πράγματα. Αυτό θά έπιτευχθεί, υποτίθεται, μέ τήν άνάκτηση από τήν ανθρώπινη συνείδηση της χαμένης μέσα στον κόσμο ουσίας του ανθρώπινου γένους.

Από τή φιλοσοφία του Φόουερμαχ ο Μάρξ παρέλαβε τόν πυρήνα της ανθρωπολογικής κριτικής και του προσέδωσε τό ιστορικό βάθος πού του έλειπε. Τό θρησκευτικό φαινόμενο δέν όφείλεται σε πνευματική άδυναμία των ανθρώπων ούτε τά ανθρώπινα δεινά έχουν ως αίτια τόν έλλιπή φωτισμό της μέσω θεολογικών αφαιρέσεων. "Αν ή θρησκεία είναι άντεστραμμένη συνείδηση του κόσμου, αυτό έγινε δυνατό διότι ο κόσμος ο ίδιος είναι "άντεστραμμένος". Πράγμα πού σημαίνει ότι ή θρησκευτική πίστη ίσοφαρίζει τήν άτέλεια και δυστυχία των έγκόσμιων πραγμάτων μέ τήν υποτιθέμενη τελειότητα ενός υπερχόσμιου Όντος.

Η κριτική της θρησκείας από τόν Μάρξ στο έργο αυτό πολύ άπέχει από μιά θετικιστικού τύπου, έπιστημονιστική έρμηνεία, τείνοντας σε μιά άφ' ύψηλου διαγραφή της θρησκείας ως "ψευδούς συνείδησης". Η μαρξική κριτική άποκαθιστά τόν όρθό Λόγο όχι άπλως μέ τήν κατάδειξη της θρησκείας ως πλάνης, ως άρνητικής έμπειρίας της συνείδησης, αλλά μέ τήν άποκάλυψη της ιστορικής "θετικότητας" του φαινομένου. Η θρησκεία διαμορφώθηκε βασικά ως άποτέλεσμα, ως ιδεατή μετατόπιση της άδυναμίας των ανθρώπων μέσα στή φύση και τήν ιστορία. Συνάμα όμως στάθηκε "διαμαρτυρία" για τήν άθλιότητα της ανθρώπινης κατάστασης, "άναστεναγμός του καταπιεζόμενου πλάσματος", "πνευματικό άρωμα" για τήν παρηγοριά του άπέναντι στην όδύνη και τήν καταπίεση. Οί σχετικές αναλύσεις του Μάρξ έλίσσονται σπειροειδώς μέχρι τό άκόλουθο συμπέρασμα, σε προέκταση κατά κάποιον τρόπο της πνευματικής επανάστασης πού άρχισε ο Κοπέρνικος στην έπιστήμη, προχώρησε ο Κάντ στή φιλοσοφία και συνέχισε ο Φόουερμαχ μέ τήν ανθρωπολογική κριτική της θρησκείας: «Η θρησκεία δέν είναι παρά ο άπατηλός ήλιος πού κινείται γύρω από τόν άνθρωπο, όσον καιρό αυτός δέν κινείται γύρω από τόν έαυτό του». Ένώσω δηλαδή δέν συμφιλιώνεται συνειδητά μέ τήν ιδιότητά τους ως μέλους της κοινότητας του ανθρώπινου γένους, μέ όλες τις παρεπόμενες συνέπειες.

2. Μέ τούς όρους πού τίθεται τό πρόβλημα από τόν Μάρξ, ή κριτική της θρησκείας μπορεί στο έξής νά θεωρηθεί περαιωμένη, στο βαθμό πού παραπέμπει στον "κόσμο του ανθρώπου, του κράτους, της κοινωνίας", στο πλαίσιο των οποίων διαπλάθονται οί θρησκευτικές αντίληψεις. Στο έξής τό έργο της ιστορίας δέν έπιτρέπεται νά άναζητείται σε ένα μεταφυσικό υπερπέραν, αλλά προκύπτει από μιά δικασία έμμενη της ίδιας της ιστορίας των ανθρώπων. Τό έργο αυτό όρίζεται λοιπόν μέ κριτήρια αξίας και αλήθειας πού πηγάζουν από τήν ανθρώπινη πράξη. Άντίστοιχα, τό έργο της φιλοσοφίας, έφόσον αυτή θέτει τόν έαυτό της στην υπηρεσία των πραγματικών άναγκών της ανθρωπότητας,

5. Βλ. σχετικά τήν έξαιρετικά διαφωτιστική μελέτη του David McLellan *The Young Hegelians and Karl Marx* (Macmillan Press, έπανάεδ. 1980).

θά πρέπει να είναι ή αποκάλυψη των επίγειων μορφών που παίρνει ή ανθρώπινη άλλοτρίωση. Κατά συνέπεια, ή κριτική του ουρανού της θρησκείας μετατρέπεται αναγκαία σε κριτική της γήινης κοινωνίας, των θεσμών της, της διανθρώπινης επικοινωνίας, στο έδαφος των οποίων ή συμβολική δημιουργικότητα των ανθρώπων συλλαμβάνει θρησκευτικές παραστάσεις.

Η ανάλυση που επιχειρείται στή συνέπεια του κειμένου από τον Μάρξ ενέχει χαρακτήρα "συμβολής σε τούτο τό έργο" της ιστορίας και της φιλοσοφίας, αν και με συγκεκριμένη ιστορική εφαρμογή, τή σύγχρονη του Γερμανία. Ο Μάρξ συσχετίζει τήν κοινωνικοπολιτική κατάσταση της πατρίδας του με τή γερμανική φιλοσοφία κράτους και δικαίου, μέσα από μία συγκριτική όπτική. Η γερμανική ιστορική πραγματικότητα ύπολειπόταν καταφανώς από τό βαθμό ιστορικής ανάπτυξης άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Όχι μόνο δέν είχε γνωρίσει άστική επανάσταση, αλλά και επηρεάστηκε έντονα από τήν Παλινόρθωση (Restauration) προαστικών μορφών εξουσίας, ύστερα από τό 1815. Τό ιστορικό αυτό κλίμα εξέφραζε με τρόπο άπολογητικό ή λεγόμενη Ιστορική Σχολή του δικαίου, σε κριτική της όποιας ό δημοσιογράφος Μάρξ του 1842 είχε άφιέρωσει κιόλας ένα δριμύτατο άρθρο. Περιορίζεται γι' αυτό να ύπενθυμίσει τή νομιμοποιητική λειτουργία της ύπέρ του "χριστιανικού" πρωσικού κράτους και των θεσμών του.

Σύμφωνα με τήν εκτίμηση του Μάρξ, τό σύγχρονο άστικό κράτος δέν έχει άπαλλαγεί τελειώς από προαστικές θεσμικές επιβιώσεις —όπως π.χ. τό τιμηματικό (censitaire) έκλογικό καθεστώς, πρίν από τήν καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας. Στο Έβραϊκό Ζήτημα άλλωστε είχε άποδείξει ότι, ακόμη και με τήν πλήρη καθιέρωση της πολιτικής ισότητας, ή κοινωνική άνισότητα μεταξύ των πολιτών θά παρέμενε ανέπαφη. Έντούτοις, στο γερμανικό πολιτικό καθεστώς του 1843, πλάι στήν κοινωνική άνισότητα διακονίζεται και ή πολιτική. Άφου στή Γερμανία δέν έχει πραγματοποιηθεί ούτε καν ή πολιτική άπελευθέρωση των ανθρώπων, ή πρωσική άπολυταρχία έμφανίζεται παρωχημένη, "σε όλοφάνερη αντίφαση με γενικώς άγνωρισμένα αξιώματα" ισότιμης πολιτικής συμμετοχής και προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, που ισχύουν σε περισσότερο προηγμένες άστικές χώρες. Με τήν έννοια αυτή, τό άπολυταρχικό πρωσικό κράτος θεωρείται από τον Μάρξ ως "όλοκληρωση" του ancien régime. Έπειδή όμως ή τελευταία συμβαίνει μέσα σε ένα διεθνή ιστορικό περίγυρο ήδη σημαντικά άλλαγμένο, γι' αυτό στά μάτια των άλλων λαών φαντάζει ως κωμικός άναχρονισμός.

Ένώ όμως ή γερμανική πολιτική κατάσταση είναι όπισθοδρομική σε σχέση με άλλες χώρες, παρατηρεί ό Μάρξ, ή γερμανική φιλοσοφία του δικαίου και του κράτους κατάφερε να συμβαδίζει με τήν ιστορική επικαιρότητα. Η γερμανική πολιτική φιλοσοφία προηγείται σαφώς των πολιτικών πραγμάτων του γερμανικού χώρου, άποτελώντας μορφή φιλοσοφικής συνείδησης έντελώς σύγχρονη των άνεπτυγμένων άστικών χωρών. Η από πρώτη ματιά παράδοξη αυτή άναντιστοιχία, έξηγεί ό Μάρξ, όφειλεται στο ότι "έμεις οι Γερμανοί ζήσαμε τή δική μας μελλοντική ιστορία μέσα στή σκέψη, στή φιλοσοφία". Έτσι, ή γερμανική πολιτική φιλοσοφία άποβαίνει "ή ιδεατή προέκταση της γερ-

μανικής ιστορίας", ιδιαίτερα όπως άποτυπώθηκε ανάγλυφα στο επιβλητικό έργο του Χέγκελ.

Στό έγελιανό έργο, εκτιμά ό Μάρξ, έμπεριέχεται ή πλέον "πληθωρική στόχαση" γιά τό σύγχρονο κράτος. Ο πλούσιος αυτός διαλογισμός έφτασε σε τέτοιο επίπεδο θεωρητικοποιήσεων, ώστε συγκρινόμενο αυτό με τους άπαρχαιωμένους πολιτικούς θεσμούς των γερμανικών χωρών να φαντάζει σαν ένα "έπέκεινα", δηλαδή ένα μέχρι στιγμής άπλησίαστο ιστορικό όριο. Άληθινό ιστορικό πλαίσιο άναφοράς της γερμανικής πολιτικής φιλοσοφίας, είναι γι' αυτό μάλλον οι φιλελεύθερες άστικές χώρες. «Στόν τομέα της πολιτικής», τονίζει ό Μάρξ στήν Εισαγωγή (σ. 129), «οί Γερμανοί έχουν σκεφτεί εκείνο που άλλοι λαοί έχουν κάμει. Η Γερμανία ήταν ή θεωρητική συνείδησή τους". Με τά λόγια αυτά ό Μάρξ δέν ύποτιμά καθόλου τήν πολιτική φιλοσοφία του άνερχόμενου άστικού κόσμου, όπως του Τζ. Λόκ ή του Ρουσό (17ος-18ος αιώνας). "Όταν άπονέμει στόν Χέγκελ τόν τίτλο τιμής του φιλοσόφου που κατ' έξοχήν συνέλαβε τή φύση του "σύγχρονου" κράτους, είναι προφανές ότι έννοεί τό κράτος της έγκαθιδρυμένης πλέον άστικής κοινωνίας, του 19ου αιώνα.

Ο Μάρξ ύπαινίσσεται ίσως ότι ή συνειδητοποίηση της ιστορικής άπόστασης που χωρίζει τή Γερμανία από τις άστικές χώρες και συγχρόνως ή λαχτάρα να καλυφθεί αυτή έξασφαλίζουν στή γερμανική πολιτική φιλοσοφία τό κίνητρο μιας άποστασιοποιημένης και διεισδυτικής μελέτης του (φιλελεύθερου) άστικού κράτους, του κράτους δηλαδή που "κάνει άφαίρεση του πραγματικού ανθρώπου". Ποιές θεσμικές διαμεσολαβήσεις έπιτρέπουν τήν άφαίρεση αυτή ή Μάρξ τό έχει ήδη δείξει στις όξυδερκείς αναλύσεις του Έβραϊκού Ζητήματος. Πρόκειται γιά όλόκληρο τό σύνθετο πλέγμα θεσμών και μορφών επικοινωνίας που αναπαράγει ένα δυισμό της ζωής του ανθρώπου, τόν όποιο απέδωσε παραστατικά ή Rechtsphilosophie του Χέγκελ. Δηλαδή άφ' ενός ένα χώρο ιδιωτεύσης, όπου τό άτομο έκδηλώνεται ως "πραγματικός άνθρωπος", με συγκεκριμένες ανάγκες, συμφέροντα και ένδιαφέροντα, σε ανταγωνιστικές και κοινωνικές άνισες σχέσεις με τους άλλους. Και άφ' έτέρου ένα πεδίο ισότιμης πολιτικής συνάντησης με τους άλλους πολίτες και σύστασης του "γενικού συμφέροντος".

Οί σελίδες του Έβραϊκού Ζητήματος είχαν άποδείξει έπιπλέον ότι ό χωρισμός κράτους και κοινωνίας είχε άποτελέσει ιστορικά μοχλό μιας μερικής, πολιτικής άπλώς, χειραφέτησης των ανθρώπων. Ένόσω όμως διατηρείται ή διάσπαση του ατόμου σε άνθρωπο ιδιώτη και πολίτη, έμφράσσεται ή δυνατότητα πλήρους χειραφέτησης του ανθρώπου από τους κοινωνικούς καταναγκασμούς, ιδιαίτερα όσους πηγάζουν από τήν άτομική ιδιοκτησία ως θεμελιώδη όργανωτική άρχή της άστικής κοινωνίας. Γιά τό λόγο αυτόν ή γερμανική πολιτική θεωρία, έχοντας έμβαθύνει στή φύση του σύγχρονου κράτους, έχει ταυτόχρονα ψηλαφήσει τόν "άνολοκλήρωτο χαρακτήρα" του, "τήν έλαττωματικότητα του ίδιου του όργανισμού του", ως όργάνου προστασίας των κυρίαρχων κοινωνικών συμφερόντων και καταπίεσης των άντιτιθεμένων, έστω κι αν πρόκειται γιά φιλελεύθερο καθεστώς.

Η κριτική της γερμανικής φιλοσοφίας δικαίου και κρά-

τους, καταλήγει ὁ Μάρξ, «εἶναι τόσο ἡ κριτική ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου κράτους καί τῆς συναφοῦς μέ αὐτό πραγματικότητας, ὅσο καί ἡ ἀποφασιστική ἄρνηση ὁλόκληρης τῆς προηγούμενης μορφῆς τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς καί νομικῆς συνείδησης». Μέ τό νά ἐντοπίζει ἡ ἐν λόγω κριτική τίς προβληματικές πλευρές τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς πραγματικότητας δέν εἰσάγει ἀπλῶς μιά φιλοσοφική ἀντιπαραθέση, ἀλλά ὑποδεικνύει παράλληλα τίς δυνατότητες ἔμπρακτης ἀντιμετώπισής τους...

II. Ἀπό τή θεωρητική κριτική στήν ἔμπρακτη ἀμφισβήτηση

1. Ἡ ἀνατομία τῆς γερμανικῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς κατάστασης ὀδηγεῖ τόν Μάρξ στό ἐρώτημα, κατά πόσο εἶναι δυνατή μιά κοινωνική δράση «à la hauteur des principes». Μέ τέτοια ἐμβέλεια, δηλαδή, ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ ὄχι μόνο ἡ πολιτική χειραφέτηση, τήν ὁποία ἔχουν ἤδη κατακτήσει ἄλλα ἔθνη, ἀλλά πού νά ἀνεβάζει τή Γερμανία στό ὕψος τῆς πλήρους ἀνθρώπινης ἀπελευθέρωσης, «πού θά εἶναι τό ἄμεσο μέλλον αὐτῶν τῶν ἐθνῶν».

Ὁ Μάρξ ἐκφράζει παρευθῆς τήν πεποίθησή του ὅτι ἡ Γερμανία, ἄν καί ἱστορικά καθυστερημένη, διαθέτει ἕνα θαυμάσιο ὄργανο κοινωνικῆς κριτικῆς, πού εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς. Ἀμέσως ὅμως προσθέτει μιά σοβαρή ἐπιφύλαξη, ἡ ὁποία καί διαφοροποιεῖ αἰσθητά τή θέση του ἀπό ἐκεῖνη πολλῶν συγχρόνων του, νεογεργλιανῶν ἰδίως διανοουμένων. «Τό ὄπλο τῆς κριτικῆς δέν μπορεῖ βέβαια νά ἀντικαταστήσει τήν κριτική τῶν ὄπλων, ἡ ὕλική δύναμη πρέπει νά ἀνατραπεῖ ἀπό ὕλική δύναμη. Ὅμως καί ἡ θεωρία γίνεται ὕλική δύναμη, μόλις κατακτήσει τίς μάξες». Στό μέτρο πού τά ἱστορικῶς δρώντα ὑποκείμενα ἐσωτερικεύσονται τά πραξολογικά αἰτήματα μιᾶς θεωρίας κοινωνικῆς κριτικῆς, τά τελευταῖα ἀποκοτῶν ἰσχύ ἀρχῶν προσανατολισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης δράσης, πρὸς ἐπαναθεμελίωση τῆς κοινωνίας πάνω σέ καινούργιες ὀργανωτικές βάσεις.

Ἡ κανονιστική (normativ) δύναμη τῶν αἰτημάτων μιᾶς κριτικῆς κοινωνικῆς θεωρίας, κατά τήν ἀντίληψη τοῦ Μάρξ, ἐξαρτᾶται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τή ριζοσπαστικότητά της, τήν ἰκανότητά της δηλαδή νά φτάνει μέχρι τή ρίζα τῶν πραγμάτων, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν ἱστορικά διαπλεκόμενη διαλεκτική ἐνότητα θεωρίας καί πράξης τῶν ἀνθρώπων. Ἡ reductio ad hominem πού εἰσηγεῖται ἡ μαρξιστική κοινωνική κριτική δέν εἶναι ἀπλή καί αὐθαίρετη ἰδεολογική προαπόφαση, ἀλλά ἀποτελεῖ *συνάμα θεμελιώδη ἐπιστημολογική ἐπιλογή*. Ἦδη ἀπό τό ἔργο αὐτό τοῦ νεαροῦ Μάρξ προβάλλει τό πρωτόλειο περίγραμμα μιᾶς ἐπαναστατικῆς ἐπιστήμης τῆς κοινωνίας. Τό γνωστικό ἐνδιαφέρον πού τό διαπνέει εἶναι *ταυτόχρονα* θεωρητικῆς-ἐπιστημονικῆς τάξεως ὅσο καί πρακτικῆς-πολιτικῆς, ἀφοῦ συνυπάρχουν μέσα του ἀξεδιάλυτα ἐνωμένες ἡ ἐπιστημονική πραγματεύση μαζί μέ τήν ἀξιολογική δέσμευση.

Τό ἀπόσταγμα τῆς φιλοσοφικῆς κριτικῆς τῆς θρησκείας ἀπό τόν Φόουερμαχ ἦταν ἀκριβῶς ὅτι «ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό ὕψιστο ὄν γιά τόν ἄνθρωπο». Μονάχα πού ὁ Μάρξ δέν προσδίδει στό κεκτημένο αὐτό ἀπλῶς καθεστῶς θεωρητικῆς ἀνακάλυψης ἢ πρότασης, μέ τήν ἔννοια π.χ. ὅτι οἱ θρησκευτικές παραστάσεις ἀποτελοῦν προϊόντα ἀνθρώπι-

νου νοῦ καί φαντασίας. Ἀπό αὐτήν τή δεσμευτική ἐπιστημολογική ἀφετηρία συναίγει λογικά μιά ἐξίσου ἀνθρωπιστική πραξολογική ἀρχή, ἡ ὁποία καί ἀποτελεῖ τόν κανονιστικό πυρήνα τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς του. Διόλου παράξενο λοιπόν πῶς ἡ κριτική τοῦ Μάρξ, προεκτείνοντας τό πνεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀφορμᾶται ἀπό τό φοῦερμαχικό (θεωρητικό) ἀποτέλεσμα, γιά νά καταλήξει σέ μιά *ἀρχή τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, μέ τήν οὐσιαστική ἀναθεώρηση τῆς καντιανῆς κατηγορικῆς προσταγῆς. Πρόκειται μέ ἄλλα λόγια γιά τό αἴτημα: «νά ἀνατραποῦν ὅλες οἱ σχέσεις, ὅπου ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα ταπεινωμένο, ὑποδουλωμένο, ἐγκαταλελειμμένο, καταφρονεμένο ὄν». Δημιουργεῖται ἔτσι μιά σχέση ἀμοιβαιότητας μεταξύ τῆς πραγματοποίησης τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπίτευξης τῆς προκειμένης ἀνατροπῆς. Ἡ φιλοσοφία δέν μπορεῖ νά «καταργηθεῖ», παρά μόνο ἄν μετουσιωθεῖ σέ μιά ριζικά ἀλλαγμένη ἱστορική πραγματικότητα.

Ἡ κριτική τοῦ νεαροῦ Μάρξ συλλαμβάνει λοιπόν τήν ἰδέα μιᾶς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ἐλεύθερης καί ἰσότημης πολιτικῆς συμμετοχῆς στά κοινά, ἀλλά ἄν καί δίχως νά μπορεῖ ἀκόμη νά ἐμβαθύνει στούς τρόπους καί τίς αἰτίες παραγωγῆς τῶν καταπιεστικῶν συνθηκῶν πού «πρέπει» νά ἀνατραποῦν. *Ἡ ἰδέα αὐτή εἶναι κανονιστική-ρυθμιστική (regulativ), μέ τήν ἔννοια ὅτι διαγράφει τήν προοπτική μιᾶς ριζικῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ὡς ἀξίωμα σκόπιμης ἀνθρώπινης δράσης. Μέχρι τώρα ἡ μαρξική κριτική κινοῦνταν σέ ἕνα θεωρητικό ἢ ἕνα δεοντολογικό ἐπίπεδο. Ὁ Μάρξ προχωρεῖ κατόπιν στό ἐρώτημα: εἶναι ὅμως πράγματι δυνατό νά συμβεῖ παρόμοια ἱστορική μεταβολή στή Γερμανία τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα; Εἶναι προφανές ὅτι παρεμφερῆ ἐρωτήματα ἐγείρουν πλέον ζητήματα ἐμπειρικά καί ἀξιῶνουν συνεπῶς συγκεκριμένη κοινωνική καί ἱστορική ἀνάλυση.*

Μία κοινωνική ἐπανάσταση προαπαιτεῖ ὀρισμένη «ὕλική βάση», φρονεῖ ὁ συγγραφέας τῆς Εἰσαγωγῆς, πού ἀπορρέει ἀπό τήν κοινωνική δομή τῶν λαϊκῶν ἀναγκῶν καί τήν ἀδυναμία ἰκανοποίησής τους μέσα στό κατεστημένο κοινωνικό καί πολιτικό πλαίσιο. Ἄν μέσα στό πλαίσιο αὐτό ὄχι μόνο στομώνεται ἡ ἀνάγκη ἐλεύθερης καί ἰσότημης πολιτικῆς συμμετοχῆς στά κοινά, ἀλλά καί γενικότερα συνθλίβονται οἱ «ριζικές» ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων, τότε προβάλλει ἡ δυνατότητα ἀλλά καί ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς «ριζικῆς ἐπανάστασης». Ὡς πρὸς τή φύση τῶν «ριζικῶν» ἀναγκῶν ἀπουσιάζει βέβαια ἡ εἰδικότερη ἀνάπτυξη, κάτι πού ἀπαιτοῦσε ἀσφαλῶς ἕναν ἐπεξεργασμένο καί διαφοροποιημένο ἐννοιολογικό ἐξοπλισμό οἰκονομικῆς ἀνάλυσης, τόν ὁποῖο ὁ Μάρξ θά ἀποκοῦσε μόνο στή συνέχεια.

Ὡστόσο, ἀπό τό συνολικό πνεῦμα τῆς Εἰσαγωγῆς ἀλλά καί τοῦ *Ἑβραϊκοῦ Ζητήματος* διαφαίνεται πῶς ὁ τρόπος συγκρότησης τῶν ριζικῶν, ἀληθινῶν καί θεμελιωδῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, γιά τόν νεαρό Μάρξ, εἶναι ἡ κοινωνία τῶν ιδιωτῶν, δηλαδή οὐσιαστικά ἡ διαλεκτική σύνδεση σχέσεων καί δυνάμεων παραγωγῆς, ὅπως θά ἐκθεθεῖ λίγο ἀργότερα στή *Γερμανική Ἰδεολογία*. Σύμφωνα μέ τίς ἀνθρωπολογικές συντεταγμένες τῆς σχέψης τοῦ νεαροῦ διανοητῆ, ἄν ἡ πολιτική ἀνελευθερία ἐπιφέρει ἤδη μερικῆ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ἀληθινή του οὐσία, ἡ κοινωνική καταπίεση συνεπάγεται τήν «πλήρη ἀπώλεια»

του ανθρώπου. Καί η ρίζα της βαθιάς αλλοτριώσής του, όπως έχει κιόλας διαισθανθεί στην *Κριτική της έγγελιανής φιλοσοφίας δικαίου και κράτους*, ανατρέχει στο καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας και συμπεριφορών που έκείνη υπαγορεύει.

Αντιστοίχως δομείται στη σκέψη του Μάρξ η διάκριση πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης. Η πολιτική απελευθέρωση ("μερική" επανάσταση) βασίζεται στο γεγονός ότι όρισμένη κοινωνική τάξη αναλαμβάνει τη χειραφέτηση ολόκληρης της κοινωνίας "μέ αφετηρία την ιδιαίτερη κατάστασή της". Λόγω του ξεχωριστού οικονομικού, μορφωτικού και ευρύτερου πολιτιστικού επιπέδου της, η τάξη αυτή μπορεί, μέσα σε προνομιακές ιστορικές συνθήκες, να συνεγείρει τις λαϊκές μάζες, αποσπώντας άβιαστα την αγνώρισή της ως φορέα καθολικών κοινωνικών συμφερόντων. Όποτε "οι απαιτήσεις και τά δικαιώματά της είναι πράγματι απαιτήσεις και δικαιώματα της ίδιας της κοινωνίας" στο σύνολό της. Η τάξη αυτή ενεργεί τότε απελευθερωτικά προς όφελος ολόκληρης της κοινωνίας και διεκδικεί δικαιωματικά την καθολική πολιτική κυριαρχία. Απέναντι σε ποιόν; Απέναντι σε μιάν άλλη τάξη, η οποία έχει αναδειχθεί σε κοινωνική δύναμη άβασταχτης πλέον καταδυναστευσης. Ο Μάρξ αναφέρει ο ίδιος τό ιστορικό παράδειγμα που χρησίμευσε ως πρότυπο στις σκέψεις του. Πρόκειται για τή Γαλλική Έπανάσταση, η οποία έφερε αντιμετώπια δύο στρατόπεδα κοινωνικών συμμαχιών, άφ' ενός την άριστοκρατία μέ τόν άνωτερο κληρο και άφ' έτερου τά λαϊκά στρώματα της γαλλικής κοινωνίας υπό τήν πρωτοπορία της αστικής της τάξης.

Στή Γερμανία όμως υπάρχει άραγε τό ιστορικό έδαφος παρόμοιας πολιτικής αντιπαράθεσης; Υπάρχει εκεί η κοινωνική τάξη που θά μπορούσε να άπευθύνει κατά πρόσωπο του αντίπαλου τήν ανατρεπτική φράση: «δέν είμαι τίποτε, ένω θά έπρεπε να είμαι τό πάν», όπως άποτόλμησε η γαλλική tiers état διά στόματος του άβá Sieyès; Η ιστορική άργοπορία της Γερμανίας, παρατηρεί ο Μάρξ, διαμορφώνει στη χώρα ένα ιδιότυπο σύγκριμα τάξεων (mixtum compositum). "Έτσι, μόλις κάθε τάξη άποδύεται σ' έναν άγώνα έναντίον της υπέρτερής της τάξης, βρίσκεται κιόλας μπλεγμένη σε διαπάλη μέ υποδεέστερη τάξη. Μέσα στον γερμανικό κοινωνικό σχηματισμό διαμορφώνεται ένα δίχτυο κοινωνικών αντιπαλοτήτων: οι πρίγκηπες μέ τό βασιλιά, τό προσωπικό του κρατικού μηχανισμού μέ τούς ευγενείς, οι άστοί μέ τις προηγούμενες κοινωνικές κατηγορίες, ένω η έργατική τάξη αντιπαράθεται στην αστική. Μέ τις συνθήκες αυτές καμία κοινωνική τάξη στη Γερμανία δέν μοιάζει ικανή να έπωμισθεί τό έργο της έγκαθίδρυσης ενός καθεστώτος πολιτικής έλευθερίας, δηλαδή αστικής δημοκρατίας.

Στή Γαλλία η κατάκτηση πολιτικών έλευθεριών άποτελεί ήδη βατήρα για μία "βαθμιαία απελευθέρωση" των πολιτών άπό τις σχέσεις κοινωνικής έκμετάλλευσής τους. Έκει οι πολιτικές έλευθερίες προσφέρουν σημεία έκκινήσεως πρόσφορα για τήν ανάπτυξη διεκδικητικών κοινωνικών άγώνων. Ο Μάρξ έξέφραζε τήν έλπίδα ότι τό σχετικά φιλελεύθερο πολιτικό πλαίσιο, τά ισχυρά κοινωνικά έρείσματα και η πολιτιστική κληρονομιά της έργατικής τάξης θά έπιτρέψουν στην τελευταία να συνειδητοποιήσει και να

πιστοποιήσει τόν ιστορικό της ρόλο ως τάξης που θά "όργανώσει τις συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης μέ άφετηρία τήν κοινωνική έλευθερία". Στη Γερμανία, αντίθετα, "καμία τάξη της κοινωνίας των ιδιωτών δέν νιώθει τήν ανάγκη ούτε τήν ικανότητα για καθολική χειραφέτηση, όσο δέν τή σπρώχνουν σ' αυτό η άμεση κατάσταση της, η ύλική της ανάγκη, οι ίδιες οι άλυσίδες της".

Ο Μάρξ επανακάμπτει ώστόσο στο ζήτημα, μήπως παρ' όλα αυτά μπορεί να ανακύψει στη Γερμανία η δυνατότητα ριζικής κοινωνικής χειραφέτησης, έτσι ώστε μέσω αυτής να έξασφαλιστεί και η πολιτική έλευθερία. Η άπάντησή του είναι πώς παρόμοια δυνατότητα θά φανεί στη Γερμανία μέ τή σταδιακή διαμόρφωση μιās τάξης "μέ ριζικές άλυσίδες", η οποία, μολονότι άποτελεί τό θεμέλιο της κοινωνικής αναπαραγωγής, ουσιαστικά στερείται τά πάντα. Τά ειδικά αυτά ταξικά γνωρίσματά της συντελούν ώστε τόσο οι διεκδικήσεις της, όσο και η κοινωνική άδικία που ύφίσταται να διαθέτουν μία καθολικότητα που να άγκαλιάζει τό σύνολο του κοινωνικού σώματος.

Η τάξη αυτή δέν μπορεί να χειραφετηθεί η ίδια δίχως να χειραφετηθεί άπό όλες τις άλλες τάξεις, έπιτυγχάνοντας τήν κατάλυση των κατεστημένων σχέσεων κοινωνικής έξουσίας και πολιτικής κυριαρχίας. Πράττοντας μάλιστα αυτό θά κατορθώσει να χειραφετήσει και τις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις, παρέχοντας τή δυνατότητα και στά δικά τους μέλη, να ανακτήσουν τις ευγενέστερες ιδιότητες του ανθρώπινου είδους. Η καθολικότητα προοπτικής της απελευθερωτικής αυτής τάξης προκύπτει άπό τήν ιστορικά άνοιχτή δυνατότητα υποκατάστασης των ιδιοτελών κινήτρων του ανθρώπινου πράττειν άπό κίνητρα κοινωνικής ώφέλειας και διανθρώπινης άλληλεγγύης. Προκύπτει επίσης άπό τό γεγονός ότι η έν λόγω τάξη, συναποτελούμενη άκριβώς άπό τούς άμεσους παραγωγούς, άποκλείεται να άποβλέπει στην έγκατάσταση ενός καινούργιου καταπιεστικού καθεστώτος, στηριγμένου σε έκμετάλλευση κάποιων υποδεέστερης κοινωνικής τάξης. Αυτή η ξεχωριστή σημασία τάξη μέ τις "ριζικές άλυσίδες" δέν είναι άλλη άπό τό προλεταριάτο. Η κατανόηση του προλεταριάτου άπό τή φιλοσοφική σκέψη ως ιστορικού υποκειμένου άλλαγής του κόσμου οδηγεί ήδη άπό τώρα σε μετατροπή της φιλοσοφίας σε θεωρία της πράξης μετασχηματισμού του κόσμου. Σε έπιβεβαίωση της διαλεκτικής ένότητας θεωρίας και πράξης, «όπως η φιλοσοφία βρίσκει στο προλεταριάτο τά υλικά όπλα της, έτσι και τό προλεταριάτο βρίσκει στη φιλοσοφία τά πνευματικά όπλα του».

2. Η άνάγνωση των σχετικών σελίδων δημιουργεί ίσως τήν έντύπωση στον άναγνώστη ότι η συλλογιστική του Μάρξ κινείται στην τροχιά μιās θεωρησιακής (spekulativ) έπιχειρηματολογίας, που θυμίζει τήν έγγελιανή διαλεκτική κυρίου και σκλάβου η ακόμη τήν ιδέα μιās "καθολικής" κοινωνικής τάξης στη Rechtsphilosophie του Χέγκελ. Η έντύπωση αυτή ένδυναμώνεται άπό τό άναμφισβήτητο γεγονός ότι έδώ η "ριζική" αντίθεση του προλεταριάτου προς τις καταπιεστικές δομές του αστικού κράτους δέν άποδίδεται μετά άπό κριτική άνάλυση της πολιτικής οικονομίας. Η σπουδαιότερη είσφορά του κειμένου αυτού, η έννοια του προλεταριάτου, φαίνεται γι' αυτό όχι ως πόρισμα έπιστημονικής πραγμάτευσης αλλά ως άπορροή ενός μάλ-

λον ἀφηρημένου παιγνιδιῦ διαλεκτικῶν ἀντιθέσεων ἐγε-
λιανοῦ τύπου. Ὁ διαλεκτικός αὐτός φορμαλισμός θά
μποροῦσε ἴσως περαιτέρω νά ἐπιτρέψει ἀκόμη τήν ὑπόνοια
μιᾶς ἐσχατολογικῆς ἀντίληψης τῆς Ἱστορίας μέ τή σκέψη
ὅτι ὁ νεαρός Μάρξ ἀποδίδει στό προλεταριάτο τήν ιδιότητα
τοῦ φορέα τῆς οἰκουμενικῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων,
ἀνάλογης πρός τή μεσσιανική πίστη τῆς χριστιανικῆς θεο-
λογίας. Ἀλλά καί πέρα ἀπό τήν ἐν λόγω ὑπόνοια μιᾶς
“ἐφαρμοσμένης” κοσμικῆς θεολογίας, ἔστω καί λανθάνου-
σας, θά μπορούσε νά προσθέσει κανεῖς, τό νεανικό αὐτό
κείμενο τοῦ Μάρξ ὑπονομεύεται ἐκ τῶν ἔνδον ἀπό μιᾶ
προοπτική μᾶλλον ἠθικολογική, ὡς ἀποτέλεσμα ἀγανά-
κτησης γιά τήν ἐξαθλίωση τῆς ἐργατικῆς τάξης τοῦ καιροῦ
του.

Ἄν καί κάπως μονομερεῖς οἱ προηγούμενες αἰτιάσεις,
θέτουν τό ὑπαρκτό πρόβλημα τῶν ὀρίων τοῦ γραπτοῦ τοῦ
Μάρξ. Ἐννοεῖται φυσικά πῶς ἡ διαπίστωση τῶν περιορι-
σμῶν αὐτῶν γίνεται ἐκ τῶν ὑστέρων, δηλαδή ἀπό μελε-
τητές μεταγενέστερους, οἱ ὅποιοι ἔχουν τή δυνατότητα νά
γνωρίζουν τήν κατοπινή διαμόρφωση τοῦ μαρξικῆς ἔργου
καί μάλιστα στό σύνολό του. Ἀπό τή σκοπιά ὅμως τῆς γέ-
νεσης τῆς μαρξικῆς θεωρίας, τά ὄρια αὐτά μποροῦν νά κα-
ταδείξουν τό μέγεθος, τίς δυσκολίες καί τά στάδια τοῦ ἐγ-
χειρήματος ἑνός νεαροῦ στοχαστή, στή μαιανδρική πορεία
του πρός τήν κατάκτηση μιᾶς κριτικά ὑλιστικῆς ἀντιλή-
ψεως γιά τήν ἱστορία. Ἡ γενετική προσέγγιση τῆς θεωρίας
τοῦ Μάρξ, δηλαδή ἡ θεώρηση τῆς τελευταίας ὡς ἔργου
ἀνθρώπινου ἐν τῷ γίγνεσθαι, ἑνός διανοητῆ ἐνεργά ἀνα-
μειγμένου στίς ἰδεολογικές καί πολιτικές ἀντιμαχίες τοῦ
καιροῦ του, μπορεῖ νά προσφέρει σημαντικές ἐρμηνευτικές
ὑπηρεσίες στήν πληρέστερη κατανόηση ἀκόμη καί τοῦ πε-
ριοχομένου τοῦ ἐν λόγω ἔργου.

Ἰπὸ τό πρίσμα αὐτό, ἡ πρόοδος τοῦ Μάρξ στήν ὑπό-
θεση τοῦ προλεταριάτου εἶναι πολύ λιγότερο ἀπροσδόκητη
ἀπό ὅσο φαίνεται. Ἡ ἐνδελεχῆς ἐνασχόληση τοῦ Μάρξ μέ
τήν ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ὅπως καί ἡ γόνι-
μη ἐπαφή του μέ τίς ἰδέες τῆς ἀκμάζουσας γαλλικῆς σοσια-
λιστικῆς σκέψης, θά πρέπει νά τόν ὥθησαν στήν κατανόηση
τοῦ τεράστιου ἱστορικοῦ ρόλου τῶν κοινωνικῶν συγκρού-
σεων. Προσεκτική ἀνάγνωση τῆς *Εἰσαγωγῆς* μαρτυρεῖ ὅτι
ὁ ἐντοπισμός τοῦ προλεταριάτου ὡς χειραφετητικῆς τάξης
τοῦ μέλλοντος ἐκφέρεται σέ σαφή ἀναλογία μέ τήν ἱστορι-
κά προωθητική συμβολή τῆς (γαλλικῆς ἰδιαίτερα) ἀστικῆς
τάξης. Ἡ ἐργατική τάξη φαίνεται στή σκέψη τοῦ νεαροῦ
διδάκτορα φιλοσοφίας “προορισμένη” νά διευρύνει καί
συνάμα νά μετασχηματίζει ποιοτικά τήν πολιτική ἀπελευ-
θέρωση, πού πέτυχε ἡ ἐπαναστατημένη ἀστική τάξη, σέ
πανανθρώπινη χειραφέτηση ἀπό ὅλα τά κοινωνικά, πολιτικά
καί πολιτιστικά δεσμά. Μ’ ἄλλα λόγια, ἡ ἐργατική τάξη
στίς συνθήκες τῆς ὀριμῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἀναδεικνύεται
σέ “καθολικό ἀντιπρόσωπο” τῶν καταπιεζομένων, ὅπως ἡ
ἀστική τάξη εἶχε ἀρθρώσει τίς διεκδικήσεις της στό ὄνομα
τῶν καθολικῶν αἰτημάτων τῆς κοινωνίας πού χτίστηκε
στά ἐρείπια τῆς φεουδαρχικῆς.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ νεαρός σοσιαλιστής ὀνοματίζει τή
χειραφετητική ἀποστολή τῆς ἐργατικῆς τάξης δίχως προη-
γούμενη ἀνατομή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, ἐξ οὗ
καί ἡ ἐντύπωση τῆς ἐξαρσης τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ προ-

λεταριάτου εἶτε ἀπό μιᾶ ἀπλῶς ἠθικολογική σκοπιά εἶτε
ἀπό μιᾶ σωτηριολογική ἀποψη τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἀ-
κόμη ἡ ὑπόνοια μήπως τό “προλεταριάτο” προβάλλει ἀφη-
ρημένα στή σχέση καταπιεστή-καταπιεζομένου ὡς “λογι-
κά” ἀναγκαῖος ὄρος (ἀντιπαρτιθέμενος στόν κυρίαρχο
συνασπισμό ταξικῶν δυνάμεων), μέ τρόπο πού θυμίζει τήν
ἰδεαλιστική ἐγγεληνὴ διαλεκτική.

Οἱ ἐπιφυλάξεις αὐτές νομίζω ἀστοχοῦν, στό μέτρο πού ὁ
Μάρξ τῆς *Εἰσαγωγῆς* προσβλέπει ἤδη στό προλεταριάτο
“τό ἀποτέλεσμα τῆς διάλυσης τῆς [ἀστικῆς] κοινωνίας (...),
τῆς μέχρι τώρα παγκόσμιας τάξεως πραγμάτων”. Ἐτσι,
ἡ ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας ἀπό τήν πλευρά του εἶ-
ναι τό *ἱστορικά καθορισμένο αἶτημα* τῆς κατάρτησης τῆς
θεμελιώδους ἀρχῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία λει-
τουργεῖ συντριπτικά εἰς βάρος του. Ἡ φρασεολογία νεο-
εγγεληνῆς Ἀριστερᾶς πού χρησιμοποιοῦσε ἀκόμη ὁ Μάρξ
δέν πρέπει ἐπομένως νά παραπλανᾷ ὡς πρός τά περιεχόμε-
να κοινωνικῆς κριτικῆς πού συνοφίζονται στό γραπτό αὐτό.
Ἡ ἐργατική τάξη (στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία) μπο-
ρεῖ καί πρέπει νά πραγματώσει τήν κοινωνική ἐλευθερία,
καταργώντας ὅλες τίς σχέσεις ἀλλοτρίωσης τῶν ἀνθρώ-
πων καί ἀναδιοργανώνοντας “ὅλες τίς συνθήκες τῆς ἀν-
θρώπινης ὑπαρξῆς”.

Ἀλλά καί πάλι οἱ δυσκολίες τοῦ κειμένου δέν ἔχουν
ἐξαντληθεῖ. Τί μπορεῖ νά σημαίνει ἄραγε ἡ ἰδιαίτερη μνεία
καί ἐπιμονή τοῦ Μάρξ στό *γερμανικό* προλεταριάτο;
Ἀφοῦ ὀρίζει γενικά τό προλεταριάτο ὡς τή φέρουσα δύναμη
τῆς *πανανθρώπινης* χειραφέτησης, πῶς ἐξηγεῖται ἡ προ-
νομιακή ἀναφορά στήν —σχεδόν ἐμβρυώδη ἀκόμη— γερ-
μανική ἐργατική τάξη καί μάλιστα σέ διάκριση πρός τή
γαλλική; “Τό προλεταριάτο ἐμφανίζεται στή Γερμανία
μόνον ὅταν ἀρχίζει νά εἰσβάλλει ἐκεῖ τό βιομηχανικό κί-
νημα”, γράφει ὁ Μάρξ. Τό ἴδιο ὅμως συμβαίνει σέ κάθε
χώρα ὅπου ἀναπτύσσεται κεφαλαιοκρατικός τρόπος παρα-
γωγῆς.

Ἡ ἀπάντηση πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ὅπως προανα-
φέρθηκε, ἀφορμᾶται ἀπό τή διαμόρφωση στή Γερμανία
μιᾶς ἐργατικῆς τάξης “μέ ριζικές ἀλυσίδες”. Σέ ἕνα ἱστο-
ρικό περιβάλλον ἀπό τό ὅποιο δέν εἶχαν ἀποβληθεῖ ἀκόμα
ὅλες οἱ ἀποφύσεις τοῦ φεουδαρχικοῦ παρελθόντος, φαινό-
ταν ἀποκλεισμένη ἡ πιθανότητα μιᾶς δημοκρατικῆς καί φι-
λελεύθερης ἀστικῆς ἐπανάστασης. Ἐτσι ἡ κοινωνική καί
οικονομική ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς τάξης στή Γερμα-
νία ἐπιδεινωόταν ἀπό τήν πολιτική καταπίεση καί ἀνελευ-
θερία τοῦ πρωσικοῦ κράτους. Μέ συνέπεια νά τῆς ἐπιβλη-
θοῦν, σύμφωνα μέ τή μεταφορά τοῦ Μάρξ, “ριζικές ἀλυσί-
δες” οἱ ὁποῖες μπορεῖ νά ἀποτιναχθοῦν μονάχα μέ μιᾶ ἐξί-
σου “ριζική” ἐπανάσταση. Μιᾶ ἐπανάσταση δηλαδή πού
θά ἐξασφαλίζει τό ἔλασσον (συνθήκες πολιτικῆς ἐλευθε-
ρίας), ἀκριβῶς ἐπειδή θά ἔχει πετύχει τό μείζον (τήν κοι-
νωνική χειραφέτηση τῶν ἀνθρώπων). Ἐνάμιση αἰῶνα
ἀργότερα ἀπό τότε πού ὁ νεαρός αὐτοεξόριστος διανοούμε-
νος ἔγραφε τοῦτες τίς γραμμές, ἡ ἱστορική ἐμπειρία τῶν
ἐργατικῶν κινημάτων μοιάζει νά ἐπαληθεύει τίς σκέψεις
ἐκεῖνες: προλεταριακή ἐπανάσταση ἔχει περισσότερες πιθα-
νότητες νά γίνει καί νά ἐπικρατήσῃ σέ πιό καθυστερημένες
καί καταπιεσμένες χώρες καί λιγότερες στίς ἀνεπτυγμένες
καί σχετικᾶ φιλελεύθερες.

Ἡ γένεση τῆς ψυχιατρικῆς καί τοῦ ἀσύλου

τοῦ Θανάση Καραβάτου

Θά ὑπενθυμίσω μιά εἰκόνα, ὄχι μόνο στούς ψυχιάτρους πολύ γνωστή ἀλλά καί εὐρύτερα διαδεδομένη: ὁ Φιλίπ Πινέλ ἀπελευθερώνει τούς τρελοὺς, σπάζοντας τίς ἀλυσίδες τους, τά πρῶτα χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ λυτρωτικὴ αὐτὴ χειρονομία θεωρεῖται συχνά καί ὡς ἡ συμβολικὴ πράξη γενέσεως τῆς σύγχρονης ψυχιατρικῆς στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα· ἡ παράδοση τὴ θέλει πράξη ἀπλῶς ἀνθρωπιστικῆ, πού συνδέεται στενά μέ ὅ,τι νέο προσέφερε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Θέλω εὐθύς ἐξαρχῆς νά τονίσω ὅτι ἡ εἰκόνα πού ὑπενθύμισα εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν ἕνας μύθος. Μὴν πάει ὁ νοῦς στὸν Μ. Φουκώ, διότι σέ ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα βιβλία πού ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τρέλας, ἐννοῶ τὸ ὁμώνυμο βιβλίό του, ὁ μύθος τοῦ ἀπελευθερωτῆ Φιλίπ Πινέλ καί διατηρεῖται καί χρησιμοποιεῖται. Ὁ Φουκώ ἐπιχειρεῖ νά ἀπομυθοποιήσῃ τὴ θρυλούμενη ἐνέργεια τοῦ μεγάλου Γάλλου «φιλανθρώπου» — τὸ σπάσιμο τῶν ἀλυσίδων —, ἐπομένως γι' αὐτὸν δέν εἶναι μύθος αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ περιγραφόμενο γεγονός ἀλλά ἡ σημασία πού τοῦ ἀποδόθηκε: ἡ τρέλα, χωρὶς τίς ἀλυσίδες τῆς δέν ἀπελευθερώνεται, ἴσα ἴσα ἐξουδετερώνεται εὐχερέστερα· μέ τὸν ἐγκλεισμό τῆς στό ἄσυλο μετατρέπεται σέ ἀντικείμενο πού τὸ βλέμμα τοῦ ψυχιάτρου παρατηρεῖ, γιὰ νά θεσμοθετηθεῖ ἔτσι μιά ἐπιστημονικὴ θετικιστικὴ γνώση. Ἡ γένεση τῆς ψυχιατρικῆς καί τοῦ ἀσύλου ἐκφράζουν μόνο μιά διοικητικὴ ἐπανοργάνωση τοῦ Μεγάλου Ἐγκλεισμοῦ μέ τὸν ὅποιο, ἤδη ἀπὸ τὸ 1656, ἡ ἐξουσία ἀπέβλεπε στό νέο τῆς στόχο, τὸ πέρασμα δηλαδή ἀπὸ τὴν τιμωρία τοῦ σώματος εἰς τὴν πενιθραρχία, τὴ διόρθωση, τὴ θεραπεία.

Ἡ Γκλαντύς Σουαίν, μέ τὸ βιβλίον τῆς *Τὸ ὑποκείμενο τῆς τρέλας*, ἀπομυθοποιεῖ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἰσοπεδωτικὴ ἀπομυθοποίηση τοῦ Μ. Φουκώ: ἡ σχεδὸν τελετουργικὰ περιγραφόμενη ἀπελευθέρωση τῶν τρελῶν ἀπὸ τίς ἀλυσίδες τους εἶναι

Οἱ μυθοποιήσεις
τῆς πραγματικότητας
καί ὁ πραγματικὸς μύθος

ἕνας κατασκευασμένος μύθος. Ἡ ἐπικέντρωση τῆς προσοχῆς εἰς τὴν εἰκόνα ἐνός Φ. Πινέλ πού ἀφαιρεῖ τίς ἀλυσίδες δέν εἶναι δημιουργημὰ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ὑποτίθεται πὼς πραγματοποιήθηκε — τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπανάστασης — ἀλλά δημιουργημὰ κατοπινότερο, ὅταν, γύρω στά 1850, τὸ κυρίαρχο πιά ὀργανικὸ μοντέλο τῆς ψυχικῆς νόσου δέν ἐπιτρέπει ψυχολογικὲς ἐρμηνεῖες. Τό κυριότερο: ἡ μυθοποιημένη εἰκόνα τοῦ Φ. Πινέλ κατ' οὐσίαν ὑποκαθιστοῦσε τὴν ἀπὸ καιρὸ ξεχασμένη πραγματικότητα τῆς ἐπιστημονικῆς τομῆς τοῦ θεωρητικοῦ τοῦ ἔργου: ἡ τρέλα ἀφορᾷ ἕνα ὑποκείμενο. Τό ψυχιατρικὸ ἄσυλο πού γεννᾶται τὴν ἴδια περίπου ἐποχῆ, καλεῖται — μέ βάση αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἀλλά φυσικά καί μέ ὅ,τι ἄλλο παρεῖχε ἡ ἐποχὴ — νά ἀναδείξει καί νά ἐνισχύσει τὴ θεωρούμενη γιγὴ πλευρὰ τοῦ ψυχικῆς ἀρρώστου.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ μύθου εἶναι μιά «μικρὴ ἱστορία». Ἡ Γκλαντύς Σουαίν κυριολεκτικὰ ἀνατέμνει ἐποχές, πρόσωπα, ἀπόψεις, συμφέροντα. Ἡ κυριότερη περιγραφή τοῦ μύθου — αὐτὴ πού χρησιμοποιεῖ καί ὁ Φουκώ — ὀφείλεται στό γιό τοῦ Φ. Πινέλ, τὸν Σκιπίωνα (σέ μιά πρώτη καταγραφή τὸ 1823, μιά δευτέρα τὸ 1836). Τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ μπορεῖ νά νοηθεῖ μόνο μέσα σέ μιά πολύπλευρη σύνθετη ἀτμόσφαιρα, ὅπου ἐμπλέκονται (ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ ἐδῶ): οἱ προσπάθειες τοῦ γιοῦ τοῦ Φ. Πινέλ, ἐπίσης ψυχιάτρου, νά στηρίξει — ὅπως οἱ νέες συνθήκες τὸ ἀπαιτοῦν — τὸ κύρος ἐνός μεγάλου πατέρα: ἡ βασιλοφροσύνη τοῦ Ἐσκιρόλ καί ἡ δημοκρατικὴ φύση τοῦ Σκιπίωνα Πινέλ· οἱ διαμάχες τῶν πανεπιστημιακῶν ψυχιάτρων τῆς Σαίντ-Ἄν μέ τούς φρενολόγους τῆς Σαλπετρίερ· ἡ παλινὸρθωση καί ἡ πτώση τῶν Βουρβόνων· καί φυσικά οἱ νέες ἐπιστημονικὲς ἀντιλήψεις πού ἀπομακρύνονται πρὸς τὸ ὀργανικὸ μοντέλο (ὁ Φ. Πινέλ δέν μπορεῖ νά εἶναι μεγάλος γιὰ τίς θεωρητικὲς του ἀπόψεις, πού ἔχουν πιά ξεπεραστεῖ, εἶναι ὅμως ἕνας ἀπελευθερωτῆς).

* * *

Ὁ Μ. Φουκώ διάνοιξε, ἀναμφισβήτητα, νέους δρόμους στή μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς τρέλας, οἱ γενικεύσεις του ὅμως σχηματικοῦν κατά πολύ τὴν πραγματικότητα. Ἡ συμβολή του στή μελέτη τῶν ἐξουσιαστικῶν φαινομένων ὑπῆρξε πολύτιμη, ἂν καὶ ὁ «ἀντι-ανθρωπισμός» του, μέ τό νά ὑπερτονίζει τίς δομές, ἐξορίζει ἐν πολλοῖς τό δρῶν ὑποκείμενο. (Μιά γενική ἀποτίμηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ κάνει ὁ Ν. Πουλαντζᾶς στό τελευταῖο του βιβλίο). Ἐδῶ θά περιορισθῶ σέ μία προσεκτικότερη ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας καί τῶν πηγῶν τῆς πού ἔχει ἀναληφθεῖ πρόσφατα καί ἡ ὁποία περιορίζει τὴν ἰσοπεδωτική ἀντίληψη τοῦ Μ. Φουκώ γιά τὴν ψυχιατρική. Ὡς γνωστόν, ἡ ἀντίληψη αὐτή, ἰδεολογικοποιημένη στό ἔπακρο, ἔθρεψε —καί σέ μᾶς— πολλά βιαστικά καί ἀπόλυτα ἀναθέματα.

Κατ' ἀρχὴν τό Γενικό Νοσοκομεῖο πού ἰδρύεται τό 1656 —ὁ κατά Φουκώ Μεγάλος Ἐγκλεισμός— καλύπτει ἀναμφίβολα διοικητικές ἀνάγκες τοῦ βασιλείου τῆς Γαλλίας. Στόχο ἔχει πράγματι νά περιορίσει, ἀδιακρίτως, ὅλους τοὺς «περιπλανώμενους», ἀπό τόν ἐπαίτη, τὴν πόρνη καί τό ὄρφανό μέχρι τόν ἐπιληπτικό καί τόν τρελό. Ὅμως ὁ θεσμός αὐτός δέν μπόρεσε νά ἐξαπλωθεῖ ποτέ σέ ὅλη τὴν ἐπικράτεια καί γιά λόγους καθαρά οἰκονομικούς καί λόγω ἀντιστάσεων πού συνάντησε στόν πληθυσμό. Καί φυσικά ὁ ἐγκλεισμός, ὡς πρακτική τῆς ἐξουσίας, δέν προέκυψε ἐν αἰθρία· παρόμοια μεταχείριση τῶν διαφόρων «ἀποκλινόντων» δέν ἦταν ἄγνωστη στίς προηγούμενες ἐποχές: ἂν καί ὁ Μεσαίωνας ὑπῆρξε ἡ χρυσή ἐποχή τῆς ἀνοχῆς ἐναντι τῶν τρελῶν —ἐν ἀπουσία κοινωνικῆς εὐθύνης ὑπῆρχε ἐκδηλῆ οἰκογενειακή—, οἱ πυρές πού στήνονταν γιά αὐτούς δέν ἦταν ἡ μοναδική πρακτική, ὑπῆρχε καί ὁ ἐγκλεισμός. Ἀσφαλῶς, μέ τό πέρασμα στήν Ἀναγέννηση καί τὴν κλασική ἐποχή —καθὼς δηλαδή αὐξάνει καί διαφοροποιεῖται ἡ κοινωνική ὀργάνωση— ὁ κοινωνικός ἔλεγχος χρεώνεται περισσότερο μέ ὅ,τι ὡς τότε ἐξασφάλιζε ἡ οἰκογενειακή μέριμνα, γίνεται αὐστηρότερος καί νομοθετικά πλέον ὀργανωμένος.

Σέ κάθε περίπτωση, ὅμως, οἱ τρελοί δέν ἀποτελοῦν ἕναν ἰδιαίτερο στόχο τῆς ἐξουσίας. Εἶναι καί αὐτοί, ὅπως τόσο ἄλλοι ἀπόκληροι, θύματα —μιά μικρὴ μειονότητα— τῆς ἀναγκαιᾶς γιά τὴν ἐξουσία ἐπανοργάνωσης τῆς φιλανθρωπίας τοῦ καιροῦ. Δέν ἀγνοεῖται φυσικά ὅτι ἐξαρχῆς ἐμπεριέχεται ἐδῶ καί ἐκφράζεται ἐμπρακτα ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία τῆς κοινωνικῆς διόρθωσης.

Παρόλο πού ἦδη ἀπό τό 1525 ἀκούγονται φωνές, ὅπως αὐτῆ τοῦ Juan-Luis Vives, γιά μιά θεραπευτική προοπτική στό σύστημα τοῦ ἐγκλεισμοῦ τῶν τρελῶν, τόσο οἱ σφιλιδικοί, ὅσο καί οἱ παράφρονες ἀπορρίπτονται καί ἀποκλείονται ἀπό τὰ νοσοκομεῖα· οἱ πρῶτοι γιά λόγους ἠθικῆς, ἀλλά καί ἀποφυγῆς τῆς μετάδοσης τῆς νόσου, οἱ δεύτεροι ἐπειδὴ διαταράσσουν τό περιβάλλον. Πάντως, ἡ ἀποτυχία τῆς ἐξάπλωσης τῶν Γενικῶν Νοσοκομείων, τό μικρὸ ποσοστὸ παραφρόνων στόν πληθυσμό τους (5-10%, δηλαδή 1.000-2.000 μεταξύ 20 ἑκατ. Γάλλων) δέν δικαιολογοῦν τὴν ὑπόθεση γιά ἕναν Μεγάλο Ἐγκλεισμό τῆς τρέλας.

Οἱ ἐγκλειστοὶ παράφρονες, ἀντίθετα, θά ὑπεραυξηθοῦν πολὺ ἀργότερα, στίς ἀρχές δηλαδή τοῦ 18ου αἰῶνα, ἐξαιτίας κυρίως τῶν αὐξημένων αἰτημάτων ἐκ μέρους τῶν οἰκογενειῶν τους γιά ἐκδοση τῆς ἐκάστοτε ἀπαραίτητης εἰδικῆς διαταγῆς (Lettres de cachet), πού ἀπαιτεῖται γιά νά ἀπομονωθεῖ ἕνας

τρελός στὰ εἰδικὰ «πρωχοκομεῖα» (Maisons de mendicité) πού δημιουργοῦνται, πέραν τῶν ὑπαρχόντων Γενικῶν Νοσοκομείων. Μέσα στίς συνθήκες αὐτές ἀρχίζει καί ὁ διαχωρισμός τους ἀπό τοὺς πάσης φύσεως ἐγκλεισμένους ἀπόκληρους τῆς κοινωνίας καί τοὺς φυλακισμένους. Ἡ ἀπομόνωση αὐτὴ κατά τόν Φουκώ ἦταν μέτρο ἀνάγκης γιά τὴ Διοίκηση, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν —ἀπὸ πολλὰς πλευρῆς ἐκπεμπομένων— διαμαρτυριῶν γιά τὴν ἐνοχλητικὴ «συγκατοίκηση», καί δέν εἶχε σχέση μέ κάποια —ἔστω ἰατρική— θεραπευτικὴ προοπτική. Ὅσο κι ἂν οἱ διαμαρτυρίες πού ἀναφέρει ὁ Φουκώ εἶναι πραγματικές, δέν μπορεῖ νά παραγνωρισθεῖ ὅτι ἦδη ἀπὸ τό 1525 εἶχε κιόλας προταθεῖ ὁ διαχωρισμός τῶν τροφίμων τοῦ Hôtel-Dieu (μοναστικὸ ἴδρυμα) στό Παρίσι, ἐνῶ στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰῶνα ἀρχίζει νά γίνεται κυρίαρχη ἡ ἀντίληψη γιά τοὺς τρελοὺς ὡς διακριτῆς ἰατρικῆς κατηγορίας πού ἔχει ἀνάγκη τῆς δημόσιας φροντίδας καί θεραπείας.

Θά πρέπει νά σταθοῦμε λίγο περισσότερο στό σημεῖο αὐτό. Ἐννοῖες ὅπως διέγερση, παραλήρημα, ψευδαισθήσεις ἀνήκουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στό ἰατρικὸ λεξιλόγιο καί θεωροῦνται ὡς σημεῖα μέ διαγνωστικὴ ἀξία. Τό παραλήρημα, γιά παράδειγμα, θεωρεῖται συμπτωματικὸ ἐνός ἐξανθήματος ἢ ἐνός πυρετοῦ, συμπαθητικὸ μιᾶς γαστρικῆς δηλητηρίασης, ἢ ἰδιοπαθῆς ὅταν δέν εἶναι παρά μόνο σημεῖο τοῦ ἑαυτοῦ του, ἔστω κι ἂν πολλές φορὲς ἀποδίδεται σέ μιά —ὑποθετικὴ συνθήκως— φλεγμονὴ τῶν μηνίγγων. Οἱ σχετικὲς μέ τὴν τρέλα κοινωνικὲς ἀναπαραστάσεις δέν τὴν τοποθετοῦν ἐκτός ἰατρικῆς, τό ἴδιο ἄλλωστε εἶχε συμβεῖ καί μέ τὴν πανώλη, τὴ λέπρα ἢ τὸν τύφο. Ἡ τρέλα ὅμως ἐπέσυρε καί τό ἐνδιαφέρον τῆς δικαιοσύνης καί τῆς διοικητικῆς ἐξουσίας, πού σκοπὸ εἶχαν (ἐκτός τοῦ περιορισμοῦ τῆς τρελῆς συμπεριφορᾶς) νά καθορίσουν, μέσω τῆς ἰατρικῆς ἐξέτασης, μιά ἀπαγόρευση, ὅπως στήν περίπτωση τῆς ἄνοιας πού δικαιολογοῦσε τό «ἀκαταλόγιστο». Ἐπιπρόσθετα, τό διοικητικὸ ἐνδιαφέρον συνδυαζόταν μέ τό θρησκευτικὸ κανονικὸ δίκαιο: ἡ ψυχικὴ διαταραχὴ μπορούσε νά ὀφείλεται εἴτε στὴ φύση εἴτε στό Θεὸ εἴτε στό Σατανᾶ· εἶναι προφανῆς ἡ ἀνάγκη προσφυγῆς στὴ γνώση τοῦ γιατροῦ πού μπορεῖ νά γνωματεύσει ἐπὶ τῆς φυσικῆς αἰτίας, π.χ. ἐνός παραληρήματος ἢ μιᾶς ψευδαίσθησης, ὥστε νά ἀποκλειστοῦν ἢ νά ἐπιβεβαιωθοῦν οἱ ἄλλες. Θά ἦταν ὑπερβολὴ νά πιστεύουμε ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μόνο ἡ τρέλα διατηρεῖ σχέση μέ τὴ θρησκεία· ἀρκεῖ νά ἀναλογιστοῦμε πόσο ἡ σωματικὴ ἀρρώστια, παρά τό γεγονὸς ὅτι ἀποδίδεται σέ φυσικὰ αἰτία, ὑπενθύμιζε στόν πιστὸ τὴν ἀθλιότητα τοῦ σώματος καί τὴν ἀνάγκη μιᾶς «καλῆς» χρήσης τοῦ πόνου του.

Ἐτσι, μιά σειρά διαταραχῶν —οἱ ψυχικὲς— θά ἀρχίσουν νά διαφορίζονται ὡς ἐνιαῖο σύνολο μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἰατρικῆς. Ἐντούτοις, ἀρκετοὶ φιλόσοφοι (Σπινόζα, Καρτέσιος, Λάιμπνιτς, Λόκ, Χιούμ) εἶχαν ἀρχίσει νά ἐκδηλώνουν ἀντίστοιχο ἐνδιαφέρον, ἐκφράζοντας τὴν ἄποψη ὅτι εἶχαν κάποιο λόγο νά ἐκφέρουν γιά τὴν τρέλα, χωρὶς κατ' ἀνάγκη νά εἶναι γιατροί.

Ἄς δοῦμε πῶς αὐτές οἱ πρακτικὲς συνδέονται μέ τὰ Γενικά Νοσοκομεῖα, τὰ Hôtel-Dieu καί τὰ παρόμοια ἰδιωτικὰ ἱδρύματα. Κατ' ἀρχὴν αὐτὰ τὰ τελευταῖα δέν βρίσκονται σέ χέρια γιατρῶν. Παρά τό γεγονὸς ὅτι ἡ ψυχικὴ παθολογία θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει στὴν ἰατρική, δέν κρίνεται ἀναγκαῖο νά βρῆσκειται ὑπὸ ἰατρικὴ διεύθυνση ἕνα ἴδρυμα πού συγκεντρώνει τρελοὺς: ἡ περίθαλψη δέν ἐξαντλεῖται στὴν προσπάθεια θεραπείας μιᾶς

νόσου, αλλά αφορά όλη την ύπαρξη, κυρίως μέσω της οργάνωσης του βίου και της ήθικης. Στά δημόσια ιδρύματα εκφράζονται δύο αντίληψεις για την ψυχική διαταραχή. Η μία βλέπει ένα ιατρικό πρόβλημα και αντιστοιχεί στην ιατρική πρακτική του Hôtel-Dieu, ή άλλη βλέπει ένα διπλό πρόβλημα και αντιστοιχεί στην πρακτική των Γενικών Νοσοκομείων: αφ' ενός ιατρικό (γι' αυτό και υπάρχουν γιατροί που νοσηλεύουν τους διακομιζόμενους, ως ανιάτους, από τό Hôtel-Dieu), αφ' ετέρου κοινωνικό, δηλαδή ταυτόχρονα φιλανθρωπικό και δημόσιας τάξης (γι' αυτό και η είσοδος σε αυτά γίνεται συνήθως μέσω διοικητικών αποφάσεων). Διαπιστώνεται έτσι μία μικτή κατάσταση: ή ψυχική αρρώστια ανήκει στην ιατρική αλλά ό έγκλεισμός πραγματοποιείται και για έξωιατρικούς λόγους, επειδή ή οικογένεια, κατά κύριο λόγο, δέν μπορεί νά εξασφαλίσει την επίβλεψη κάποιου πού καταναλώνει χωρίς νά παράγει, επειδή ή κοινωνία δέν άνέχεται τή συμπεριφορά του.

Οί ονομαζόμενοι γιατροί-φιλόσοφοι —και έδω βρίσκεται ή θέση του Φιλίπ Πινέλ— θά επιχειρήσουν νά ανατρέψουν αυτή την κατάσταση: *Θά άμφισβητήσουν δηλαδή τήν ιατρική νομιμότητα εκεί όπου υπήρχε, εισάγοντάς την εκεί όπου έλειπε.*

«Θεωρούν», γράφει ο Λαντερί-Λωρά, «ότι δέν γνωρίζουν σχεδόν τίποτε για τήν ψυχιατρική, ότι ή επιστήμη αυτή μένει ένα οικοδομητέο στό σύνολό της: έτσι αναλαμβάνουν νά πραγματοποιήσουν αυτό τόν θεωρητικό σκοπό: αλλά κυρίως άπεχθάνονται τήν πρακτική του Hôtel-Dieu και πιστεύουν ότι ή ιατρική θεραπεία, ιδιαίτερα ή άφαίμαξη, ή χρήση ουσιών, σε συνδυασμό μέ τή βία, προκαλούν τό άνίατο τής διαταραχής, πού σχεδόν από μόνη της είναι πάντοτε ιάσιμη, όταν άσχολούνται μαζί της μέ τόν σωστό τρόπο. Γι' αυτό σχεδιάζουν νά προσπαθήσουν τούς παράφρονες από τό πέρασμά τους από τό Hôtel-Dieu και νά τούς δέχονται κατευθείαν σε ειδικά ιδρύματα —ΤΑ ΑΣΥΛΑ— τά όποια καλύτερα θά πρέπει νά είναι νέα ιδρύματα, δημιουργημένα και κατασκευασμένα ad hoc. Περιμένοντας, στή θέση τους θά παραμείνουν τά παλαιά Γενικά Νοσοκομεία, προικισμένα μέ τά άναγκαία ιατρικά μέσα, αλλά χωρίς αυτούς πού έκτίουν ποιές, χωρίς κακοποιούς. Έδω, στά μεγάλα και άποκλειστικώς για τούς φρενοβλαβείς προορισμένα ιδρύματα, θά ύφειλαν νά έπεξεργαστούν τήν κλινική και θεραπευτική μελέτη τής ψυχικής άλλοτρίωσης».

Η ιδιαιτερότητα τής ψυχιατρικής παίρνει τώρα νέες διαστάσεις και προτείνεται ο «κατάλληλος» τόπος για τήν ονομαζόμενη ήθική θεραπεία πού ήδη εφαρμόζεται και σε άλλα μέρη τής Εύρώπης (π.χ. από τούς ΤΥΚΕ στην Άγγλία). Η τομή όμως δέν βρίσκεται έδω αλλά στό θεωρητικό έργο του Φ. Πινέλ πού στηρίζει όλα αυτά.

Πρίν αναφερθώ στην έκτενή και έμπεριστατωμένη άνάλυση αυτού του έργου από τήν Γκλαντύς Σουαίν, πρέπει νά τονίσω ότι τά νέα ειδικά ιδρύματα πού όραματίζονται οί γιατροί-φιλόσοφοι άργησαν πολύ νά δημιουργηθούν. Ός τέτοια λειτούργησαν μόνο ή Μπισέτρ, ή Σαλπεντριέρ και τό Σαραντόν, όλα στην περιοχή του Παρισιού. Δέν θά εξαπλωθούν παρά μόνο γύρω στά 1870, άρκετά άργότερα και από τήν έκδοση του ειδικού νόμου του 1838. (Σέ αυτό τό νόμο βασίστηκε και ή πρώτη σχετική έλληνική νομοθεσία). Σέ αυτά τά νέα άσυλα θά προσφερθούν μέν δυνατότητες για τήν εφαρμογή τής ήθικης θεραπείας, πλύν όμως αυτή είχε ήδη χάσει τό νόημά της, επειδή ή θεωρία πού τής αντιστοιχούσε δέν σήμαινε πιά τίπο-

τε για κανένα. Άς δούμε λοιπόν αυτήν τή θεωρία, τή θεωρία βεβαίως του Φ. Πινέλ.

Ο Φ. Πινέλ δέν διεκδίκησε ποτέ τήν πατρότητα τής ήθικης θεραπείας και δέν ήταν ο μόνος πού άφαίρεσε άλυσίδες από τρελούς. «Πρίν γίνει για τή συλλογική μνήμη ο άνθρωπος μιās χειρονομίας, ο Πινέλ υπήρξε ο άνθρωπος ενός βιβλίου», παρατηρεί ή Γκλαντύς Σουαίν. Πρόκειται για τό περίφημο *Ίατρικο-φιλοσοφικό έγχειρίδιο περί τής ψυχικής άλλοτρίωσης ή τής μανίας* (πρώτη έκδοση τό 1801), όπου αναπτύσσεται μιιά θεώρηση τής ψυχικής άλλοτρίωσης, πραγματική τομή ως προς τό παρελθόν. Δέν πρόκειται για αυτόματη άνάδυση εκ του μηδενός και δέν είναι άνεξάρτητη τής περιρρέουσας ιδεολογικής και κοινωνικοπολιτιστικής τάξης και σχετίζεται μέ τήν απομάκρυνση του κόσμου των αισθήσεων και τής οργάνωσής τους από τή θρησκεία, γι' αυτό και επικρατεί ένα νέο βλέμμα τόσο στις έκδηλώσεις τής τρέλας, όσο και στή σχέση του ύποκειμένου μέ τήν τρέλα του: ή δεύτερη σειρά γεγονότων σχετίζεται μέ τις επιστημονικές άνακαλύψεις του καιρού, τή γένεση δηλαδή τής κλινικής ιατρικής πού δέν έγκαθιδρύεται μόνο βάσει μιās θετικιστικής γνώσης για τήν αρρώστια, αλλά δημιουργεί, μεταξύ γιατρού και αρρώστου, έναν χώρο συνάντησης όπου κινητοποιούνται οί βαθιές δυνάμεις του ψυχισμού.

Η μέν ικανότητα τής κοινωνίας νά σκέφτεται τόν έαυτό της, χωρίς νά καταφεύγει στό ύπερβατικό, τό ιερό, επιτρέπει και τήν άνάδειξη τής άυτονομίας του ψυχοπαθολογικού γεγονότος. Η δέ ιατρική άντικειμενικότητα, όσο κι άν φαίνεται παράδοξο, δέν εξαλείφει τήν ύποκειμενικότητα: επειδή, κατά τήν άσκησή της, θέτει ένός παρενθέσεως τις έκατέρωθεν συναισθηματικές τάσεις —για νά είναι άποτελεσματική διαγνωστικώς— δέν σημαίνει, ότι τις εξαφανίζει, ίσα ίσα αυτές άκριβώς μπορούν νά γίνουν όρατές (έκτός του σημειολογικού πεδίου) μέσα στή θεραπευτική σχέση γιατρού και αρρώστου. Η σχέση αυτή, μαζί μέ τήν άυτονομία του ψυχοπαθολογικού γεγονότος, θεωρητικοποιούν ψυχιατρικά και για πρώτη φορά τήν ήθική θεραπεία ώστε νά μήν είναι πιά μιιά άπλή φιλανθρωπική πράξη.

Η θεωρητικοποίηση αυτή θά βασιστεί στην παρατήρηση των διαλειπόντων επεισοδίων τής μανίας: υπό μιιά, τουλάχιστον, μορφή, ή ψυχική άλλοτρίωση δέν έμποδίζει τό ύποκειμενο νά έξέλθει από αυτήν, έστω και άν κυκλικώς θά έπανεέλθει.

Για τόν Φ. Πινέλ, ή ένότητα τής ψυχικής άλλοτρίωσης εκφράζεται μέσω τής πολλαπλότητας των μορφών της πού δέν παρατίθενται άπλώς σε ένα καταγραφικό σύστημα αλλά αρθρώνονται στό έσωτερικό μιās σημαίνουσας ένότητας. Δέν ύπάρχει κατανομή αλλά διαδοχή μορφών, τρόπων άλλοτρίωσης. Αυτή ή πρώτη στοιχειώδης ταξινόμηση του Φ. Πινέλ έγκαινιάζει τή ρήξη μέ τήν ιδέα μιās πλήρους παραφροσύνης. Άν ή τρέλα είναι όλική, εύκολα θεωρείται άποτέλεσμα μιās έξωθεν του ύποκειμένου αίτίας. Για τόν Φ. Πινέλ ή τρέλα δέν είναι ούτε μερική ούτε πλήρης, είναι ταυτόχρονα και τά δύο: πλήρης, επειδή άφορά τό ύποκειμενο πού έμπλέκεται σε αυτή, ταυτόχρονα μερική, επειδή δέν ύπάρχει άπόλυτη έκμηδένηση του ύποκειμένου στην τρέλα: οί διαταραχές των λειτουργιών —καθώς ποικίλλουν— δέν έξηγούν από μόνες τους τήν ψυχική άλλοτρίωση. Μέ αυτή τήν τελευταία άρνηση ο Φ. Πινέλ προετοιμάζει ένα μεγάλο έρώτημα: ποιά είναι ή σημασία

τῆς ψυχικῆς διαταραχῆς; Ἐρώτημα πού προεικάζει τὴν ἐσωτερικὴ σύγκρουση καὶ τὶς ἀμυνες τοῦ ὑποκειμένου. Χρειαζέται νὰ ὑπενθυμίσω τὸν Γιάσπερς, τὸν Μπλόουερ, τὸν Φρόουντ;

Στὴν ἠθικὴ θεραπεία τοῦ Φ. Πινέλ ἡ θεραπευτικὴ ἀγωγὴ τείνει νὰ συγκροτηθεῖ κατευθυνόμενη πρὸς τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ παράφρονος. Ἴδου πῶς ὁ Χέγκελ διαβάζει τὸν Πινέλ: «Ἡ ἀνακάλυψη ἑνὸς ὑπολείμματος ὀρθοῦ λόγου (...), ἡ ἀνακάλυψη ὅτι αὐτὸ τὸ ὑπόλειμμα περιέχει τὴν ἀρχὴ τῆς θεραπείας πού τὴ σκέπτεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρχή: νὰ πού ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ τιμὴ πού ἀνήκει κυρίως στὸν Πινέλ, τὰ γραπτὰ τοῦ ὁποίου γι' αὐτὰ τὰ θέματα πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς ὅ,τι καλύτερο διαθέτουμε».

Τὸ ἐγχείρημα φυσικὰ δὲν εἶναι εὐκόλο, οὔτε ἀποστειρωμένο ἀπὸ τὴν κυρίαρχη, τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, ἰδεολογία τοῦ ἀνερχόμενου ἀστισμοῦ.

Ἡ δράση μπορεῖ νὰ εἶναι ἄμεση καὶ νὰ σηρίζεται μόνο στὴ βούληση τοῦ γιατροῦ. Ὁ Χέγκελ παρατηροῦσε: «Γιὰ ὅσο χρόνο ὁ παράφρων δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ἀσκήσει αὐτὴ τὴν πάλη ἐναντίον τῆς ὑποκειμενικῆς του κατάστασης στὸν ἑαυτό του, θὰ εἶναι ἄλλοι πού ὀφείλουν νὰ τὴν ἀσκήσουν ἐπάνω του». Ἡ ἀποτυχία τῆς ἀρχικῆς ἀξίωσης γιὰ ἐπιστροφή στὴν ψυχικὴ ὑγεία μὲ μόνη τὴ βούληση τοῦ ἀρρώστου συγκαλύφθηκε ἀπὸ τὸ ζῆλο μιᾶς πλήρους σύλληψης αὐτῆς τῆς θέλησης. Ὁ ἴδιος ὁ Φ. Πινέλ ἐπιζητοῦσε «νὰ τοποθετηθεῖ ὁ παράφρων ὑπὸ τὴ στενὴ ἐξάρτηση ἑνὸς ἀνθρώπου, τοῦ ὁποίου οἱ φυσικὲς καὶ ἠθικὲς ιδιότητες μποροῦν νὰ ἀσκήσουν ἐπάνω του μιὰ ἀκαταμάχητη ἐπιρροή, ὥστε νὰ τροποποιηθεῖ ὁ φαῦλος κύκλος τῶν ἰδεῶν του».

Ὁ Μ. Φουκῶ, βλέποντας μόνο αὐτὴ τὴν πλευρὰ τοῦ Πινέλ καὶ τῆς ἠθικῆς του θεραπείας, ἀγνοεῖ εὐκόλο τὴν πραγματικὴ τομὴ πού γεννᾶται στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 18ο στὸν 19ο αἰῶνα, παραθέτοντας ἀνάλογα ἀποσπάσματα πού ἀφοροῦν τὸν τρόπο καὶ τὰ μέσα ἐφαρμογῆς μιᾶς θεραπείας. Μπορεῖ ἕνα ἔργο, ὅσο καινοτόμο κι ἂν εἶναι, νὰ ἀποσπᾶται πλήρως τοῦ καιροῦ του; Πέραν αὐτοῦ, «πρὶν μεταχειριστεῖ αὐτὴ τὴν ἀκαταμάχητη ἐπιρροή πρέπει νὰ τὴν κατακτήσει, καὶ τὸ κλειδί αὐτῆς τῆς κατάκτησης τὸ κρατᾷ ὁ παράφρων» (...) ἔτσι ὑπάρχει, μὲ τὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ ἐμποδίου, ἕνα πρόσκομμα στὴ μετατροπὴ τοῦ θεραπευτικοῦ πλαισίου σὲ χωρὸ μιᾶς ἀπλῆς δράσης ἐπάνω σὲ ἕνα παθητικὸ ὄν» (Γκ. Σουαίν).

Ὁ γάμος ἀσύλου-ἠθικῆς θεραπείας θὰ ἀποδειχθεῖ τελικῶς ἀδύνατος. Ὁ φρενολόγος-γιατρός θὰ γίνῃ τὸ κύριο πρόσωπο τοῦ ἀσύλου καὶ θὰ ἀποθεωθεῖ ἡ ἰατρικὴ του διάσταση. Ἄλλωστε, ἡ ραγδαία αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρρώστων στὰ ἄσυλα κάνει ἀπραγματοποίητη, ἔτσι κι ἀλλιῶς, μιὰ ἐξ ὀρισμοῦ ἐξατομικευμένη θεραπεία (ἕνας γιατρός σὲ 4.000-5.000 ἀρρώστους). Ἡ κοινωνία ἐπιζητεῖ τὴ βοήθεια τοῦ φρενολόγου περισσότερο ἐπειδὴ αὐτὸς μπορεῖ νὰ τὴν ἐλέγξει, παρά ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ τὴν κατανοήσῃ. Ἡ ἠθικὴ θεραπεία τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση, μαζί της ξεχνιέται καὶ ἡ θεωρητικὴ τῆς βία πού ἀνέπτυξε ὁ Φ. Πινέλ: ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ ἀλλοτριωμένο ὑποκείμενο. Τότε θὰ κυριαρχήσει καὶ ὁ μύθος τοῦ ἀπελευθερωτῆ Φ. Πινέλ. Σὲ μιὰ διατριβὴ (Danner) τοῦ 1858 διαβάζουμε: «Τὸ ἄσυλο εἶναι πρὶν ἂν ὅλα ἕνα μέσο ἐγκλεισμοῦ· εἶναι ἀναμφίβολα ἕνας ἀναγκαῖος χειρισμὸς πού ἐμποδίζει τὸν τρελό νὰ ἐνοχλεῖ τὴν κοινωνία, ἀλλὰ δὲν εἶναι τίποτε ἀπὸ θε-

ραпевτική ἀποψη». Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ ψυχιατρικὴ θεωρεῖ τὴν ψυχικὴ ἀλλοτρίωση μιὰ ἀρρώστια ὅπως τὶς ἄλλες. Θὰ ξαναβρεῖ τὶς ἰδέες πάνω στὶς ὁποῖες οἰκοδομήθηκε μόνο ἂν τὶς ἀρνηθεῖ, χάρη σὲ αὐτὴ τὴν ἀρνηση. Αὐτὸ εἶναι, κατὰ τὴν Γκλαντύς Σουαίν, τὸ παράδοξο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο στρέφεται ἡ ἱστορία τοῦ συνόλου τῆς ψυχιατρικῆς, διότι καὶ «ὁ ὀργανικισμὸς μποροῦσε θαυμάσια νὰ εἶναι ἐπίσης ἕνας παράπλευρος δρόμος γιὰ νὰ σκεφτεῖ ὅτι στὴν τρέλα εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἐμπλέκεται».

* * *

Ὅταν ἡ «ἀποασυλοποίηση» τείνει νὰ γίνῃ σύνθημα ἢ τεχνοκρατικὴ «Ἀλλαγὴ», τὸ Ἄσυλο κινδυνεύει νὰ γίνῃ ὁ νέος ἀποδιοπομπαῖος τράγος στὸν ὁποῖο θὰ φορτωθοῦν ὅλα τὰ δεινὰ καὶ ὅλες οἱ εὐθύνες. Ὁχι πῶς δὲν εἶναι ὑπόλογο ἀπὸ μόνο του ἀλλὰ νὰ, στὴν Ἑλλάδα τῶν εὐκολῶν συνθημάτων, τῶν ἰδεολογημάτων καὶ τῶν «ἐκσυγχρονισμῶν», οἱ μῦθοι καὶ οἱ πραγματικότητες μπερδεύονται συχνὰ καὶ οἱ ἰδεοληψίες κερδίζουν ἔδαφος ἐναντι ὁποιασδήποτε κριτικῆς καὶ νηφάλιας σκέψης.

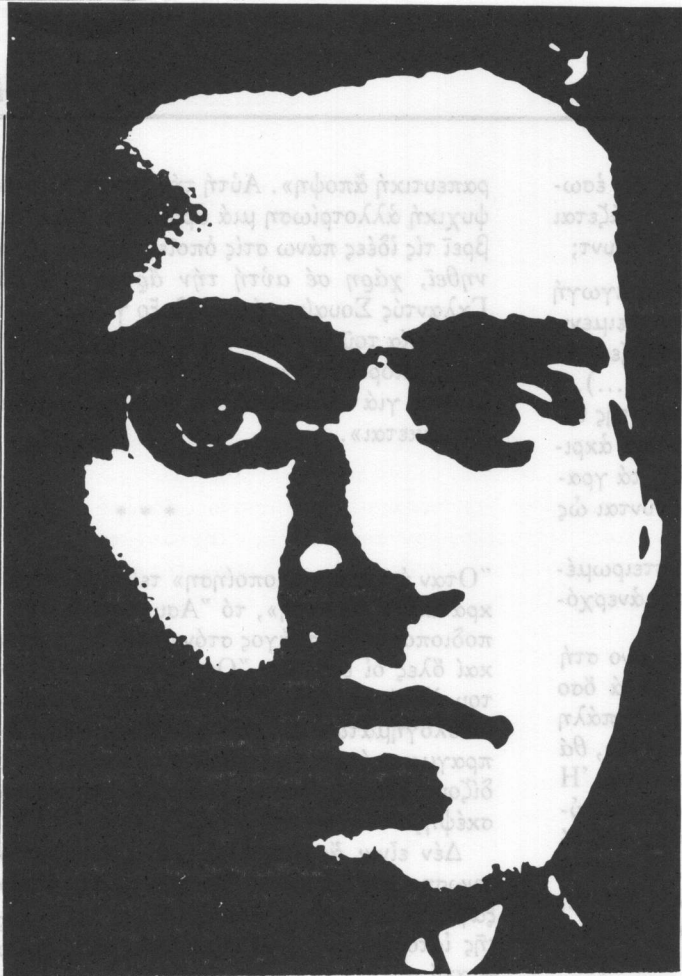
Δέν εἶναι ἄσχετη ἐδῶ μιὰ... οὐμανιστικὴ, ἐνίοτε, «ἀνάγνωση» τοῦ ἔργου τοῦ Φουκῶ, μὲ τὴν ὁποία δεξιotechνικῶς ἐξαφανίζεται π.χ. ἡ ἀντιπαλότητά του πρὸς τὰ «ὑποκείμενα τῆς ἱστορίας», γιὰ νὰ προβληθεῖ ὅ,τι ἐκλεκτικὰ καὶ ἐπιφανειακὰ συλλέγεται μέσα ἀπὸ τὴν —κατὰ Φουκῶ— μικροφυσικὴ τῆς ἐξουσίας, κυρίως ἡ ἱστορικὴ του τεκμηρίωση τῶν δεινῶν εἴτε τοῦ τρελοῦ εἴτε τοῦ φυλακισμένου. Ἔτσι, ὅμως, ὁ ἀπορρέων ἀκτιβισμὸς ἀλλὰ καὶ ὁ φραστικὰ «ἐπαναστατικὸς» κομπορμισμὸς ἠρωοποιοῦν εὐκόλο πότε τὸν τρελό καὶ πότε τὸν φυλακισμένο, ἀνάγοντάς τους σὲ ἀθῶα θύματα καὶ σὲ μόνους «καθαροὺς» ἐπαναστάτες.

Τίθεται βεβαίως τὸ ἐρώτημα ἐὰν καὶ κατὰ πόσον κυρίαρχες λαϊκιστικὲς ἀντιλήψεις δύνανται νὰ ἀνατρέπουν ἢ νὰ συγχέουν —χωρὶς συνέπειες— τὶς ἐπιστημολογικὲς βάσεις σύγχρονων καὶ γόνιμων φιλοσοφικῶν προβληματισμῶν.

Ἡ κριτικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Φουκῶ ἔχει διατυπωθεῖ κατὰ καιροὺς ἀπὸ πολλοὺς καὶ ἀρμοδιότερους (σημαντικὴ θέσι κατέχει ἐδῶ τὸ τελευταῖο βιβλίο τοῦ Πουλαντζᾶ: *Τὸ κράτος, ἡ ἐξουσία, ὁ σοσιαλισμὸς*). Προσωπικὰ προτίμησα νὰ ἀναφερθῶ —μέσω μιᾶς ἄλλης ἱστορικῆς ἐκδόχης— σὲ ὅ,τι μετὰ «μανίας» χρησιμοποιεῖται, κυρίως, ἀπὸ τὴν *Ἱστορία τῆς τρέλας*, θεωρώντας ὅτι ἡ χρησιμοποίησις αὐτῆς μέσω μιᾶς ἄκριτης πολλῆς φορὲς «σύνθεσης» με ὅτιδήποτε ἄλλο —συμβατό ἢ μὴ— στοιχεῖο τῆς μόδας, ἐπαυξάνει τὴ σύγχυση καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴ διάκριση τῶν πραγματικῶν μύθων καὶ τῶν μυθικῶν διαστάσεων κάποιων ἀπομυθοποιήσεων.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς σήμερα θὰ μποροῦσε νὰ ὀριστεῖ —πέραν πολλῶν ἄλλων διατυπώσεων— καὶ ὡς ἡ ἀδυναμία της νὰ εἶναι πράγματι ἀπομυθοποιητικὴ.

* Εἰσήγηση στὸ «Διήμερο συζητήσεων» πού ὀργάνωσε ἡ Ἐπιτροπὴ Ψυχικῆς Ὑγείας τῆς ΕἰΝΒΕΘ μὲ θέμα «Ἄσυλο καὶ ἀποασυλοποίηση — Μύθος καὶ πραγματικότητα» (Θεσσαλονίκη, 5-6 Φεβρουαρίου 1987).

Τό αφιέρωμα
 συνεχίζεται στο
 επόμενο διπλό
 τεύχος του «Πολίτη»
 με κείμενα του
 Λουίς Άλτουσέρ
 Νικ. Μπανταλόι
 Άντρέ Τοζέλ,
 Ροσάνα Ροσάντα,
 Τζ. Πάτσι
 Ε. Άλτιφάτερ
 Άν Σασούν
 Μπάμπη Νούτσου
 Άγγελου Έλεφάντη
 Θανάση Γιαλικέτση
 και κείμενα του
ANTONIO ΓΚΡΑΜΣΙ
 για πρώτη φορά
 στα ελληνικά

Γκράμσι:

ή επέτειος μιᾶς ἀπουσίας

του Άγγελου Έλεφάντη

Γιατί ο Γκράμσι εν ἔτει 1987; Άρκει απλῶς μιᾶ επέτειος για τά πενήντα χρόνια από τό θάνατό του στίς φασιστικές φυλακές τό 1937; Προφανῶς, ὅπως συνήθως λέγεται, για νά ανοίξει μιᾶ συζήτηση για τά προβλήματα πού ἐπεξεργάστηκε ὁ μέγας Ἰταλός στοχαστής και πού πάντα εἶναι ἐπίκαιρα.

Πῶς ὅμως μπορεῖ ν' ανοίξει στόν τόπο μας μιᾶ συζήτηση για τόν Γκράμσι, νά φανοῦν οἱ ἐπίκαιρες ὄψεις ἑνός ἔργου πού φτιάχτηκε βῆμα τό βῆμα μέσα στή βασανιστική και πολυδαίδαλη πορεία διαμόρφωσης του Ἰταλικού Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, μέσα ἀπό μιᾶ συνεχῆ κριτική ἀναρώτηση για τήν πορεία του ἐπαναστατικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στόν τόπο του και σέ ὁλόκληρη τή Δυτική Εὐρώπη;

Ἡ παχυλή πίστη στα δόγματα του σοβιετόφωνου «μαρξισμού» πού εὐδοκιμεῖ κατά τά μέρη του μοναδικοῦ κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἡ ἀγχώδης ἀναζήτηση του «νέου» στήν ὁποία ἐπιδίδονται ὅσοι ἀριστεροί πιστεψαν ὅτι τό κομμουνιστικό κόμμα ξεπεράστηκε ἱστορικά, ὁ νυσταλέος ἀκαδημαϊσμός ἢ ἡ καταναλωτική ὑστερία πού προπαγανδίζουν οἱ πολιτικοδιανοούμενες μόδες πολύ λίγα περιθώρια ἀφήνουν ὥστε ἡ επέτειος για τά πενήντάχρονα ἀπό τό θάνατο του Γκράμσι νά ἀποτελέσει ἀφορμή για γόνιμους προβληματισμούς, για νά ἐντοπίσουμε τό στίγμα στο ὁποῖο βρισκόμαστε. Δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά ὑποστηρίξει κανείς ὅτι ἡ συζήτηση πού θά ἴπρεπε νά συνοδεύει αὐτή τήν ἐπέτειο εἶναι πρακτικά ἀδιανόητη.

Τό έργο του Γκράμσι ώς τις άρχές της δεκαετίας του '70 έμεινε άγνωστο στον τόπο μας¹ και τό έλληνικό άριστερό κίνημα, σέ όλες του τις πολιτικοϊδεολογικές αποχρώσεις, στάθηκε χώρος άξενος γι' αυτή τή σκέψη πού προσπάθησε νά θεωρητικοποιήσει τήν πολυπλοκότητα τής έπαναστατικής διαδικασίας στίς σύγχρονες άνεπτυγμένες κοινωνίες.

Άς τό έπισημάνουμε εύθύς έξαρχής: οί ύστερήσεις μιās όλόκληρης ιστορικής έποχής πού σφραγίστηκε από τό δογματισμό αλλά και οί «πλουραλισμοί» τής τελευταίας δεκαπενταετίας στην όποία δοξολογήθηκε δογματικότατα ό «άντιδογματισμός» άφησαν άοπλο και άνάπηρο τό άριστερό κίνημα. Τό θεωρητικό τέλμα στό όποίο όδηγήθηκαν τά πράγματα μεταφράζεται σέ άντίστοιχο πολιτικό και κάθε συζήτηση ή διαμάχη γιά τά προβλήματα τής προοπτικής ή τής μετάβασης στό σοσιαλισμό καταλήγει σέ κοινοτοπες και άδιέξοδες διακηρύξεις πού έπιβάλλει ή τρέχουσα πολιτική είδησεογραφία. Μέσα σέ ένα τέτοιο κλίμα περιττεψε, φυσικά, κάθε συζήτηση γιά τόν Γκράμσι όπως περιττεψε και κάθε σοβαρότερη έπικοινωνία μέ τό έργο του ή μέ έργα πού έμπνεύστηκαν άπ' αυτόν.

Όστόσο ή σκέψη του Γκράμσι είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τά θεωρητικά και πολιτικά προβλήματα τής μετάβασης, στίς άνεπτυγμένες κοινωνίες τουλάχιστον. Είναι επίσης άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν έννοια και τό ρόλο του κομμουνιστικού κόμματος. Έτσι, άν άποκόψει κανείς τόν Γκράμσι από τό σύνθετο πλέγμα οίκονομίας/πολιτικής, μαζών/κράτους/θεσμών, ήγεμονίας/διανοουμένων/κόμματος, τόν μετατρέπει σέ άνώδυνο πολιτισμολόγο, ένδεχομένως και κουλουριάρη γιά τά καθ' ήμās. Οί κεφαλαιώδεις έπεξεργασίες του γιά τήν ήγεμονία, πού αναζωογόνησαν τή μαρξιστική πολιτική σκέψη μεταπολεμικά, άν δέν έντάσσονται σέ μιιά θεωρητικο-πολιτική προοπτική κοινωνικοποίησης τής πολιτικής ώς στοιχείου ίκανού νά δώσει στην πλειοψηφία τά μέσα νά αυτοκυβερνηθεί, όπως τονίζει ό Ν. Μπανταλόνι², μήπως δέν άποκόπτονται από τή διαδικασία άναπαραγωγής του κεφαλαίου και δέν άποσυσχετίζονται, έπομένως, από τή διαλεκτική οίκονομίας/πολιτικής; Έτσι ό «θεωρητικός τών ύπερδομών», όπως χαρακτηρίστηκε, μπορεί νά μεταμορφωθεί σέ άκαχο σοσιαλδημοκράτη.

Άν πάλι, όπως ύποθέτει ό Νορμπερτο Μπόμπιο, ή σκέψη του Γκράμσι είναι έπαναστατική, και κατ' αυτόν τό είναι, τότε ή άρχή τής ήγεμονίας ώς ταξικής διαδικασίας πού συνδυάζει έξαναγκασμό και συναίνεση και ό πολιτικοπολιτικός πλουραλισμός έρχονται σέ κατάφωρη άν-

τίφαση: «σκέψη έπαναστατική, κόμμα έπαναστατικό, έπαναστατικό πολιτικό σχέδιο δέν μπορούν νά είναι πλουραλιστικά». ³ Άρα ή πολιτική σκέψη πού βασίζεται στον Γκράμσι δέν μπορεί νά στοχεύει τόν δημοκρατικό σοσιαλισμό ή άν τόν στοχεύει δέν μπορεί νά αναφέρεται στον Γκράμσι.

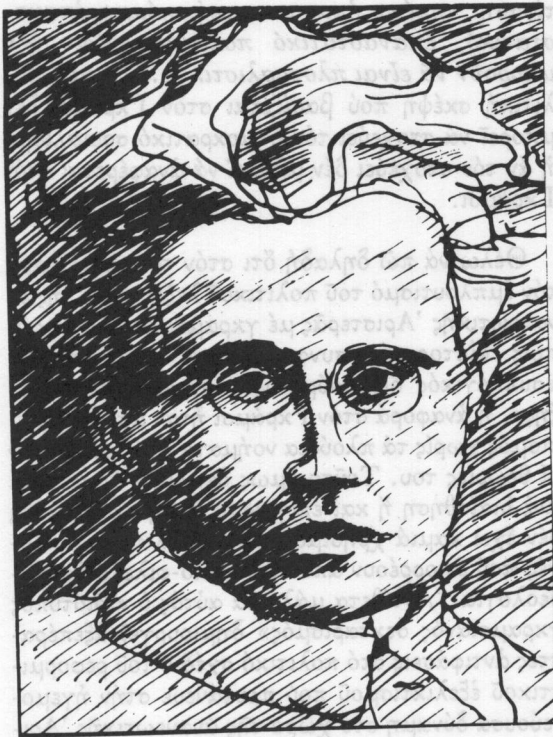
Θέλω νά πώ δηλαδή ότι στον τόπο μας παρά τόν έμπλουτισμό του πολιτικού λεξιλογίου τής άνανεωτικής Άριστερας μέ γκραμσιανούς όρους όπως «ιστορικός συνασπισμός», «ήγεμονία», «συλλογικός διανοούμενος», «θεωρία τής πράξης», ή άναφορά στον Γκράμσι ήταν άπλός μιμητισμός χωρίς τά πλούσια νοήματα πού καλύπτουν οί θεωρίες του. Τουτό όμως δέν είναι άσχετο μέ μιιά διαίσθηση ή και έπίγνωση ότι ή σκέψη αυτή δέν έχει καμιά χρησιμότητα σέ πολιτικές έπιλογές πού άπορρέουν από τή νομικο-φιλελεύθερη ιδεολογία. Άντίθετα μάλιστα αυτός ό «ιδιότυπος γκραμσιανός σεκταρισμός» δημιουργεί άξεπέραστες άντιφάσεις στό πολιτικό σχέδιο του ρεφορμιστικού έξελικτισμού πού πρυτάνευε στην ήγεμονεύουσα δύναμη στό χώρο τής άνανεωτικής Άριστερας. Γιά τούς άλλους χώρους, π.χ. γιά τό ΚΚΕ, δέν ήταν δυνατό νά γίνει λόγος έξ όρισμού. Άλλού, μηδέ τής Ιταλίας έξαιρουμένης, τό «ζήτημα Γκράμσι» παίχτηκε και παίζεται άκόμη στίς διαφορετικές άναγνώσεις και έρμηνείες του έργου του. Έδω, μιιά και έλειπε τό έργο, τό παιχνίδι παίχτηκε στή μή άνάγνωση, τήν άποσιώπηση.

Η πίεση πού άσχοϋσε στην Άριστερά ή μετεμφυλιοπολεμική έθνικοφροσύνη και τό άγος τής έπανένταξης τών κομμουνιστών στην έθνική πολιτική ζωή έξωθούσε άνεπίγνωστα προς «ήπιες τεχνολογίες» του πολιτικού λόγου. Κι ύστερα όταν συσσωρεύτηκαν τά στοιχεία ή άρθηκαν οί άναστολές άνοιξε διάπλατα ό δρόμος γιά μιιά όρμητική παραίτηση από όλόκληρο τό θεωρητικό όπλοστάσιο του μαρξισμού, ιδιαίτερα εκείνου του μαρξισμού τόν όποίο ή σκέψη του Γκράμσι γονιμοποιούσε. Έγινε έτσι δυνατό νά προσυπογραφεί ή θέση του Ν. Μπόμπιο ότι τελικά μαρξιστική θεωρία γιά τή μετάβαση στό σοσιαλισμό και τό σο-

1. Όποιοσδήποτε θελήσει νά γνωρίσει τό μεταφρασμένο έργο του Γκράμσι θά διαπιστώσει ότι δέν ύπάρχει σχεδόν τίποτε στα έλληνικά ώς τις άρχές τής δεκαετίας του '70: δεκαπέντε σελίδες όλο κι όλο σέ δύο τεύχη τής Έπιθεώρησης Τέχνης, τό 1965 και τό 1966. Άλλά και ή συνέχεια δέν ήταν ιδιαίτερα καρπερή: Είδαν τό φως μερικά σπαράγματα από έργα του Γκράμσι παρουσιασμένα τις περισσότερες φορές μέ μιάν έγκληματική προχειρότητα και άνήκουστη μεταφραστική εύκολία.

2. Ν. Badaloni, *Il marxismo di Gramsci*, Einaudi, σ. 182.

3. Norberto Bobbio, *Γιά ποιό σοσιαλισμό;*, έκδ. Εϋρώπη 1982.

σιαλιστικό κράτος δεν υπάρχει ή αν υπάρχει είναι ολοκληρωτική.

‘Ο Γκράμσι και η επάρατος ανάμνηση του λενινισμού

Οι προηγούμενες έπισημάνσεις, νομίζω, διαγράφουν τό γενικό πλαίσιο μέσα στό οποίο διαμορφώθηκαν οι ιδεολογικοί και θεωρητικοί προσανατολισμοί στό χώρο τής ανανεωτικής ‘Αριστεράς. Μπορούμε όμως νά πάμε λίγο πιό πέρα.

4. Βλέπε από τή διαθέσιμη στά ελληνικά βιβλιογραφία: Κριστίν Βυσί-Γκλυκσμάν, *‘Ο Γκράμσι και τό κράτος*, σ. 219 και έπ., έκδ. Θεμέλιο, Κουιντίν Χοάρ και Τζέφφι Νόελ Σμίθ, *Γιά τόν Γκράμσι*, Ουμπέρτο Τσερόνι, *‘Η θεωρία του πολιτικού κόμματος*, έκδ. «Παρατηρητής» 1985, Πέρυ Άντερσον, *Οι άντινομίες του ‘Αντόνιο Γκράμσι*, έκδ. «Μαρξιστική Συσπείρωση», 1986, Λουτσιάνο Γκρούπι, *‘Η έννοια τής ήγεμονίας στον Γκράμσι*, Νίκου Πουλιαντζά, *Πολιτική έξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο 1976. ‘Η είρωνεία είναι ότι ό μόνος πού συσχέτισε τόν Γκράμσι μέ τόν Λένιν, θεωρώντας τό έργο του άνώτατο στάδιο του λενινισμού, ήταν ένας ποππεριανός, ό Δ. Δημητράκος. βλ. *Πολιτική έξουσία και επανάσταση*, ‘Εξάντας 1976 και «‘Η επικαιρότητα τής σκέψης του Γκράμσι» στό *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχ. 8, σ. 68 έπ. 1976.

5. Βλ. Γκράμσι, «Για τήν κατάσταση στό κόμμα των Μπολσεβίκων», *Πολιτικά Κείμενα*, ‘Οδυσσεάς, 1976.

Μέσα σ’ αυτό τό πλαίσιο όπου ή ‘Αριστερά απέστρεφε τό πρόσωπό της από εκείνα τά προβλήματα τής θεωρίας πού θά μπορούσαν νά έγκαλέσουν τά προβλήματα τής πολιτικής, νά επαναπροσδιορίσουν τά έρωτήματα και νά έλέγξουν τίς άπαντήσεις, διαμορφώθηκε προοδευτικά ένα ισχυρότατο, κυρίαρχο θά ‘λεγα ρεύμα, έντερικου άντιλενινισμού: έντερικου, κάτι πού έκφραζόταν σε ψυχολογικές στάσεις περισσότερο παρά μέσα σε έκλογικευμένες έπεξεργασίες, γιατί ποτέ και σε καμιά περίπτωση δεν άναπτύχθηκε ένας θεωρητικός λόγος πού θά τόν στοιχειοθετούσε. Λεξούλα από δω, λεξούλα από κεί ώσπου στό τέλος τό ιστορικό ένδυμα κατάντησε τόσο διάτρητο, σκοροφαγωμένο, πού κανείς δεν μπορούσε νά τό χρησιμοποιήσει. Τό πρόβλημα «ξεπεράστηκε».

‘Αλλά και τούτη ή «υπέρβαση» δεν έμεινε χωρίς συνέπειες. Μιά απ’ αυτές, όχι ή λιγότερο σημαντική, ήταν ή πλήρης άποσυσχέτιση τής ελληνικής ανανεωτικής ‘Αριστεράς και τής γκραμισιανής σκέψης. Και δεν θά ήταν δυνατό άλλωστε νά συμβεί διαφορετικά άφου ό θεωρητικός αλλά και ό πολιτικός δεσμός ανάμεσα στους δύο πολιτικούς ήγέτες και θεωρητικούς, τόν Γκράμσι και τόν Λένιν, είναι στενότατος.

Πράγματι, τό σύνολο του έργου του Γκράμσι οδηγεί στη σκέψη ότι ή θεωρία του για τήν ήγεμονία, τό πολιτικό κόμμα, τόν ιστορικό συνασπισμό άποτελεί τήν πιό σύνθετη και έπεξεργασμένη «έκδοχή» του λενινισμού ή πιό σωστά έκκινεί άπό λενινιστικές έπεξεργασίες τίς όποιες και άναπτύσσει σε μία σχέση ταυτότητας αλλά και διαφοράς. Τό γεγονός αυτό δεν άφησαν άπαρατήρητο οι έγκυρότεροι άπό τούς άναλυτές του Γκράμσι.⁴

Τό παράδοξο είναι ότι ή συνάφεια τής γκραμισικής σκέψης μέ τόν Λένιν άποτελεί ταυτόχρονα και μία ρήξη μέ εκείνον τό λενινισμό πού επικρατεί ως κανονιστικό δόγμα στην Κομμουνιστική Διεθνή και τά κομμουνιστικά κόμματα μετά τό θάνατο του Λένιν. ‘Αν και ό Γκράμσι τής δεκαετίας του ‘20 ταυτίζεται μέ τή λενινιστική γραμμή τής Γ’ Διεθνούς για τήν καταστροφή του άστικου κράτους και τή σοβιετική όργάνωση του σοσιαλιστικού στη βάση τής δικτατορίας του προλεταριάτου (τά βιώματα του Γκράμσι άπό τά ‘Εργατικά Συμβούλια του Τορίνου άποτελούσαν μόνιμη άφορά του), είναι γνωστό ότι ήδη από τό 1926 έκφράζει τούς φόβους του για τήν πορεία πού παίρνουν τά πράγματα στη Σοβιετική ‘Ενωσή μετά τή σύγκρουση Στάλιν-Τρότσκι.⁵ ‘Αργότερα, στη φυλακή, άπορρίπτει πρακτικά και θεωρητικά τή γραμμή του «σοσιαλφασισμού» του VI συνεδρίου τής Κ.Δ. ύποστηρίζοντας τήν ένωτική άντιφασιστική γραμμή τής πάλης για τή Συντακτική τήν όποία θεωρεί ως ένδιάμεση μεταβατική φάση, μετά τήν άνατροπή του φασισμού, στην πορεία

πρός τό σοσιαλισμό.

Ήδη ή ανάλυση αυτή τών *Τετραδίων τής φυλακής*, πού θά μπορούσε νά θεωρηθεί καί ως αυτοκριτική του ΙΚΚ γιά τίς ανεπάρκειες τής αντιφασιστικής του γραμμής στήν περίοδο τής ανόδου του φασισμού, πλησιάζει τίς έπεξεργασίες του Λένιν καί τής Κ.Δ. του 1922 πού μετά τήν άποτυχία τής έπανάστασης στή Δύση όδηγούνται στήν πολιτική του Ένιαίου Μετώπου καί τήν άνίχνευση ένδιάμεσων μορφών έξουσίας βασιμμένων στή συμμαχία έργατών-άγροτών μέ συμμετοχή άκόμη καί σοσιαλιστικών κομμάτων τής Β' Διεθνούς. 'Ο Λένιν του *Άριστερισμού, παιδικής άρρώστιας του κομμουνισμού* καί σέ έπόμενα έργα του έπιμένει μέ έμφαση γι' αυτή τήν κατεύθυνση. Είναι γνωστό έπίσης ότι αυτή ή στρατηγική πού συμπτυκνωνόταν στό σύνθημα «πρός τίς μάζες!» ουσιαστικά παραχαράχτηκε από τούς έπιγόνους καί έκφυλιστηκε στίς σεχταριστικές κατασκευές γιά τήν Τρίτη Περίοδο καί τό «σοσιαλισμό».

Τό σημείο αυτό είναι ένα από τά πιά χαρακτηριστικά τής συνάφειας του Γκράμσι μέ τόν Λένιν. Γιά τόν Γκράμσι, ή θεωρία τής ήγεμονίας έκκινεί από τή συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι ή χρησιμοποίηση μόνο τής δύναμης ένάντια στίς έχθρικές τάξεις δέν όδηγεί στή νίκη τής σοσιαλιστικής επανάστασης άν αυτή δέν άποτελεί προϊόν κοινωνικής ώριμάσεως, άν δηλαδή δέν έχει κατακτήσει τήν πολιτική συναίνεση τών καταπιεσμένων τάξεων καί δέν καλύπτεται από μιά σέ βάθος όχύρωση στό έσωτερικό τής κοινωνικής ένδοχώρας. Τό περιλάλητο πρόβλημα Άνατολής/Δύσης καί άντίστοιχα του πολέμου κινήσεων/πολέμου θέσεων, τών ιστορικών διαφορών κράτους/κοινωνίας τών πολιτών σέ Άνατολή (Ρωσία) καί Δυτική Εύρώπη πού δεσπόζει στίς ιστορικές έρευνες καί θεωρητικοποιήσεις τών *Τετραδίων τής Φυλακής* είναι ή εύρηματική συμπύκνωση μιās νέας στρατηγικής αλλά πού συνεπάγεται, έξισου, τή ρήξη μέ τίς άστικές μορφές άσκησης τής έξουσίας καί όργάνωσης του σοσιαλιστικού κράτους.

Γιά τόν Γκράμσι ό Λένιν είναι εκείνος πού έθεσε πρώτος τόν δάκτυλο επί τόν τύπον τών ήλων: «ή θεωρητικοπρακτική άρχή τής ήγεμονίας», γράφει, «έχει μιά σημασία γνωσιολογική. Έρχοντάς την ύπόψη σέ αυτό τό χώρο όφείλουμε νά έρευνήσουμε τή πιά σημαντική θεωρητική συνεισφορά του Ήλιτς στή φιλοσοφία τής πράξης». «'Ο Λένιν όμως», συνεχίζει, «δέν είχε τόν καιρό νά έμβαθύνει τή διατύπωσή του». ⁶ Ταυτότητα λοιπόν έμφανής αλλά καί διαφορά κατά τουτο: 'Ο Λένιν περιορισμένος στό ύπόδειγμα τής 'Οκτωβριανής Έπανάστασης ένώ διαισθάνεται τήν άναντιστοιχία του γιά τήν άνεπτυγμένη Δύση δέν βγαίνει ώστόσο άπ' αυτό τό περιβλήμα καί δέν θεωρητικοποιεί τό κομβικό στρατηγικό ζήτη-

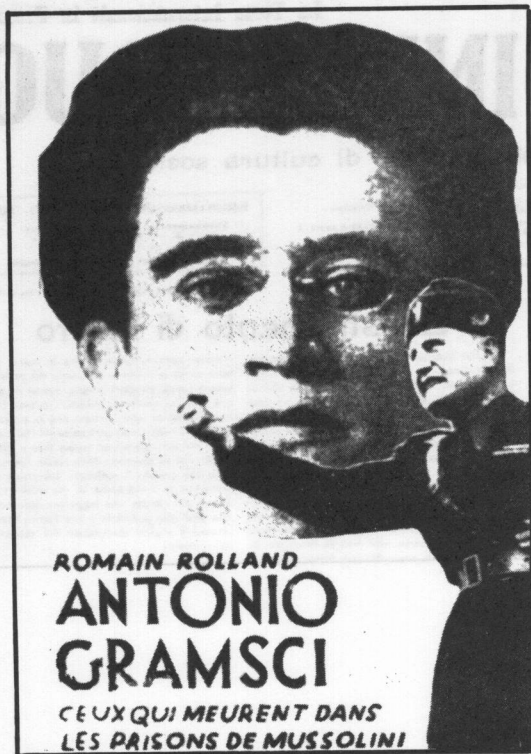

μα του περάσματος από έναν πόλεμο θέσεων σέ έναν πόλεμο κινήσεων σέ διαφορετικό από τή Ρωσία κοινωνικό πλαίσιο.

'Ο Γκράμσι γνωρίζοντας ότι «αυτό πού συμβαίνει στήν ΕΣΣΔ» (οικοδόμηση του σοσιαλισμού καί τά προβλήματά της) άποκτά κεφαλαιώδη σημασία γιά τήν επανάσταση στή Δύση, γνωρίζοντας άκόμη μετά τήν όδυνηρή καί προσωπική έμπειρία τών έτών 1919-1926 τήν άνθεκτικότητα τής άστικής κοινωνικοοικονομικής ένδοχώρας καί τή δραστικότητα τών ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους γιά τή χειραγώγηση καί ύπαγωγή τών λαϊκών μαζών στήν άστική ιδεολογία, άντιμετωπίζει τή σύνθετη διαλεκτική πολέμου θέσεων/πολέμου κινήσεων, καθοδήγησης/συναίνεσης, οικονομίας/πολιτικής, κυριαρχίας/διεύθυνσης καί παράγει τίς νέες πρόσφορες άναλυτικές κατηγορίες γιά τήν έπιστήμη τής επαναστατικοποίησης του κοινωνικού σχηματισμού καί τή θεωρητικοποίηση τών προβλημάτων τής μετάβασης.

'Αλλά ή διαλεκτική τής ήγεμονίας καί του κράτους, ή επαναξιολόγηση τής κοινωνίας τών πολιτών καί του κοινωνικού γίγνεσθαι ως άφετηριακών σημείων κάθε (επαναστατικής) πολιτικής ένώ τροποποιούν σημαντικά τήν έννοια τής λενινιστικής στρατηγικής ταυτόχρονα επανέρχονται

6. Άντόνιο Γκράμσι, *Ίστορικός ύλισμός*, σ. 74, έκδ. 'Οδυσσεάς, 1973.

στό ίδιο μέ εκείνη σημείο: τήν ανατροπή. 'Ο Γκράμσι τό λέει καθαρά: επανάσταση δέν είναι ή στιγμιαία μετωπική σύγκρουση αλλά και ό πόλεμος τών θέσεων δέν καταργεί τή στιγμή του πολέμου τών κινήσεων: τή ρήξη.

Γιά τήν επέτειο: πενήντα χρόνια ερημιάς

'Από τότε βέβαια πέρασε πολύς καιρός. Μεσολάβησε ένας παγκόσμιος πόλεμος ό φασισμός ήττήθηκε, τά κομμουνιστικά κόμματα τής Δύσης αλλά και τό κοινωνικό κράτος γνώρισαν εποχές δόξας και κατάπτωσης, «αυτά πού συνέβαιναν στην ΕΣΣΔ» (σταλινασμός) βάρυναν καταθλιπτικά πάνω στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, ήρθαν αλληπάλληλα Μπάντ Γκόντεσμπεργκ, ό Τρίτος Κόσμος αναδύθηκε στό προσκήνιο τής ιστορίας, ό πυρηνικός εξοπλισμός και ή πολιτική τών μπλόκ μπλόκαρε τήν πολιτική, τό θεωρητικό πεδίο μετατοπίστηκε από τήν παγωνιά του θεωρητικού γκουλάγκ του σταλινασμού στην πρόσκαιρη άνθοφορία τής δεκαετίας του '60 και '70, ή σημερινή ιδεολογική αντιπαράθεση του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού αντικαθρεφτίζει τή γιγαντιαία επιχείρηση τής καπιταλιστικής ανασυγκρότησης.

Εξανάρχομαι λοιπόν στό αρχικό ερώτημα πού αυτή ή μεγάλη παρέμβαση άφησε μετέωρο. Γιατί ή ελληνική ανανεωτική 'Αριστερά δέν μπολιάστηκε από τή σκέψη του Γκράμσι;

Τό «ζήτημα» τώρα, νομίζω, διαγράφεται καθαρότερα: "Όταν τούτο τό μπόλιασμα έμοιαζε κατ' αρχήν δυνατό —ξεπάγωμα του σταλινικού πάγου, πτώση τής δικτατορίας, στενότερη έπαφή μέ τά δυτικοευρωπαϊκά θεωρητικά και πολιτικά ρεύματα, αποκόλληση από τά δόγματα του σοβιετόφωνου «μαρξισμού»— έπαψε νά υπάρχει και τό πρόβλημα πού άπασχολούσε τόν Γκράμσι: 'Αλήθεια, τί χρειάζόταν τό έργο στην ανανεωτική 'Αριστερά; Τί δουλειά είχε μέ μιά σκέψη πού παρέπεμπε στον έπάραιο πλέον Λένιν, στην αναχρονιστική έννοια τής επανάστασης, μιά σκέψη στους αντίποδες του οικονομισμού της, στους αντίποδες του πολιτικού εμπειρισμού της; Κατατάχθηκε κι αυτός στην ήρωική εποχή, μάρτυρας, ήρωας, όχι όμως διανοητής πού ξεπερνούσε τό χρόνο του. Τό πρόβλημα τώρα ήταν ή ένσωμάτωση στην έθνική, τή ρεαλιστική πολιτική — κι άπ' αυτή τήν άποψη ό Γκράμσι δέν μπορούσε νά κερδίσει ούτε καν τό συμπαθητικό επίθετο «ούτοπικός».

Φυσικά δέν είπώθηκε τίποτε. 'Η σιωπή ήταν χρυσός. 'Αφέθηκε κι αυτό τό ζήτημα στην ιδιωτική πρωτοβουλία πού όσο πούλαγε κυκλοφόρησε πέντε-έξι βιβλιαράκια, ύστερα στράφηκε κι αυτή σ' άλλα κοιτάσματα. Για Γκράμσι θά μιλάμε τώρα, τήν εποχή τής νέας τεχνολογίας και τών κοιτασμάτων;

"Έτσι θά μπορούσαμε νά όρίσουμε τά πενηντάχρονα από τό θάνατο του Γκράμσι ως τήν επέτειο μιας άπουσίας.

"Ένα αφιέρωμα και ή ληξιπρόθεσμη όφειλή

'Από αυτή τή γενική μετατόπιση δέν ξεφεύγει και τό ανά χείρας περιοδικό. 'Η αναφορά σε κάποιους λόγους ή αδυναμίες δέν θά αναιρούσαν τήν κατάσταση. 'Ο ΠΟΛΙΤΗΣ στά δέκα χρόνια τής ζωής του έλάχιστα άσχολήθηκε, και αυτός, μέ τό Γκράμσι, παρόλο πού ή σκέψη του μάς έτρεφε κι όσο μπορούσαμε χορταίναμε τή πείνα μας μ' αυτήν. "Όσο μπορούσαμε: ό Γκράμσι δέν είναι έτοιμο φαί στό πιάτο, θέλει δουλειά πολλή νά τόν γευτείς, νά τόν κατανοήσεις...

'Απ' αυτό τό τεύχος αρχίζει πάντως ένα αφιέρωμα στον Γκράμσι. Τό επόμενο τεύχος του Πολίτη θά είναι όλόκληρο αφιερωμένο στον 'Ιταλό στοχαστή του εργατικού κινήματος μέ άρθρα, μελέτες και μεταφράσματα από τό έργο του. Βέβαια δέν ξοφλούμε έτσι μέ τήν από καιρό ληξιπρόθεσμη όφειλή μας προς τό έργο του Γκράμσι. Οί σελίδες του αφιερώματος αυτού δέν είναι παρά έπιστημάνσεις για μιά σκέψη πού εμπλουτίζει τό μαρξισμό και χρησιμεύει νά δούμε τά δικά μας χωρίς τίς διόπτρες του έπαρχιωτισμού.

Ο ΓΚΡΑΜΣΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ

(ἀπόσπασμα)

του *Hugues Portelli*

Ο ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΜΥΘΟΣ

Ο Γκράμσι εκτιμᾷ ότι κάθε κριτική ἀνάλυση του ἐκλογικοῦ συστήματος ὀφείλει νά βασίζεται στή μελέτη τῶν δεσμῶν του μέ τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα του ὁποίου εἶναι τό ἰδεολογικό στήριγμα. Τήν ἀπαρασάλευτη πίστη στίς ἀρετές τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ἐξηγεῖ ἡ ἐγχάραξη στίς ἰδεολογικές παραστάσεις τῶν ἀνθρώπων ἑνός ὀρισμένου ἀριθμοῦ μύθων πού ὁμως δέν ἀντέχουν στή συγκεκριμένη ἀνάλυση.

Ὁ πρῶτος καί πιό ριζωμένος μύθος σχετίζεται μέ τόν καθολικό χαρακτήρα τῆς ψηφοφορίας. Πράγματι, τόσο οἱ κατήγοροι ὅσο καί οἱ συνήγοροι τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ξεχνοῦν ὅτι οἱ ψηφοῖ δέν προστίθενται:

«Οἱ ψῆφοι (...) ἔχουν μιάν ἀπλή τεχνική ἀξία ἀφοῦ παρέχουν τό μέτρο καί τή δυνατότητα γιά συσχετισμούς· τίποτε παραπάνω. Καί ἔπειτα, τί μετροῦμε; Μετροῦμε, ἀκριβῶς, τήν ἰκανότητα καί τήν ἀποτελεσματικότητα πού ἔχει ἡ διάδοση τῆς γνώμης μερικῶν προσώπων, τῆς γνώμης τῶν δραστήριων μειονοτήτων, τῶν ἐλίτ, τῶν πρωτοποριῶν κ.λπ., δηλαδή τή συγκεκριμένη τους ὀρθολογικότητα, ἱστορικότητα ἢ συγκεκριμένη λειτουργικότητα» (Mach. 81, σ. 81).¹

Ὁ Γκράμσι ὑπογραμμίζει ὅτι "ἀτομική" γνώμη δέν ὑπάρχει. Δέν εἶναι παρά τό παράγωγο —ἢ, στήν καλύτερη περίπτωση, ἡ ἐπιλογή— ἑνός ὀρισμένου ἀριθμοῦ ἰδεῶν ἢ γνωμῶν ἐπεξεργασμένων ἀπό μειοψηφικές ομάδες. Σέ ἀντίθεση μέ τίς ἐλιτίστικες κριτικές, ὁ Γκράμσι θεωρεῖ ὅτι μέ τήν ψηφο δέν συγχέεται μέσα σέ μιὰ κοινή ἰσότητα ἢ βούληση τῶν "περιούσιων" καί τοῦ "μέσου ἀνθρώπου", ἀλλά ἀντίθετα ἐπικυρώνεται ἡ διαφορά πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ βάρους ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δύο στοιχεῖα:

«Ἡ πρόσθεση τῶν ψήφων εἶναι ἡ τελική ἐκδήλωση μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας ὅπου ἡ οὐσιαστική ἐπιρροή ἀνήκει ἀκριβῶς σέ ἐκείνους πού "ἀφιερώνουν στό κράτος καί στό "Ἔθνος τόν καλύτερο ἐάντό τους" (ὅταν πράγματι εἶναι ἔτσι)» (σ. 81).²

Ἄν λάβουμε ὑπόψη αὐτή τήν ἀνισότητα τό ἀποφασιστικό ζήτημα εἶναι ἡ ἰδεολογική νομιμοποίησή της. Σ' αὐτό τό ἐπίπεδο ὁ ἀποφασιστικός ρόλος περιέρχεται στήν "κοινή γνώμη", πού γενικά ὀρίζεται ὡς ἡ πλειοψηφική παράγωγος τῶν ἐλεύθερων ἀτομικῶν γνωμῶν καί ἡ ὁποία στήν πραγματικότητα δέν εἶναι παρά ἡ ἐπίσημη πολιτική βούληση πού προληπτικά ἐπιβάλλει ἡ ἰθύνουσα τάξη ὅταν ἐπιδιώκει νά προαγάγει μιὰ ἀντιλαϊκή ἐνέργεια ἢ εἶναι ὑποχρεωμένη νά ὑπαχθεῖ στόν ἐκλογικό ἔλεγχο.

Ἡ φυσική διάκριση τῆς δημόσιας πολιτικῆς βούλησης συνεπάγεται τήν ἀναγκαιότητα τοῦ ἐλέγχου ἐκ μέρους τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἰθύνουσας τάξης. Οἱ τελευταῖοι δέν παύουν νά ἐγκαθιδρύουν ἢ νά σταθεροποιοῦν «τό μονοπώλιο ὀργάνων κοινῆς γνώμης: ἐφημερίδες, κόμματα, Κοινοβούλιο, μέ τέτοιο τρόπο ὥστε στήν πραγματικότητα ὑπάρχει μόνο μιὰ δύναμη πού διαπλάθει τήν κοινή γνώμη καί ἐπομένως τήν ἐθνική πολιτική βούληση, καθώς οἱ διαφωνίες διασκορπίζονται σέ ἕναν ἀτομικό καί ἀνόργανο κοινό» (σ. 158).

Ἡ πολιτική ψηφοφορία καί ἡ κατά κανονικά διαστήματα ἔκφραση τῆς "λαϊκῆς κυριαρχίας" ἐξανάγκασαν τό κράτος —κατά τήν γκραμισιανή ἔννοια, δηλαδή τοῦς ἰδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους— νά δείξει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον στά ὄργανα διαμόρφωσης τῆς κοινῆς γνώμης, ἐκεῖνα πού εἶναι ἱκανά «νά προξενοῦν ἀνά πάσα στιγμή ἐκρήξεις πλασματικοῦ πανικοῦ ἢ ἐνθουσιασμοῦ, ἐκεῖνα πού ἐπιτρέπουν τήν κάρπωση συγκεκριμένων ἀποτελεσμάτων, λόγου χάρι στή διάρκεια τῶν ἐκλογῶν» (σ. 158).³

Οἱ μεγάλης κυκλοφορίας ἐφημερίδες καί τό ραδιόφωνο —ὁ Γκράμσι δέν γνώριζε ἀκόμα τά "ἀγαθά" τῆς τηλεόρασης—, ὑπό τόν ἔλεγχο τῆς ἄρχουσας τάξης, ἀνέτρεψαν σέ αὐτόν τόν τομέα τό συσχετισμό δυνάμεων, σαρώνοντας τήν παρα-

1. Ὅλα τά παραθέματα τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ εἶναι ἀπό τόν *Machiavelli* τοῦ Γκράμσι, ἐκδ. Einaudi.

2. Στό ἴδιο.

3. Στό ἴδιο, σ. 158.

Ἡ καθολική ψηφοφορία δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἐπικυρώνει ἕναν συσχετισμό δυνάμεων πού ἔχει προηγουμένως ἐπικρατήσει.

Ἡ ιδεολογική χειραγώγηση δέν εἶναι βέβαια ἡ μόνη μορφή «ἐλέγχου» τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος. Ἡ ἡγεμονία τῆς ἄρχουσας τάξης χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα τὰ θεσμικά μέσα πού τῆς παρέχει τό κοινοβουλευτικό καθεστώς.

δοσιακή διαχείριση τῆς δημόσιας γνώμης «μέ ὀργανωμένα κόμματα στό πλαίσιο ἀπολύτως καθορισμένων προγραμμάτων» (Mach. σ. 158).

Αὐτή ἡ τεχνική ἀποδείχθηκε ιδιαίτερα ἀποτελεσματική διότι, καθώς εὐρύτατοι τομείς τῆς κοινῆς γνώμης εἶναι ἀνοργάνωτοι ἤ, τό λιγότερο, δέν τούς ἔχουν θίξει οἱ ὀργανώσεις πού μποροῦν νά ἀντισταθοῦν στίς ἐπιθέσεις τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας, δηλαδή τά ἐργατικά κόμματα καί τά συνδικάτα, εἶναι ιδιαίτερα εὐάλωτοι. Ὁ Γκράμσι ἀναφέρει τό παράδειγμα τῶν γυναικῶν στίς ὁποῖες ἡ ἄρχουσα τάξη στό μεσοπόλεμο ἀρχίζει νά παραχωρεῖ τό δικαίωμα ψήφου ὄχι γιά νά τίς χειραφετήσῃ ἀλλά γιά νά ἐξασφαλίσει ἕνα εὐρύ πεδίο ἐκλογικῶν κινήσεων.

Δεδομένου ὅτι ἡ ἄρχουσα τάξη νέμεται τή «συγκινησιακή» πλειοψηφία τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, τό ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν χειραγωγῆσεων τῆς «κοινῆς γνώμης» εἶναι νά ὑπονομεύεται ἡ σημασία τῶν ἐκλογικῶν μαχῶν:

«Ἀρχεῖ νά ἔχει κανεῖς τήν ἡμέρα αὐτή τήν ιδεολογική πρωτοκαθεδρία (ἢ ἀκόμη καλύτερα τή συγκινησιακή) γιά νά κατακτήσει μιὰ πλειοψηφία πού θά κυριαρχεῖ γιά τρία, τέσσερα, πέντε χρόνια, ἀκόμα κι ἂν, ἀφοῦ περάσει ἡ συγκίνηση, ἡ ἐκλογική μάζα διαχωρίζεται ἀπό τή νόμιμη ἔκφρασή της (χώρα "νομοταγῆς" πού δέν ἀντιστοιχεῖ στήν "πραγματική" χώρα)» (σ. 159).⁴

Ἡ ιδεολογική χειραγώγηση δέν εἶναι βέβαια ἡ μόνη μορφή «ἐλέγχου» τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος. Ἡ ἡγεμονία τῆς ἄρχουσας τάξης χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα τὰ θεσμικά μέσα πού τῆς παρέχει τό κοινοβουλευτικό καθεστώς.

Ἀναλύοντας τήν ἐξέλιξη τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν τῆς Γαλλίας μετά τό 1815, ὁ Γκράμσι ἀποκαλύπτει ὅτι οἱ μετασχηματισμοί τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος συνέπιπταν πάντοτε μέ ἐσωτερικές ἀνακατατάξεις ἢ κρίσεις ἡγεμονίας τῆς ἄρχουσας τάξης. Στόν ἴδιο βαθμό πού ὁ μετασχηματισμός στίς ἰσορροπίες μεταξύ τῶν ἐξουσιῶν, οἱ ἀλλαγές στούς ρόλους τῆς γραφειοκρατίας, τοῦ στρατοῦ, τῆς ἀστυνομίας, τῆς δικαιοσύνης, καταγράφουν τόν τρόπο ἀσκησης τῆς ἡγεμονίας, στόν ἴδιο βαθμό ἀσκοῦν μέ σχετικά σταθερό τρόπο τήν ἡγεμονία «ἡ διεύθυνση ἢ οἱ περιορισμοί τῆς πολιτικῆς ψήφου, οἱ διαφορές μορφῆς ψήφου — σύστημα λίστας ἢ μέ μονοεδρική περιφέρεια, σύστημα ἀναλογικῆς ἢ πλειοψηφικό — μέ τίς ποικίλες παραλλαγές πού ἀπορρέουν ἀπ' αὐτές: σύστημα δύο Βουλῶν ἢ μία μόνο ἐκλεγόμενη Βουλή, ἐκλογή μέ ποικίλους τρόπους γιά τήν καθεμίᾳ (Βουλή ἐκλεγόμενη ἐφ' ὄρου ζωῆς ἢ κληρονομική, Γερουσία ἐκλεγόμενη ἀλλά μέ τρόπο ἐκλογῆς τῶν γερουσιαστῶν διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο τῶν βουλευτῶν κ.λπ.» (σελ. 102). Σέ κάθε περίπτωσι

χρησιμοποιεῖται κατά προτίμηση ἡ συναίνεση παρά ἡ ἰσχύς, ἐπιτρέποντας «νά φαίνεται ὅτι ἡ δύναμη στηρίζεται στή συναίνεση τῆς πλειοψηφίας, ἐκφραζόμενης ἀπό ἠθῆθεν ὄργανα δημόσιας κοινῆς γνώμης» (σ. 203), ἐπικυρωμένης ἀπό τήν καθολική ψηφοφορία.

Αὐτός ὁ περιορισμός τοῦ ρόλου τῶν ἐκλογῶν συνδυάζεται μέ τή διάκριση τῶν ἐξουσιῶν πού προσιδιάζει στό κοινοβουλευτικό σύστημα. Ἐκλέγονται μόνο τά μέλη τοῦ Κοινοβουλίου ἢ διαφορετικά τά μέλη τῆς πιό «ιδεολογικῆς» ἐξουσίας καί τῆς λιγότερο «πολιτικῆς» ἐνώ τό πραγματικό διευθυντικό προσωπικό, δηλαδή ἡ γραφειοκρατία, κάτοχος τῆς ἐξουσίας ἐξαναγκασμοῦ, παραμένει ἀνεξέλεγκτη καί βλέπει νά πολλαπλασιάζονται οἱ ἀρμοδιότητές της μέ τήν ἐνίσχυση τῶν προνομίων της ἐντός τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ κράτους.

Ἡ λαϊκή διεκδίκηση γιά τήν ἐκλογή ὅλων τῶν λειτουργῶν δέν ἦταν παρά ἡ συνέπεια αὐτῆς τῆς διολίσθησης τῶν ἐξουσιῶν. Ὅταν συνομολογεῖται ἡ ἐκλογιμότητα τῶν ὀργάνων, ἡ θέσπιση αὐτῆ ἀποτελεῖ τήν ἀκραία ἀπόληξη τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀλλά, ταυτόχρονα, ἐπιφέρει τή διάλυσή της καθώς εἰσάγει τήν ἀρχή τῆς «διαρκούς Συντακτικῆς» (σ. 87).

Στίς Δημοκρατίες ἡ κατά κανονικά διαστήματα ἐκλογή τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους «δέν προσέφερε σέ αὐτή τή στοιχειώδη λαϊκή διεκδίκηση παρά μιὰ ἀπατηλή ἱκανοποίηση» (σ. 87).

Τό ἐκλογικό σύστημα ἀποδείχθηκε, λοιπόν, ἕνα ιδεολογικό μέσο ιδιαίτερα ἀποτελεσματικό ὡς πρός τήν ἐγκαθίδρυση καί τή διατήρηση τῆς ἡγεμονίας τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὡς ἐκ τούτου, στούς κόλπους τῶν λαϊκῶν τάξεων ὁ ἐκλογικός μῦθος σπανιότατα ἀμφισβητήθηκε. Ὁ Γκράμσι θά ἀποδώσει τό φαινόμενο αὐτό στίς συνθήκες ἐμφάνισης τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας.

Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση πού εἰσήγαγε τήν καθολική ψηφοφορία συνδέεται ἱστορικά μέ τή γακωβνίνικη ἡγεμονία τοῦ παριζιάνικου ἀστικοῦ συνασπισμοῦ (ἀστική τάξη-λαϊκές τάξεις) πάνω στήν ἀγροτική ἐπαρχία. Ἀλλά οἱ ἐπαναστάτες τοῦ 1848, μὴ ἔχοντας κατανοήσει τή στενή σχέση μεταξύ ἡγεμονίας καί «καθολικῆς» ψηφοφορίας, θά γνωρίσουν τήν ἀποτυχία: ἡ καθολική ψηφοφορία τοῦ 1848 πού διεκδικούσαν, ἐλλείψει ἡγεμονίας πάνω στήν ἀγροτική Γαλλία, μεταφράστηκε σέ θρίαμβο τοῦ Ναπολέοντα τοῦ III καί τῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς.

Μόνο μέ τήν Κομμούνια οἱ ἐπαναστάτες τοῦ Παρισιῦ θά ἀπομυθοποιήσουν τήν καθολική ψηφοφορία καί θά ἐξεγερθοῦν ἀνοιχτά ἐναντίον της: «Στά 1871, τό Παρίσι κάνει ἕνα τεράστιο βήμα μπροστά, γιὰ ἐπαναστατεῖ ἐναντίον τῆς Ἐθνοσυνέλευσης τῶν Βερσαλιέζων, πού εἶχε

4. Στό ἴδιο.

έκλεγεῖ μέ καθολική ψηφοφορία, καί κατανοεῖ ὅτι ἀνάμεσα στή ψήφο καί τήν "πρόοδο" μπορεῖ νά ὑπάρξει σύγκρουση» (σ. 112). Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή δυστυχῶς δέν θά ἐπιβιώσει τῆς Κομμουνίας. «Αὐτή ἡ, ἀνεκτίμητης ἕξιας, ἱστορική ἐμπειρία χάθηκε γιατί οἱ πρωταγωνιστές τῆς ἐξολοθρεύτηκαν» (σ. 112). Τήν ἐπαύριο οἱ Παρισίνοι ἐπαναστάτες ἐντάσσονται στό ρεῦμα τοῦ "ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ" ἀλλά οἱ ἀντιλήψεις τους γιά ἀποχή ἀπό τίς ἐκλογές δέν εἶναι παρά «τό προπέτασμα "ἀδιαλλαξίας" μπροστά στήν παραιτήση τοῦ Παρισιοῦ ἀπό τόν ἐπαναστατικό ρόλο τῆς Γαλλίας, δέν εἶναι παρά ἕνας πλαδαρός καιροσκοπιμός, συνέπεια τῆς αἱματοχυσίας τοῦ 1871» (σ. 112).

Ἡ ψευδεπίγραφη ἀδιαλλαξία τοῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ εἶχε ὡς κύριο ἀποτέλεσμα νά ἀποκλείσει τίς κατώτερες τάξεις ἀπό τόν ἀγώνα γιά τήν ἡγεμονία καί νά ἐγκαταλείψει τήν ἄσκησή της στήν πολιτική τάξη τοῦ μικροαστισμοῦ πού θά ἀντιπροσωπεύει στό ἐξῆς τό ρεῦμα τοῦ ριζοσπαστισμοῦ. Ἡ ἀνάπτυξη, σέ ὅλη τή χώρα, τοῦ καπιταλισμοῦ τῶν πόλεων καί ἡ διαίρεση τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων ἐπέφεραν τή μεταφορά τῆς πολιτικῆς καθοδήγησης ἀπό τό Παρίσι στήν ἐπαρχία: «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας καί τῆς δημοκρατίας συμπίπτει πάντοτε μέ τόν ἀντικληρικανικό ἀγώνα καί τήν ἐνδυνάμωση τοῦ ριζοσπαστικοῦ κόμματος σέ ὅλη τή Γαλλία» (σ. 112).

Ἔτσι ἡ καθολική ψηφοφορία θά ἀποβεῖ τό οὐσιαστικό ἐργαλεῖο τῆς ἀστικῆς ἡγεμονίας, τό ἐργαλεῖο πού θά ἐπιτρέψει τή συστράτευση τῆς ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας καί τῆς ἀγροτιάς, «ἐνοποιημένων στό ἐνδιάμεσο ἐπίπεδο τῆς μικροαστικῆς μετριότητος» (σ. 112).

Ἡ σοβαρή εὐθύνη τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ στή Γαλλία καί τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀποχῆς στήν Ἰταλία, κατά τόν Γκράμσι, ὀφείλεται στά ὄρια τοῦ οἰκονομικοῦ τους, στήν ἀδυναμία τους νά περάσουν ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ οἰκονομικοῦ κορπορατισμοῦ στό πολιτικό. Δέν κατανόησαν ὅτι μιά κοινωνική τάξη — ἡ ἐργατική στήν προκειμένη περίπτωση — δέν μπορεῖ νά γίνεῖ ἄρχουσα παρά ἀσκώντας ἡγεμονία πάνω σέ μιά σειρά σύμμαχων κοινωνικῶν στρωμάτων, ὑπερβαίνοντας, ἄρα, τά ἴδια τῆς τά συντεχνιακά συμφέροντα ὑπέρ ἑνός συμβιβασμοῦ μέ αὐτά τά στρώματα. Γι' αὐτό οἱ θιασῶτες τῆς ἀποχῆς καί τοῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ ἐγκατέλειψαν στήν ἄρχουσα τάξη τήν πνευματική διεύθυνση τοῦ κοινωνικοῦ σώματος — ἡ ἀντιδιανοοῦμενη πολεμική τους εἶναι πολύ ἀποκαλυπτική ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη — καί ὀχυρώθηκαν σέ μιά στάση καθαρᾶ ἀμυντική πού ἄφηνε ἐλεύθερο τό πεδίο στόν ἐκλογικό ρεφορμισμὸ ἐργατιστικοῦ ἢ σοσιαλδημοκρατικοῦ τύπου.

Ἡ στάση αὐτή δέν περιορίστηκε ἄλλωστε στίς

Ἡ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ ΣΤΙΣ ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

16 Νοεμβρίου 1919: Πρῶτες μεταπολεμικῆς ἐκλογές στήν Ἰταλία. Ὁ Γκράμσι ἀντιτίθεται, μέσα στό ΣΚΙ, στους θιασῶτες τῆς ἀποχῆς ἀπό τίς ἐκλογές (Μπορντίγκα) θεωρώντας, ὅπως καί ἐκεῖνοι, ὅτι ναι ἢ μὴν ἡ κομμουνιστική ἐπανάσταση δέν θά πραγματοποιηθεῖ ἐκλογικά, ἀλλά ὅτι οἱ συνειδητοὶ ἐπαναστάτες σέ ἐκείνη τῆ συγκυρία ἦταν μιά μικρή μειονότητα. Προεῖχε, ἐπομένως, οἱ σοσιαλιστές νά πείσουν τίς μάζες, διότι διαφορετικά, ἀκόμη κι ἂν πετύχαιναν νά κατακτήσουν τήν ἐξουσία πραξικοπηματικά, ὄντας ξεκομμένοι ἀπό τή μάζα τῶν ἐργατῶν-ἀγροτῶν θά ὑπέκυπταν σύντομα στήν καπιταλιστική ἀντεπίθεση. Γιὰ τό σκοπὸ τῆς κατάκτησης τῶν μαζῶν στό στρατόπεδο τῆς ἐπανάστασης, οἱ ἐκλογές, ὄντας ἕνα πεδίο ἀγῶνων διαπαιδαγώγησης καί ὀργάνωσης τῶν μαζῶν, ἀποτελοῦν ἀποφασιστικό μέσο. Κατά τοῦτο ὁ Γκράμσι διαφοροποιεῖται καί ἀπό τοὺς μαξιμαλιστές τοῦ Σεράτι καί τοὺς ρεφορμιστές τοῦ Τουράτι πού, στήν οὐσία, θεωροῦν ὅτι ὁ σοσιαλιστικός μετασχηματισμὸς θά ἐπιτευχθεῖ μέ τήν κατάκτηση τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας.

1920: Δημοτικῆς ἐκλογές: Ὁ Γκράμσι παραμένει σταθερός στήν ἴδια ἄποψη. Ὅμως ἡ ὁμάδα τοῦ Ordine Nuovo διχάζεται καθὼς οἱ Τάσκα, Τολιάτι καί Τερατσίνι υἱοθετοῦν τίς ἀπόψεις τοῦ Μπορντίγκα περί ἀποχῆς. Ὁ Γκράμσι ἀπομονωμένος ὀργανώνει τήν ὁμάδα "Κομμουνιστική διαπαιδαγώγηση", ἀπορρίπτοντας τό δίλημμα ἀποχή-συμμετοχή.

Μάιος 1921, ἀμέσως μετὰ τῆ διάσπαση τοῦ ΣΚΙ (συνέδριο τοῦ Λιβόρνο). Ἡ Διεθνῆς συμπίπτει μέ τίς θέσεις τοῦ Γκράμσι ὡς πρὸς τίς ἐκλογές. Τό νεοπαγές ὅμως ΙΚΚ βρίσκεται ὑπὸ τήν ἐπιρροή καί τήν καθοδήγηση τοῦ Μπορντίγκα, ὁ ὁποῖος ὑπακούει μὲν στήν ἐντολή τῆς Κ.Δ. γιά τῆ συμμετοχὴ στίς ἐκλογές, ὡστόσο στή διάρκεια τους στρέφει τὰ πυρὰ κυρίως κατὰ τοῦ Σ.Κ. γιά νά ἀποκαλύψει τόν προδοτικό του χαρακτήρα (πρόδρομο σύμπτωμα τοῦ "σοσιαλφασισμοῦ"). Στίς ἐκλογές οἱ σοσιαλιστές κερδίζουν 1.569.559 ψήφους καί 122 ἔδρες, ἐναντί 291.952 ψήφων τῶν κομμουνιστῶν καί 15 ἔδρων στό Κοινοβούλιο. Ὁ Γκράμσι θά συμπεράνει μέ πικρία: «Τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα δέν εἶναι κόμμα τῶν μεγάλων μαζῶν». Ἐπεταῖ ἡ πορεία στή Ρώμη τοῦ Μουσολίνι (Ὀκτώβριος 1922) καί ἡ ἀποσύνθεση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ.

1924: Ἀπρίλιος. Ἐκλογές κάτω ἀπὸ τήν τρομοκρατία τοῦ ἀνερχόμενου φασιστικοῦ καθεστώτος καί μέ ἕνα ἐξωφρενικά καλπονοθευτικὸ ἐκλογικὸ σύστημα. Ὁ Γκράμσι, ὄντας πλέον γραμματέας τοῦ ΙΚΚ, ἐπιβάλλει τῆ συμμετοχὴ τοῦ κόμματος στίς ἐκλογές ὀρίζοντάς τιν ὡς πράξη ἀντίστασης κατὰ τοῦ φασισμοῦ.

1926: Ὁ Γκράμσι συλλαμβάνεται καί καταδικάζεται γιατί ἀπέδειξε ἔμπρακτα ὅτι μπορεῖ νά εἶναι ἐπαναστάτης ἀκόμη καί στό Κοινοβούλιο, παρόλο πού οὐδέποτε πίστεψε ὅτι οἱ ἐκλογές εἶναι ἡ βασιλικὴ ὁδὸς πρὸς τό σοσιαλισμὸ. (Σ.τ.μ.)

Τό έκλογικό σύστημα αποδείχτηκε, λοιπόν, ένα ιδεολογικό μέσο ιδιαίτερα αποτελεσματικό ως προς την εγκαθίδρυση και τή διατήρηση της ηγεμονίας της αστικής τάξης.

λαϊκές τάξεις. Ο Γκράμσι υπογραμμίζει ότι οι δυνάμεις του καθολικισμού υπέπεσαν στις ίδιες πλάνες μετά την άνατροπή της φεουδαρχικής αριστοκρατίας. Η άρνηση των καθολικών να συμμετάσχουν στις εκλογές (πού εκφράστηκε με τό δόγμα non-expedit) από τό 1870 ως τό 1913 στό όνομα της αντίθεσης ανάμεσα στην πραγματική Ιταλία και τήν Ιταλία του νόμου (τή νομοταγή) κάλυπτε πολύ άσχημα τήν πολιτική άδυναμία του Βατικανού και τό φόβο του μπροστά σε μία άνοιχτή σύγκρουση με τίς δυνάμεις των λαϊκών· όπως άλλωστε και ή δημοψηφισματική επίλογή των Γάλλων έθνικιστών μετά τό 1875, στό όνομα του πολιτικού ρεαλισμού, άπέρρεε από μία θεώρηση των εκλογών όχι λιγότερο άφηρημένη και "οικονομιστική", πού λησμονούσε τόν συγκεκριμένο δεσμό ανάμεσα στην καθολική ψηφοφορία και τήν ηγεμονία μιās κοινωνικής τάξης.

Από τήν άνάλυση αυτή του έκλογικού συστήματος ό Γκράμσι βγάζει δύο συμπεράσματα. Τό πρώτο: δέν υπάρχει έναίο και άφηρημένο μοντέλο καθολικής ψηφοφορίας· στην ιστορία κάθε κοινωνικού σχηματισμού «*υπήρχαν διάφοροι τύποι "καθολικής ψηφοφορίας" στό βαθμό πού άλλαζαν ιστορικά οί οικονομικοπολιτικές συνθήκες*» (σ. 111). Τό δεύτερο: τό σύστημα των εκλογών αποτελεί ένα έργαλειό ιδεολογικής και πολιτικής διεύθυνσης, τό όποιο έπινοήθηκε και χρησιμοποιήθηκε για να ενισχυθεί ή ηγεμονία της άρχουσας τάξης, άκόμη κι άν προσφέρεται, σε μερικές περιπτώσεις, ως πεδίο πάλης και για τίς κατώτερες τάξεις.

Απ' αυτή τήν άποψη, ή καθολική ψηφοφορία δέν κάνει τίποτε άλλο από τό να έπικυρώνει έναν συσχετισμό δυνάμεων πού έχει προηγουμένως έπικρατήσει:

«Κάθε έπικύρωση μέσω έκλογών ή δημοψηφίσματος έπήλθε άφου προηγουμένως

ως ή θεμελιακή τάξη (ή άρχουσα) συσπειρώθηκε στό πολιτικό πεδίο ή μάλλον στό στρατιωτικό-πολιτικό γύρω από μία "καισαρικό" τύπου προσωπικότητα, ή μετά από πόλεμο πού είχε δημιουργήσει μία κατάσταση έκτάκτου ανάγκης» (σ. 111).

Τά συμπεράσματα αυτά του Γκράμσι έξηγούν τή σταθερή του στάση από τό 1919 ως τό 1926 στό ζήτημα των εκλογών και ιδιαίτερα τή φροντίδα του να τό κατανοήσει κάτω από μία άυστηρά τακτική άποψη.

Όστόσο, ό δεσμός πού αναλύθηκε μεταξύ συστήματος εκλογών και αστικής ηγεμονίας δέν καταδικάζει τήν ίδια τήν άρχή των εκλογών από τή στιγμή πού ή ηγεμονία αυτή θά άνατραπεί;

Στήν πραγματικότητα, για τόν Γκράμσι κάτι τέτοιο δέν ισχύει. Αντίθετα, υπογραμμίζει ότι τό σύστημα των εκλογών θά όφειλε να ενισχύσει τό ρόλο του στό πλαίσιο του σοσιαλιστικού κράτους. Υπαινισσόμενος τό σοβιετικό σύστημα όπως άρχικά είχε προβλεφθεί, εκτιμά ότι ή κατάργηση του αντιπροσωπευτικού συστήματος θά απέδιδε στις εκλογές τήν πολιτική τους αποτελεσματικότητα. Τό ζήτημα είναι να μή σταματά ή συμμετοχή του πολίτη στή δημόσια ζωή με τήν ψηφοφορία αλλά να άρχίζει με αυτήν. Η συναίνεση να μην είναι πιά παθητική αλλά ενεργητική, οί εκλογές να μην είναι δικαίωμα αλλά λειτουργία· οί έκλογείς να θεωρούνται «"λειτουργοί" του κράτους και οί εκλογές έθελοντικός τρόπος στρατολόγησης λειτουργών ενός όρισμένου τύπου πού, ως ένα βαθμό, θά προσέγγιζαν τήν έννοια της άυτοκυβέρνησης» (σ. 11).

Μέ αυτό τό πνεύμα, ή προεκλογική έστρατεία και τά παραδοσιακά προεκλογικά προγράμματα θά εξαφανίζονταν, δίνοντας τή θέση τους σε ένα σύστημα "άμεσης συγκεκριμένης έργασίας" πού θά τό επιδοκίμαζαν οί εκλογείς «για να τό πραγματώσουν, θά δεσμεύονταν να κάνουν κάτι παραπάνω από τόν νομοταγή πολίτη, θά ήταν, κατά κάποιο τρόπο, ένα είδος πρωτοπορίας υπεύθυνης και ενεργητικής έργασίας».

Μ' αυτόν τόν τρόπο, οί εκλογές θά μπορούσαν να παίξουν τόν διπλό τους ρόλο: πολιτικής άγωγής και διαπαιδαγώγησης άφ' ενός, πάλης κατά τής παθητικότητας των μαζών άφ' έτέρου.

Έως ότου ένα τέτοιο πρόταγμα γίνει έπίκαιρο —και πρέπει να όμολογήσουμε ότι στις διάφορες χώρες όπου ή αστική ηγεμονία άνατράπηκε, τό σύστημα των εκλογών δέν έπαιξε τό ρόλο πού του απέδιδε ό Γκράμσι· είναι τό λιγότερο πού θά μπορούσαμε να πούμε σήμερα—, άς κρατήσουμε τήν άνάλυση του Γκράμσι για τίς εκλογές και τήν πρακτική τους χρησιμοποίηση. Σ' αυτόν τόν τομέα, όπως και σε πολλούς άλλους, τά πάντα πρέπει να άρχίσουν από τήν άρχή.

Ιούνιος 1974

«ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΛΑΚΗ»

3 Ιουλίου¹

Πολυαγαπημένη μου Τατιάνα

Νομίζω ότι δραματοποίησες την έκφρασή μου "άσωτος υιός" και θά ήθελα να σου περιγράψω πιά παραστατικά τη σημερινή πνευματική μου διάθεση. Έχω την εντύπωση (πού ριζώνει ολοένα και περισσότερο μέσα μου παίρνοντας τη δύναμη βαθιάς πεποίθησης) ότι ο "κόσμος" των συναισθηματικών μου σχέσεων συνήθισε στην ιδέα πώς είμαι φυλακισμένος. Αυτή η κατάσταση έχει μιάν άμοιβαία ανταπόκριση· και εγώ επίσης συνήθισα στην ιδέα ότι οι άλλοι συνήθισαν κ.λπ. Αυτή είναι η πνευματική μου διάθεση. Σου έχω γράψει ότι κάτι τέτοιο μου είχε ξανασυμβεί (χωρίς να έχει σχέση, φυσικά, μέ φυλακή) και ήταν αλήθεια. 'Αλλά στο παρελθόν αυτές οι ρήξεις ως "άσωτου υιού" σχεδόν μέ γέμιζαν μέ υπερηφάνεια κι όχι μόνο δέν προσπαθοῦσα να τίς αποφύγω αλλά αντίθετα τίς έπεδίωκα. Στην πραγματικότητα, εκείνη τήν εποχή, ή συμπεριφορά μου αυτή ήταν μιá αναγκαία διαδικασία για τή διαμόρφωση τής προσωπικότητάς μου και για τήν κατάκτηση τής ανεξαρτησίας μου. Αυτό φυσικά δέν ήταν δυνατό να γίνει χωρίς να σπάσουν κάποιες κλωστές, μιá και τό πρόβλημα ήταν να αλλάξει ριζικά τό πεδίο πάνω στό όποιο θά άναπτυσσόταν ή κατοπινή μου ζωή. Σήμερα δέν είναι τό ίδιο. Τώρα πρόκειται για πιά ζωτικά πράγματα. Δεδομένου ότι από τή μεριά μου δέν ύπάρχει καμιá αλλαγή πνευματικού πεδίου, για μένα τό ζήτημα είναι να αισθανθώ άπομονωμένος σ' αυτόν τόν ίδιο χώρο πού προορίζεται να μου δημιουργεί συναισθηματικούς δεσμούς.

Μή νομίσείς ότι τό αίσθημα τής προσωπικής άπομόνωσης μέ ρίχνει στην άπόγνωση ή σε κάποια άλλη τραγική κατάσταση. Στην πραγματικότητα, και στίς χειρότερες συνθηκες ποτέ δέν δοκίμασα τήν άνάγκη για μιá προσφορά

ήθικης ένεργειας άπ' έξω ώστε να ζήσω ένεργητικά τήν ίδια μου τή ζωή. Και σήμερα, πού αισθάνομαι ότι ή δύναμη τής θελήσεώς μου έγινε πιά συγκεκριμένη και πιά πραγματική, νιώθω λιγότερο αυτή τήν άνάγκη. Όμως ενώ στό παρελθόν, όπως σου έλεγα, ένιωθα σχεδόν υπερήφανος όταν αυτοαπομονωνόμουν, σήμερα αντίθετα συναισθάνομαι όλη τή φτώχεια, τό άγονο, τή στενότητα μιáς ζωής πού είναι καταδικασμένη να βασίζεται άποκλειστικά στη θέληση. Νά, λοιπόν, ποιá είναι ή σημερινή μου πνευματική διάθεση.

— Έχω τήν εντύπωση ότι δέν έλαβες ή ότι έλαβες μέ μεγάλη καθυστέρηση ένα γράμμα πού σου 'γραφα πριν μερικές εβδομάδες. Ήταν μερικές άράδες για σένα και μερικές άκόμη για τήν άδελφή μου Τερεσίνα. Ξέρεις, πάει καιρός πού δέν μου 'εγραψαν από τό σπίτι και δέν μου 'εστειλαν νέα τής μάνας μου. Είμαι πολύ άνήσυχος γι' αυτό.

— Έριξα μιá πρώτη ματιά στό άρθρο του πρίγκιπα Μίρσκι για τή θεωρία τής ιστορίας και τής ιστοριογραφίας. Νομίζω ότι πρόκειται για δοκίμιο αξιόλογο, πολύ ένδιαφέρον.² Είχα διαβάσει πριν μήνες ένα δοκίμιο του Μίρσκι για τόν Ντοστογιέφσκι, δημοσιευμένο σε ένα είδικό τεύχος του περιοδικού *Cultura*, αφιερωμένο στόν Ντοστογιέφσκι. Και εκείνο τό δοκίμιο ήταν έξαιρετικά όξυδερκές· είναι έκπληκτικό τό γεγονός ότι ό Μίρσκι άφομοίωσε μέ τέτοια εύφυία και διορατικότητα ένα μέρος τουλάχιστον αυτού

1. Πρέπει να διαβαστεί "Αύγουστος" (στό πρωτότυπο ή διόρθωση έγινε από κάποιο ξένο χέρι).

πού αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα του ιστορικού υλισμού. Νομίζω ότι η επιστημονική του θέση είναι τόσο πιο αξιοπρόσεκτη όσο είναι απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και παρασιτικά πολιτιστικά στολίδια που λίγο λίγο γλίστρησαν στο χώρο της θεωρίας της ιστορίας λόγω της μεγάλης δημοτικότητας που απέκτησε ο θεικισμός στο τέλος του περασμένου και στις αρχές ετούτου του αιώνα.

—“Ελαβα ήδη τις *Prospettive Economiche* του Μορτάρα. Νομίζω ότι αυτός ο τόμος αντιπροσωπεύει μία καμπή στον προσανατολισμό που είχε δώσει μέχρι τώρα ο συγγραφέας τους στη έπιτηρίδα του. Φαίνεται ότι η οικονομική κρίση, με τις φοβερές αβεβαιότητες της, ήταν εκείνη που συνέβαλε στη νέα στάση του Μορτάρα· όπως και να 'χει τό πράγμα, από επιστημονική άποψη, τόσο ριζική αλλαγή από τη μία χρονιά στην άλλη είναι σκανδαλώδης.

— Θά μπορούσε να πει κανείς ότι στο εξής δεν έχω πιά ένα πραγματικό πρόγραμμα μελέτης και εργασίας και φυσικά κάτι τέτοιο ήταν επόμενο. Είχα την πρόθεση να έρευνήσω έναν όρισμένο αριθμό προβλημάτων, αλλά σε κάποια στιγμή οι έρευνες αυτές θά έπρεπε μοιραία να καταλήξουν σε μία τεκμηρίωση και, επομένως, σε μία φάση εργασίας και επεξεργασίας που προϋποθέτουν μιάν ολόκληρη βιβλιοθήκη. Αυτό δεν σημαίνει ότι χάνω τελείως τό χρόνο μου, αλλά να, δεν έχω πιά διάθεση να επιδιδομαι σε έκτεταμένες έρευνες προς γενικές και προκαθορισμένες κατευθύνσεις για τήν ώρα τουλάχιστον.

Θά σοῦ δώσω ένα παράδειγμα: ένα ζήτημα που περισσότερο μου κέντρισε τό ενδιαφέρον αυτά τά τελευταία χρόνια ήταν να προσδιορίσω έναν όρισμένο αριθμό χαρακτηριστικών όψεων της ιστορίας των Ίταλών διανοουμένων. Αυτό τό ενδιαφέρον μου τό γέννησε από τη μία μεριά ή έπιθυμία μου να έμβραθύνω στην έννοια του κράτους και, από τήν άλλη, ή έπιθυμία μου να γνωρίσω όρισμένες πλευρές της ιστορικής ανάπτυξης του Ιταλικού λαού. Ακόμα και αν περιοριστεί ή έρευνα στις γενικές της γραμμές, τό έγχειρημα είναι τεράστιο. Πρέπει αναγκαστικά να φτάσει κανείς ως τή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και στην πρώτη συγκέντρωση “κοσμοπολιτών” διανοουμένων (“αυτοκρατορικών”) που προκάλεσε· να μελετήσει, στη συνέχεια, ή

διαμόρφωση της εκκλησιαστικής όργάνωσης (χριστιανικής και παπικής) που δίνει στους έπίγονους του αυτοκρατορικού διανοούμενου κοσμοπολιτισμού τή μορφή μιάς ευρωπαϊκής κάστας κ.λπ. κ.λπ. “Έτσι μόνο, κατ' έμέ, μπορεί να εξηγηθεί τό γεγονός ότι πρέπει να έρθει ο 18ος αιώνας, δηλαδή ή έναρξη των πρώτων αγώνων μεταξύ κράτους και Έκκλησίας για τή σύγκρουση δικαιοδοσιών (*jurisdictionalismo*), όποτε και μπορούμε να μιλάμε για “έθνικούς Ίταλούς διανοουμένους”. Μέχρι τότε οι Ίταλοί διανοούμενοι ήταν κοσμοπολίτες, ασχούσαν μιά λειτουργία οικουμενική (υπέρ της Έκκλησίας ή υπέρ της Αυτοκρατορίας), ά-εθνική, συνέβαλλαν στην όργάνωση άλλων έθνικών κρατών ως τεχνικοί και ειδικοί, προμήθευαν ένα “διευθυντικό προσωπικό” σε όλη τήν Ευρώπη και δεν συγκεντρώνονταν, ως έθνική κατηγορία, σε κάποια εξειδικευμένη ομάδα ένταγμένη στις έθνικές τάξεις.

—“Όπως βλέπεις, αυτό τό ζήτημα θά μπορούσε να τροφοδοτήσει μιά ολόκληρη σειρά δοκιμών αλλά για τόν σκοπό αυτό χρειάζεται επίσης μιά ολόκληρη σειρά έπιστημονικών έρευνών.

Τό ίδιο ισχύει και για άλλες έρευνες· πρέπει επίσης να πάρει κανείς υπόψη του ότι ή συνήθεια μιάς αύστηρης πειθαρχίας στη μελέτη των κειμένων, που απέκτησα κατά τις πανεπιστημιακές μου μέ έφοδιασε μέ ίσως υπερβολικά λεπτολόγες μεθόδους. Γι' αυτό μέ κατέχει κάποιος δισταγμός στο να υποδείξω βιβλία πολύ εξειδικευμένα. “Αλλωστε σοῦ έπισμαίνω δύο τόμους που θά ήθελα να διαβάσω: 1) *Un trentennio di lotte politiche 1894-1922* (Μιά τριακονταετία πολιτικού αγώνα) του καθηγητή Βίτι Ντεμάρκο, “Collectione Meridionale”, Ρώμη. 2) Του Λυσιέν Λωρά (Lucien Laurat) *L' accumulation du capital d' après R. Luxemburg* (“Η συσσώρευση του κεφαλαίου κατά τήν Ρόζα Λούξεμπουργκ”), Paris, Riviere.

— Αυτό που γράφεις για τό νέο κανονισμό των φυλακών και για τή δυνατότητα να κάνει κανείς μεταφράσεις στη φυλακή είναι σχέδιο χωρίς θέμα· δεν θέλω να δεσμευτώ σε συνεχή έργασία διότι δεν βρίσκομαι πάντα σε θέση να έργαστώ. “Αλλωστε δεν νομίζω ότι θά ήταν δυνατό να έπιβληθεί για καιρό ή υποχρεωτική έργασία στα εξειδικευμένα ιδρύματα. Άγαπημένη μου Τατιάνα προσπάθησα να σοῦ γράψω όσο γινόταν πιο πολλά. Σε φιλώ τρυφερά.

Αντόνιο

2. Dimitri Petrovitch Mirski (1870-1937), γιός του πρίγκιπα Μίρσκι, Ρώσου ύπουργού Έσωτερικών τό 1904 μέ 1905, που αρχικά ακολούθησε τή στρατιωτική σταδιοδρομία και πολέμησε στη διάρκεια του έμφυλίου πολέμου μέ τό στρατό των “λευκορώσων”. Πρόσφυγας στην Άγγλία στρατεύθηκε στο κομμουνιστικό κίνημα και δίδαξε ρωσική λογοτεχνία στο King's College του Λονδίνου από τό 1921 ως τό 1932. “Άσκησε άλλωστε έντονη δημοσιογραφική δραστηριότητα στις έφημερίδες της ρωσικής προσφυγιάς και στην άριστερή φιλολογική έφημερίδα *Vesty* που διηύθυνε στο Παρίσι. Έπέστρεψε στην ΕΣΣΔ και συνέληφθη στη διάρκεια των σταλινικών διωγμών. Πέθανε τό 1937. Δημοσίευσε σύν τοις άλλους: *A History of Russian Literature* (1926), *A Contemporary Russian Literature* (1926), *Russia. A social History* (1931), μιά βιογραφία του Λένιν (1932), *The Intelligentsia of Great Britain* (1935). Τό άρθρο στο όποιο αναφέρεται ο Γκράμσι έπιγράφεται “Bourgeois History and Historical Materialism”, και δημοσιεύθηκε στην άγγλική έπιθεώρηση *The Labour Monthly*, τόν Ίούλιο του 1931.

3. *La Cultura*, X, 2 Φεβρουαρίου 1931.

7 Σεπτεμβρίου 1931

Πολυαγαπημένη μου Τατιάνα

(...) Διάβασα ένα άρθρο του γερουσιαστή 'Εινάουντι ότι ο Πιέρο (Σράφφα) έτοιμάζει μία έκδοση του "Αγγλου οικονομολόγου Ντέιβιντ Ρικάρντο.¹ 'Ο 'Εινάουντι λέει τά καλύτερα λόγια για τήν πρωτοβουλία αυτή, κι εγώ επίσης τήν καταχάρηκα. 'Ελπίζω ότι θά είμαι σέ θέση νά διαβάζω άνετα τά άγγλικά όταν θά κυκλοφορήσει αυτή ή έκδοση κι ότι θά μπορώ νά γνωρίσω τόν Ρικάρντο στό πρωτότυπο.

'Η μελέτη πού έκανα για τούς διανοούμενους είναι πολύ έκτεταμένη στό γενικό της περίγραμμα και δέν νομίζω ότι υπάρχουν πραγματικά βιβλία στήν 'Ιταλία για τό θέμα. 'Υπάρχει βέβαια ένα σημαντικό τεμηριωμένο υλικό, αλλά διασκορπισμένο σέ άναρίθμητα περιοδικά και τοπικά ιστορικά άρχεϊα. "Άλλωστε, διευρύνω πολύ τήν έννοια του διανοουμένου και δέν περιορίζομαι στό τρέχον νόημά της πού δέν μπορεί νά εφαρμοστεί παρά μόνο στους μεγάλους διανοούμενους. Αυτή ή μελέτη οδηγεί στό νά γίνει κάπως πίο συγκεκριμένη ή έννοια του κράτους μέ τήν όποία συνήθως έννοούν τήν Πολιτική Κοινωνία (ή δικτατορία ή μηχανισμός καταναγκασμού πού προσαρμόζει τίς λαϊκές μάζες στόν τύπο παραγωγής και στήν οικονομία μιās όρισμένης έποχής) και όχι τήν ίσορροπία άνάμεσα στήν πολιτική κοινωνία και τήν κοινωνία των πολιτών (ή ήγεμονία πού μιιά κοινωνική ομάδα άσκει πάνω στό σύνολο της εθνικής κοινότητας μέσω δήθεν ιδιωτικών όργανώσεων, όπως ή 'Εκκλησία, τά συνδικάτα, τά σχολεία κ.λπ.)· και, άκριβώς, οί διανοούμενοι δρούν ιδίως στό πεδίο της κοινωνίας των πολιτών (ό Μπενεντέτο Κρότσε π.χ. είναι ένα είδος λαϊκού πάπα και ένα αποτελεσματικότερο εργαλείο ήγεμονίας, άκόμη κι άν του τύχει νά βρεθεί σέ αντίθεση μέ τήν τάδε ή δείνα κυβέρνηση κ.λπ.). Κατ' έμέ, αυτή ή αντίληψη για τό ρόλο των διανοουμένων φωτίζει τό λόγο ή έναν από τούς λόγους της πτώσης των μεσαιωνικών Κοινοτήτων, της κυβέρνησης δηλαδή μιās οικονομικής τάξης πού δέν κατάφερε νά δημιουργήσει τούς δικούς της διανοούμενους, έπομένως νά άσκήσει ήγεμονία κι όχι άπλως δικτατορία. Οί 'Ιταλοί διανοούμενοι δέν είχαν ένα χαρακτήρα εθνικό-λαϊκό αλλά κοσμοπολιτικό κατά τό πρότυπο της 'Εκκλησίας. Για τόν Λεονάρδο ήταν άδιάφορο άν θά πουλούσε στόν Γάλλο δούκα της Βελαντινούα τά σχέδια των όχυρωματικών έργων της Φλωρεντίας. Οί Κοινοότητες ύπῆρξαν λοιπόν ένα είδος κορπορατιστικού κράτους πού δέν κατάφερε νά ξεπεράσει αυτό τό στάδιο και νά γίνει ολοκληρωμένο κράτος όπως τό πρότεινε επί ματαίω ό Μακιαβέλι· ό Μακιαβέλι ό όποιος μέ τή στρατιωτική όργάνωση ήθελε νά διοργανώσει τήν ήγεμονία της πόλης πάνω στήν ύπαιθρο, γι' αυτό και μπορούμε νά τόν ονομάσουμε πρώτο 'Ιταλό γιακωβίνο (ό δεύτερος ήταν ό Κάρλο Κατάνεο, αλλά εί-

1. Σύνοψη του Λουίτζι 'Εινάουντι για τά Nuova collana di economisti πού συνέταξαν οί Γκιουζέπε Μποττάι και Σελεστίνο 'Αρένα για λογαριασμό των εκδόσεων Utet του Τορίνου, στό περιοδ. *La Riforma Sociale*, XXXVIII, 'Ιούλιος-Αύγουστος 1931, σ. 394. Σ' αυτή τή σύνοψη γίνεται λόγος για τήν έκδοση του Σράφφα των χειμένων του Ρικάρντο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ

Α. ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

1. Οί διανοούμενοι, εκδόσεις: Στοχαστής, εκδόθηκε τόν Μάιο-Ιούλιο του 1972, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θ.Χ. Παπαδόπουλος.
2. 'Η όργάνωση της κουλτούρας, εκδόσεις: Στοχαστής, εκδόθηκε τόν 'Οκτώβριο του 1973, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θ.Χ. Παπαδόπουλος.
3. Παρελθόν και παρόν, εκδόσεις: Στοχαστής, εκδόθηκε τόν Μάιο-Ιούνιο του 1974, μετάφραση Θανάσης 'Αθανασίου.
4. Τά εργοστασιακά συμβούλια και τό κράτος της εργατικής τάξης, εκδόσεις: Στοχαστής, εκδόθηκε τόν 'Οκτώβριο του 1975, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θ.Χ. Παπαδόπουλος.
5. Λογοτεχνία και εθνική ζωή, εκδόσεις: Στοχαστής, εκδόθηκε τό Νοέμβριο του 1981, μετάφραση Χρήστος Μαστραντώνης, εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Χρήστος Μαστραντώνης, Ντάνυ Πιέρρου.
6. Σοσιαλισμός και κουλτούρα, εκδόσεις: Στοχαστής, εκδόθηκε τό Μάιο του 1982, εισαγωγή Paolo Srgiano, μετάφραση-σχόλια Γιώργος Μαχαίρας, Τania Govi, επιμέλεια Ντάνυ Πιέρρου.
7. Γράμματα άπ' τή φυλακή, εκδόσεις: 'Ηριδανός, εκδόθηκε τό 1972, πρόλογος Φούλας Χατζιδάκη, χρονογραφία, μετάφραση Δημήτρης Ραυτόπουλος-Φούλα Χατζιδάκη.
8. Για τόν Μακιαβέλι, εκδόσεις: 'Ηριδανός, εκδόθηκε τό 1974, Μετάφραση Φ.Κ. (Κώστας Φιλίνης).
9. 'Η άλληλογραφία Γκράμσι-Τολιάτι για τήν κατάσταση στό κόμμα των μπολσεβίκων, εκδόσεις: «Τό φώς πού καιεί», 'Αθήνα 1975, στή σειρά «Διεθνής Μαρξιστική Συζήτηση-1».
10. 'Ιστορικός υλισμός, εκδόσεις: 'Οδυσσεάς, εκδόθηκε τόν 'Ιούλιο του 1973. Μετάφραση Τίτος Μυλωνόπουλος.
11. Πολιτικά κείμενα, εκδόσεις: 'Οδυσσεάς, πρώτη έκδοση 1976, δεύτερη έκδοση 1978. Μετάφραση Μυρσίνη Ζορμπά.

Β. ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. «Γκράμσι: Καβαλκάντε και Φαρινάτα, ένα σχόλιο στό 10ο 'Άσμα της Κόλασης», Περιοδικό 'Επιθεώρηση Τέχνης, Τόμος ΚΒ', τεύχος 130-132, σελ. 504-508, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1965.
2. «'Ο σχηματισμός των διανοουμένων», Περιοδικό 'Επιθεώρηση Τέχνης, τόμος ΚΔ', τεύχος 143-144, σελ. 356-365, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1966.
3. «Τρία κείμενα για τούς διανοούμενους», Περιοδικό Πορεία (Παρίσι), τεύχος 15, 'Ιούλιος 1970, σελ. 35-46.
4. «Τό Κομμουνιστικό Κόμμα», Περιοδικό Νέοι Στόχοι, τεύχος 4, 'Οκτώβριος 1971.
5. «Μελετάτε τήν ιταλική πραγματικότητα», Περιοδικό Κομμουνιστική 'Επιθεώρηση, Γενάρης-Μάρτης 1973, σελ. 77-79.
6. «Τρία κείμενα για τήν 'Ανώτατη 'Εκπαίδευση», Περιοδικό Δύο, τεύχος 2, 'Ιούλιος 1973.
7. «Τό επαγγελματικό σχολείο», Περιοδικό Θούριος, τεύχος 4, Σεπτέμβρης 1974.
8. «Παρέμβαση στό Συνέδριο της 'Ομοσπονδίας των Νεολαίων», Περιοδικό Θούριος, τεύχος 5, 'Οκτώβριος 1974.
9. «'Η φιλοσοφία της πράξης και ή σύγχρονη κουλτούρα», περιοδικό Πρωτοπορία, τεύχος 1, Γενάρης 1975.
10. «'Η έννοια της μεγάλης δύναμης», Περιοδικό 'Αντί, τεύχος 37, Γενάρης 1976.
11. «'Ο νεώτερος ήγεμόνας», Περιοδικό Δευκαλιών, τεύχος 22, 'Ιούνιος 1978, σελ. 271-282.
12. «Τό Κίνημα των εργοστασιακών συμβουλίων στό Τορίνο», Περιοδικό 'Αντί, τεύχος 107, Σεπτέμβρης 1978.
13. «'Αντόνιο Γκράμσι: Ordine Nuovo, 5 'Ιανουαρίου 1921», Περιοδικό Δέντρο, τεύχος 13, Μάρτης-Απρίλης 1980.

χε χίμαιρες στο κεφάλι του). Κατά συνέπεια, η 'Αναγέννηση πρέπει να θεωρηθεί ως κίνημα αντιδραστικό και κατασταλτικό σε σχέση με την ανάπτυξη των Κοινοτήτων² κ.λπ.

Σου δίνω αυτές τις ένδειξεις για να σε πείσω πώς κάθε περίοδος της Ιταλικής ιστορίας, από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως το Ριζορριζιμέντο, πρέπει να θεωρείται απ' αυτή τη μονογραφική άποψη. "Αλλωστε αν με αφήσει η υγεία μου και αν τό επιτρέψουν οι ανώτερες αρχές θά συντάξω μιά παρουσίαση του ζητήματος³ τουλάχιστον 50 σελίδων, και θά σου τή στείλω. Διότι προφανώς θά ήμουν εύτυχής να είχα βιβλία που θά με βοηθούσαν στη δουλειά μου και θά έρεθίζαν τή σκέψη μου.

"Αλλωστε σε ένα από τά προσεχή γράμματά μου θά σου συνοψίσω τήν ύλη ενός δοκιμίου για τό Δέκατο Άσμα τής Κόλασης του Δάντη για να τό δώσεις στον καθηγητή Κόσμο. Αυτός, ως ειδικός των δαντικών σπουδών, θά μπορούσε να μου πει αν έκανα μιά φευτοανακάλυψη ή πραγματικά αξίζει τον κόπο να γίνει ένα άρθρο, ένα ψίχουλο που θά προστεθεί στις εκατομμύρια παρόμοιες σημειώσεις που ήδη έχουν γραφεί.

Μή νομίζεις ότι δέν συνεχίζω να μελετώ, ότι αποθαρρύνθηκα επειδή, έχοντας φτάσει σε ένα όρισμένο σημείο, δέν μπορώ πιά να συνεχίσω τις έρευνές μου. Διατηρώ ακόμη μιά κάποια εύρηματική ικανότητα με τήν έννοια ότι καθετί τό σημαντικό που διαβάζω με παρακινεί να σκεφτώ: πώς θά μπορούσα τάχα να φτιάξω ένα άρθρο για αυτό τό θέμα; Φαντάζομαι, λοιπόν, μιά αρχή κι ένα έρεθιστικό συμπέρασμα, μιά σειρά επιχειρημάτων, ακαταμάχητων κατά τή γνώμη μου, σαν γροθιές στη μούρη κι έτσι διασκεδάζω μόνος μου. Φυσικά δέν γράφω τίποτε απ' αυτές τις διαολιές. Περιορίζομαι να γράφω για θέματα φιλολογικά ή φιλοσοφικά, σαν κι αυτά για τά όποια ο Χάιν έλεγε: ήταν τόσο πληκτικά που με αποκοίμιζαν, αλλά ή πλήξη ήταν τόσο μεγάλη που με ξυπνούσε. Σε φιλω τρυφερά

Άντόνιο

2. Βλ. τή σημείωση του Γκράμσι για τό θέμα "Umenesimo e Rinascimento" στο Τετράδιο IV των εκδόσεων Einaudi.

3. Αρχικά είχε γράψει "συνολικό σχήμα".

1891 το έργο του Γκράμσι

9 Μαΐου 1932

Πολυαγαπημένη Τάνια,

Έλαβα τήν κάρτα σου τής 30ης Άπριλίου και ένα γράμμα τής 6ης Μαΐου.¹ Τό τεύχος τής *Riforma Sociale* του Σεπτεμβρίου-Όκτωβρίου 1931 δέν έφτασε ούτε κάποιος από τά βιβλία που είχα τότε παραγγείλει. Παρέλαβα διαδοχικά τέσσερις τόμους: τήν έκδοση του *Πρίγκιπα* του Μακιαβέλι από τον Λουίτζι Ρουσσο, τήν *Αυτοβιογραφία* του Γκάντι με τον πρόλογο του γερουσιαστή Τζεντίλε, τήν *Ιστορία τής Εύρώπης* του γερουσιαστή Κρότσε, και ένα μικρό βιβλίο που αναφέρεται στην τοπική ιστορία τής Γένοβας, του Μάριο Μπετινότι,² αλλά ως τώρα μου παρέδωσαν μόνο τον *Πρίγκιπα*.

Τό βιβλίο του Μπένκο είναι ή *Storia del Piccolo di Trieste* που εξέδωσαν οι Treves-Treccani-Tuminelli: τό βιβλίο του Έμιλιο Τσανέλα, *Dalla barbarie alla civiltà nel Polesine*, εκδόθηκε από τά "Problemi del Lavoro". Όσον αφορά τά άλλα βιβλία, είδοποίησε τό Βιβλιοπωλείο να μή μου στείλει απολύτως τίποτε. Έφεξης πρέπει να περιοριστούμε σ' αυτόν τον κανόνα: αν χρειάζομαι ένα βιβλίο, θά τό επισημαίνω εγώ ο ίδιος. Τόν τελευταίο καιρό τά βιβλία που μου έχουν ταχυδρομηθεί δέν μου τά παρέδωσαν: για καθένα από αυτά πρέπει να υποβάλω αίτηση στο Υπουργείο, πράγμα παράλογο και άνιαρό. Δέν τό πιστεύεις; Σου είχα ζητήσει να με γράψεις συνδρομητή στην *Κουλτούρα*, για τήν ανάγνωση τής οποίας έχω ήδη λάβει τήν άδεια: άγνωσ αν αυτό έγινε. Είδα πώς τώρα εκδίδονται τέσσερα τεύχη ετήσιως και ότι τό πρώτο τεύχος του έτους 1932 ήδη κυκλοφόρησε. Δέν έχω διόλου νέα από τό σπίτι μου εδώ και ένα μισο μήνα: πριν από δεκαπέντε ήμέρες έλαβα μιά κάρτα τής Τερεσίνα, στην οποία υπήρχαν μόνο οι ευχές της.

Έφόσον δέν έχω ακόμη διαβάσει τήν *Ιστορία τής Εύρώπης*, δέν μπορώ να σου εκφράσω καμία άποψη για τό πραγματικό της περιεχόμενο. Όστόσο, μπορώ να σου δώσω κάποιες πληροφορίες που μόνο φαινομενικά είναι έξωτερικές, όπως θά τό διαπιστώσεις. "Ήδη σου έχω γράψει ότι όλη ή ιστοριογραφική δραστηριότητα του Κρότσε κατά τά τελευταία είκοσι χρόνια αποσκοπεί να διαμορφώσει μιά θεωρία τής ιστορίας, ως ήθικοπολιτική ιστορία σε αντίθεση προς τήν οικονομική και νομική ιστορία που εξέφραζε τήν παρεκκλιτική θεωρία του ιστορικού υλισμού, μετά τήν αναθεωρητική διαδικασία στην οποία είχε υποβληθεί ο ιστορικός υλισμός από τον ίδιο τον Κρότσε. Όστόσο, ή ιστορία του Κρότσε είναι τελικά, καθ' έαυτήν, ιστοριοπολιτική; Έχω τήν έντύπωση ότι στην ιστορία του Κρότσε δέν μπορούμε να προσδώσουμε άλλη όνομασία από τή "θεωρησιακή" ή "φιλοσοφική", αποκλείοντας έτσι τήν ήθικοπολιτική: γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο, και όχι εξαιτίας του ήθικοπολιτικού της χαρακτήρα, αντιτίθεται προς τον ιστορικό υλισμό. Από τον ιστορικό υλισμό δέν αποκλείεται κάποια ήθικοπολιτική ιστορία, στο βαθμό που αυτή είναι ιστορία τής "ήγεμονικής" στιγμής, ενώ αποκλείεται ή "θεωρησιακή" ιστορία όπως και οποιαδήποτε "θεωρησιακή" φιλοσοφία. Διαμέσου τής φιλοσοφικής του διεργασίας, ο Κρότσε λέει ότι θέλησε να άπελευθερώσει τή σύγχρονη σκέψη από κάθε ένχοις υπερβατικότητας, θεο-

λογίας, και συνεπώς μεταφυσικής υπό την παραδοσιακή σημασία· πορευόμενος μάλιστα προς αυτή την κατεύθυνση καταλήγει στην άρνηση της φιλοσοφίας ως συστήματος, άκριβώς επειδή στην ιδέα του συστήματος ένυπάρχει ένα θεολογικό κατάλοιπο. Ωστόσο, η φιλοσοφία του είναι "θεωρησιακή" φιλοσοφία, και ως τέτοια έγγραφεται έντελως στην προέκταση της υπερβατικότητας και της θεολογίας, αλλά μέσω μιας ιστορικοιστικής γλώσσας. 'Ο Κρότσε είναι τόσο βυθισμένος στη μέθοδό του και στη θεωρησιακή του γλώσσα, ώστε μπορεί να κρίνει μόνο σέ συνάρτηση με αυτές. "Όταν γράφει ότι στη φιλοσοφία της πράξης ή δομή είναι σάν κρυμμένος θεός, αυτό θά ήταν αληθινό άν η φιλοσοφία της πράξης ήταν θεωρησιακή φιλοσοφία και όχι απόλυτος ιστορικοισμός, όντως άπελευθερωμένος —και όχι λεκτικά— από κάθε υπερβατολογικό και θεολογικό κατάλοιπο.

Μιά άλλη παρατήρηση πού άφορα άμεσότερα τή σύλληψη και τή σύνθεση της *Ίστορίας της Εύρώπης* συνδέεται με αυτό τό πρώτο σημείο. Είναι δυνατό να φανταστούμε μια ένιαία ιστορία της Εύρώπης, ή όποία αρχίζει τό 1815, δηλαδή κατά τήν Παλινόρθωση; "Αν μπορούμε να γράψουμε μια ιστορία της Εύρώπης, θεωρουμένης ως μορφώματος ενός ιστορικού συνασπισμού, ή ιστορία αυτή δέν μπορεί να άποκλείει τή Γαλλική Έπανάσταση και τούς Ναπολεόντειους πολέμους, γεγονότα πού συγκροτούν τις βασικές "οικονομικές και νομικές" προϋποθέσεις του εύρωπαϊκού ιστορικού συνασπισμού, τή στιγμή της ισχύος και της πάλης. 'Ο Κρότσε άπομονώνει τήν έπόμνη στιγμή, κατά τήν όποία οι δυνάμεις πού προηγουμένως είχαν ένσκήψει έκρηκτικά, έχουν έξισορροπηθεί, έχουν ύποστει τήν "κάθαρή" τους θά λέγαμε· μέσω αυτής της στιγμής δημιουργεί ένα καθ' έαυτό γεγονός και συγκροτεί τό ιστορικό του παράδειγμα. Τήν ίδια μεθόδευση είχε χρησιμοποιήσει στην *Ίστορία της Ίταλίας*: αρχίζοντας από τό 1870 παραμελούσε τή στιγμή της πάλης, τήν οικονομική στιγμή, προς όφελος μιας άπολογίας υπέρ της καθαρής ήθικοπολιτικής στιγμής, σάν να είχε πέσει αυτή ή στιγμή από τόν ούρανό. 'Ο Κρότσε, όπωςδήποτε μέσω όλης της

1. 'Απόσπασμα της έπιστολής της Τάνια προς τόν Γκράμσι, της 6ης Μαΐου 1932: «(...) ένας φίλος του Κρότσε, ό όποιος τόν είδε πρόσφατα, άνέφερε στον Πιέρο ότι ό Κρότσε του είπε πως τώρα έχει τήν πεποίθηση ότι "ό ιστορικός ύλισμός δέν έχει ούδεμία αξία, ούτε καν ως πρακτική έρμηνευτική αρχή". ό έν λόγω φίλος, πού είναι μαθητής του Κρότσε, περίπου σαράντα χρόνων, δέν μπορεί να προσαρμοστεί στην τελευταία αυτή άλλαγή και θά ήθελε τουλάχιστον να διαφυλάξει μια μικρή θέση για τήν οικονομία. "Άλλωστε αυτό είναι προφανές στην *Ίστορία της Εύρώπης*: ώστόσο, άν ό ίδιος ό Κρότσε άντιλαμβάνεται αυτή τήν κατάσταση, πως θά κατορθώσει τώρα να ύποστηρίξει τή συνέχεια της άναθεωρητικής του σκέψης»;

2. Mario Bettinotti, *Vent' anni di movimento operaio genovese*. Pietro Chiesa, Giuseppe Canepa, Lodovico Calda. Premessa di Angiolo Cabrini. Edizioni dell' A.N.S. — Problemi del Lavoro, Μιλάνο, 1932.

3. 'Ο Γκράμσι, ύπαινίσσεται τή βιβλιοκρισία για τή *Storia d' Europa nel secolo XIX*, πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Critica fascista*, X, 9, 1 Μαΐου 1932, σελ. 166-169, υπό τόν τίτλο *La storia e la libertà*.

Γ. ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ

1. Λουσιάνο Γκρούππι: *Ή έννοια της ήγεμονίας στον Γκράμσι*, εκδόσεις: Θεμέλιο, μετάφραση Π.Δ. Καστορινός, 'Αθήνα 1977.
2. Τζουζέπε Φιόρι: *Άντόνιο Γκράμσι, ή ζωή ενός επαναστάτη*, εκδόσεις: 'Οδυσσεάς, μετάφραση Λία 'Αλεξιάδου, Μαρία Μουργιάννη, 'Αθήνα 1977.
3. Νίκος Πουλιαντζάς: *Γιά τόν Γκράμσι. Μεταξύ Σάρτρ και Άλτουσέρ*, εκδόσεις: Θεμέλιο, μετάφραση Τάκη Καφετζή, 'Αθήνα 1982.
4. Κριστίν Μπυσι-Γκλυκμάγ: *'Ο Γκράμσι και τό κράτος*, εκδόσεις: Θεμέλιο, μετάφραση Π.Δ. Καστορινός, 'Αθήνα 1984.
5. Δημήτρης Δημητράκος: *Παιδεία και κοινωνική άναμόρφωση, μια γκραμισιανή προσέγγιση*, εκδόσεις: Νεφέλη, 'Αθήνα 1984.
6. Δημήτρης Δημητράκος: *Πολιτική έξουσία και επανάσταση*, εκδόσεις: 'Εξάντας, 'Αθήνα 1976, ειδικότερα από σελ. 231-290.
7. Πέρυ Άντερσον: *Οι άντινομίες του Άντόνιο Γκράμσι*, εκδόσεις: Μαρξιστική Συσπείρωση, μετάφραση Σταύρος 'Ορφανογιάννης, επιμέλεια μετάφρασης Σ. Βωβού, διόρθωση Α. 'Αμπάβη, Σ. Βωβού, 'Αθήνα, Σεπτέμβρης 1985.
8. Μάκης Τρικούκης: *Πολιτική και φιλοσοφία στον Γκράμσι*, εκδόσεις: 'Εξάντας, 'Αθήνα 1985.
9. Κουιντίν Χοάρ-Τζέφρι Νόουελ Σμιθ: *Γιά τόν Γκράμσι*, εκδόσεις: Στοχαστής, μετάφραση Δήμος Βεργής, 'Αθήνα 1980.
10. Φράνγκο Λομπάρντι: *Οι παιδαγωγικές άντιλήψεις του Άντόνιο Γκράμσι*, εκδόσεις: Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, μετάφραση Τάσος Δαρβέρης.

Δ. ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. «'Η κριτική των ιδεών και ή κρίση της Θεολογίας-Άπάντηση στον Γρηγόρη Φαράκο», περ. *Τετράδιο*, τεύχος 5, 1974.
2. «Βιογραφικό», περ. *Άντί*, τεύχ. 37, σελ. 20 έπ., Γενάρης 1976.
3. «'Ο Γκράμσι στήν... 'Ελλάδα και ή παρθενόγνεση της ελληνικής κουλτούρας», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 6, σελ. 70-72, Νοέμβρης 1979.
4. «'Ο Γκράμσι, οι μεταφράσεις του και ή ελληνική πνευματική ζωή», περ. *Άντί*, τεύχ. 142, 40 έπ., Γενάρης 1980.
5. Δημήτρης Δημητράκος: Α. «'Η επικαιρότητα της σκέψης του Άντόνιο Γκράμσι», περ. *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχ. 8, σελ. 68 έπ., Γενάρης 1976.
- Β. «'Ο Γκράμσι και ή επαναστατική πρωτοβουλία», περ. *Άντί*, τεύχ. 37-38, σελ. 20-25, 40-44, Γενάρης-Φλεβάρης 1976.
- Γ. «Τό πρόβλημα της επαναστατικής πρωτοβουλίας ή "τί να κάνουμε";», περ. *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχ. 13, Αύγουστος-Σεπτέμβρης 1976.
- Δ. «'Απάντηση στον Μάκη Τρικούκη», περ. *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχος 16, σελ. 114-117, Γενάρης-Φλεβάρης 1977.
- Ε. «'Ο Γκράμσι, ή κατάκτηση της έξουσίας και τό ΙΚΚ», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 6, σελ. 50 έπ., Νοέμβρης 1979.
6. Βασίλης Βασιλικός: «'Απολείπειν ό Θεός Άντώνιο Γκράμσι», περ. *Άντί*, τεύχ. 39, σελ. 39-41, Φλεβάρης 1976.
7. Μάκης Τρικούκης: Α. «Κριτική σέ δύο άρθρα του Δ. Δημητράκου», περ. *Ελληνική Άριστερά*, τεύχ. 1, σελ. 23, 'Ιούλης 1976.
- Β. «'Απάντηση σέ άρθρο του Δ. Δημητράκου», περ. *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τεύχ. 16, σελ. 110 έπ. Γενάρης-Φλεβάρης 1977.
- Γ. «'Η ήγεμονία στό έργο του Γκράμσι», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 4, σελ. 57 έπ., Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1979.
- Δ. «'Απάντηση σέ άρθρο του Λουκά 'Αζελού», περ. *Άντί*, τεύχ. 141, σελ. 38 έπ. Δεκέμβρης 1979.

δεξιότητας και πονηρίας του σύγχρονου κριτικού λόγου, δημιούργησε μία νέα μορφή ρητορικής ιστορίας, της οποίας η επίκαιρη μορφή είναι άκριβως ή θεωρησιακή ιστορία.

Αυτό προβάλλει ακόμη καλύτερα αν εξετάσουμε την ιστορική "έννοια" που έντοπίζεται στην καρδιά του βιβλίου του Κρότσε, δηλαδή την έννοια της "ελευθερίας": ο Κρότσε, αντιφάσκοντας προς τον έαυτό του, συγχέει την "ελευθερία" ως αρχή φιλοσοφική ή ως θεωρησιακή έννοια με την ελευθερία ως ιδεολογία, δηλαδή ως πρακτικό κυβερνητικό όργανο, στοιχείο ήγεμονικής ήθικης ένότητας. "Αν όλη η ιστορία είναι η ιστορία της ελευθερίας, δηλαδή του πνεύματος που αυτοδημιουργείται (και σ' αυτήν τή γλώσσα, ελευθερία σημαίνει πνεύμα, πνεύμα σημαίνει ιστορία και ιστορία σημαίνει ελευθερία), γιατί μόνο η ευρωπαϊκή ιστορία του 19ου αιώνα θά ήταν ιστορία της ελευθερίας; Έπομένως δέν θά είναι ιστορία της ελευθερίας, υπό τή φιλοσοφική σημασία, αλλά ή αυτοσυνείδηση αυτής της ελευθερίας και της διάδοσης αυτής της αυτοσυνείδησης υπό τή μορφή μιās θρησκείας στά στρώματα των διανοουμένων, και υπό τή μορφή μιās πρόληψης στις λαϊκές τάξεις που νιώθουν ενωμένες με αυτούς τούς διανοούμενους, οί όποιοι αισθάνονται ότι αυτές συμμετέχουν σ' έναν πολιτικό συνασπισμό όπου οί διανοούμενοι είναι οί σημαιοφόροι και οί ιερείς. Πρόκειται, επομένως, για μιάν ιδεολογία, δηλαδή για ένα πρακτικό όργανο της κυβέρνησης, και θά πρέπει νά εξετάσουμε τήν πρακτική βάση, πάνω στην όποια θεμελιώνεται αυτή ή ιδεολογία. Η "ελευθερία" ως ιστορική έννοια είναι άκριβως ή διαλεκτική της ιστορίας και δέν έχει διακριτούς και έξατομικευμένους πρακτικούς "έκπροσώπους". Η ιστορία ήταν ελευθερία ακόμη και στις ανατολικές σατραπείες, τόσο πολύ είναι άληθινό ότι τότε επίσης υπήρχε "ιστορική" κίνηση και ότι αυτές οί σατραπείες κατέρρευσαν. Τελικά, έχω τήν εντύπωση ότι οί λέξεις αλλάζουν, οί λέξεις ένδεχομένως έχουν έκφωνηθεί σωστά, αλλά τά πράγματα ούτε καν θίγονται.

"Έχω τήν εντύπωση ότι ή *Critica fascista* διατύπωσε σέ ένα άρθρο της —αν και μέ τρόπο έμμεσο— μιάν όρθή κριτική, έφόσον έπισημαίνει ότι στή διάρκεια είκοσι έτων ό Κρότσε, βλέποντας τό παρόν υπό τό πρίσμα μιās μελλοντικής προοπτικής, θά έχει τή δυνατότητα νά άποκτήσει τήν ιστορική του δικαίωση ως διαδικασία ελευθερίας. "Άλλωστε, αν θυμάσαι τό πρώτο πρόβλημα που έχω πραγματευθεί, δηλαδή τίς παρατηρήσεις μου για τή στάση του Κρότσε κατά τή διάρκεια του πολέμου, θά κατανοήσεις καλύτερα τήν άποψη του: ως "ιερέας" της σύγχρονης ιστορικο-στικτής θρησκείας, ό Κρότσε είδε τή θέση και τήν αντίθεση της ιστορικής διαδικασίας και τονίζει τή μία ή τήν άλλη για "πρακτικούς λόγους", γιατί στό παρόν βλέπει τό μέλλον και άνησυχεί έξίσου για τά δύο. Καθένας έχει τόν δικό του ρόλο: ό ρόλος των "ιερέων" τούς έπιβάλλει νά διασφαλίζουν τό μέλλον. Κατά βάθος, σ' αυτή τήν "ήθικο-πολιτική" σύλληψη ύπάρχει μιάν ισχυρή ποσότητα ήθικού κυνισμού: πρόκειται για τή σημερινή μορφή του μακιαβελισμού.

Σέ φιλῶ τρυφερά
'Αντόνιο

12 'Οκτωβρίου 1931

Πολυαγαπημένη Τάνια

"Έλαβα τήν κάρτα σου της 10ης 'Οκτωβρίου, ή όποία δέν άμβλυνη διόλου τήν αίσθηση που είχε προκαλέσει ή έπιστολή σου της 2ας 'Οκτωβρίου. Η έπιστολή δέν ήταν σκληρή, αλλά μέ προσβάλλει. Τί σημαίνει όταν λές πώς παίζω μαζί σου "όπως ή γάτα μέ τό ποντίκι" και προσπαθώ νά σέ "στριμώξω"; Θά έπρεπε νά σου άπαντήσω μέ σκληρά λόγια αλλά πιστεύω πώς θά ήταν καλύτερο νά άποφευχθεί στό μέλλον όποιαδήποτε επανάληψη των δυσάρεστων αυτών συμβάντων ώστε νά μήν πω περισσότερα πράγματα. Επίσης, ό προηγούμενος ύπαινιγμός σου για τήν ιδιότητά μου ως πρώην δημοσιογράφου δέν είναι, για νά χρησιμοποιήσω μιάν πομπώδη έκφραση, ένα imbelle telum sine ictu. Ουδέποτε ήμουν επαγγελματίας δημοσιογράφος που πουλά τή γραφίδα του στον πλειοδότη και όφειλε συνεχώς νά ψεύδεται, έπειδή τό ψεύδος είναι άναπόσπαστο στοιχείο της επαγγελματικής του ιδιότητας. "Ημουν ένας δημοσιογράφος έντελώς έλεύθερος, πάντοτε είχα μιάν μόνο άποψη και ουδέποτε άπέκρυφα τίς βαθιές μου πεποιθήσεις για νά εύχαριστήσω τούς έργοδότες ή τούς κεφαλαιούχους συνεταιίρους. Γράφεις πώς σου προξένησα θλίψη! έπειδή έγραφα πώς είχες άμβλύνει τήν άποψη σου

5. **Νίκου Δεμερτζή:** «'Η κριτική του Ν. Πουланτζά στην γκραμσιανή έννοια της ήγemonίας», περιοδικό *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 15, Δεκέμβρης 1980.

6. **Δημήτρη Δημητράκου:** «'Ηγεμονία, περιφερειακότητα και νεοελληνική ιδεολογία», περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 15, Σεπτέμβριος 1982 και τεύχος 17, Φεβρουάριος 1983.

7. **Νικόλα Μπανταλόνι:** «Οι οικονομικές και κοινωνικές ρίζες της πολιτικής στον 'Αντόνιο Γκράμσι», περιοδικό *Άγώνας* της Κ.Ο. Θεσσαλονίκης του ΚΚΕ έσωτερικού, τεύχος 4 (χωρίς ημερομηνία).

8. **Πέτρος Παπασαραντόπουλος:** «Γιά νά γνωρίσουμε τόν Γκράμσι», έφημ. *Θεσσαλονίκη*, 11 'Απρίλη 1977.

9. **Γιώργος Γάτος:** «'Αντόνιο Γκράμσι. Ένας πρόδρομος του εϋρωκομμουνισμού», περ. *Άντί*, τεύχ. 74, σελ. 36-37, 'Ιούνης 1977.

10. **Massimo Salvadori:** «'Η 'Επικαιρότητα του Γκράμσι», περ. *Ο Πολίτης*, μετάφραση Χρήστος Βέλτας, τεύχ. 11, σελ. 62 έπ., 'Ιούνης-'Ιούλης 1977.

11. **Λουκάς 'Αξελός: Α.** «'Η κριτική των έργων και οι σύγχρονοι Φιλισταίοι —Οί εκδόσεις του Γκράμσι στά ελληνικά», περ. *Άντί* τεύχ. 136, σελ. 45 έπ., 'Οκτώβρης 1979.

Β. «'Απάντηση στο γράμμα του Μάκη Τρικούκη», περ. *Άντί*, τεύχ. 141, σελ. 39 έπ. Δεκέμβρης 1979.

12. **Φώντας Λάδης: Α.** «'Από ποϋ έρχεται και ποϋ πηγαίνει ό «εϋρωκομμουνισμός», ή όρισμένες παραποιήσεις της σκέψης του Γκράμσι», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 5, σελ. 27 έπ., 'Οκτώβρης 1979.

Β. «Εϋρωκομμουνισμός: τύπος και οϋσία», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 7, σελ. 74-5, Δεκέμβρης 1979.

13. **Γιάννης Βούλγαρης:** «'Η πολιτική φυσιογνωμία και πρακτική του Κ.Κ.Ι.», περ. *Οικονομία και Κοινωνία*, τεύχ. 7, σελ. 65 έπ., Δεκέμβρης 1979.

14. **Τίτος Μυλωνόπουλος:** «'Απάντηση στον Μάκη Τρικούκη —Οί εκδόσεις του Γκράμσι στά ελληνικά», περ. *Άντί*, τεύχ. 146, σελ. 56-57, Φλεβάρης 1980.

ρεϊ όντως νά σημαίνει σήμερα για τούς 'Εβραίους ή θεωρησή τους για τό Θεό ως "Θεό των στρατευμάτων", και όλη ή γλώσσα της Βίβλου σχετικά μέ τόν "έκλεκτό λαό" και τήν αποστολή του έβραϊκού λαού, γλώσσα που μοιάζει μέ τή γλώσσα του χοντρο-Γουλιέλμου πρίν άπ' τόν πόλεμο. 'Ο Μάρξ έγραφε ότι τό έβραϊκό ζήτημα δέν ύφίσταται πιά από τή στιγμή που όλοι οί χριστιανοί έγιναν 'Εβραίοι άφομοιώνοντας ό,τι ήταν ή οϋσία του Ιουδαϊσμού, ή θεωρησιαρχία, ή μάλλον ότι τό έβραϊκό ζήτημα θά λυθεί όταν όλη ή Εϋρώπη θά άπελευθερωθεί από τή θεωρησιαρχία, δηλαδή τόν Ιουδαϊσμό έν γενεί.² Είμαι ό μόνος τρόπος, πιστεύω, ώστε νά θέσουμε τό γενικό πρόβλημα, άν εξαίρέσουμε τήν άναγνώριση του δικαιώματος των έβραϊκών κοινοτήτων για τήν πολιτισμική άυτονομία (γλώσσα, σχολείο κ.λπ.) και άκόμη για τήν εθνική άυτονομία, στην περίπτωση που κάποια έβραϊκή κοινότητα θά κατόρθωνε μέ κάποιο τρόπο νά κατοικήσει σε μία συγκεκριμένη περιοχή. "Όλα τά άλλα έχω τήν έντύπωση πως είναι άναξιόπιστος μυστικισμός, που είναι έλάχιστα έπαρκής ώστε νά έξυπηρετεί μόνο τούς ήσσονες 'Εβραίους θεωρητικούς του

1. 'Ο Γκράμσι άρχικά είχε γράψει: *σε ταπείνωσα*.

2. 'Ο Γκράμσι είχε μεταφράσει στη φυλακή όρισμένα άποσπάσματα από τό δοκίμιο του Μάρξ *Τό 'Εβραϊκό ζήτημα*, από τή γερμανική γλώσσα σύμφωνα μέ τήν έκδοση Reclam. Βλ. *Qua-derno III*, σελ. 27-29.

για τούς 'Εβραίους. "Έχεις δίκιο, υπό τήν έννοια ότι τίποτε δέν έχεις άμβλύνει, έφόσον στη θεωρήσή σου ύπάρχει λίγο άπ' όλα, αλλά κάθε πράγμα έγγράφεται σε διαφορετική έπιστολή. 'Αρχικά ύπήρχε μία άποψη που όδηγοϋσε κατευθείαν στον άντισημιτισμό, κατόπιν μία θεωρηση που προσιδιάζει έπάξια σ' έναν εθνικιστή 'Εβραίο και σε κάποιον σιωνιστή και τέλος ύπήρξαν άπόψεις που θά μπορούσαν νά γίνουν άποδεκτές από αϋτούς τούς γέροντες ραβίνους που άντιτάχθηκαν στην καταστροφή των γκέτο, γιατί προέβλεπαν ότι ή έξαφάνιση αϋτών των κοινοτήτων που ζοϋν σε χωριστές περιοχές θά κατέληγε στη διαστροφή της "φυλής" και στην έξασθένηση των θρησκευτικών δεσμών που τής έξασφαλίζουν τή δική της προσωπικότητα.

Βεβαίως είχα άδικο προωθώντας μία τέτοια συζήτηση: θά ήταν καλύτερο νά τήν περιγελάσω και νά τής άντιπαράθεσω τή θεωρία του βρετανικού "φλέγματος", τής γαλλικής "furia", τής γερμανικής "άφοσίωσης", του ισπανικού "μεγαλείου", τής ιταλικής "καπατσούνης" και τέλος τής σλαβικής "γοητείας", όλα αϋτά τά πράγματα που είναι πολύ χρήσιμα για νά γράψουμε επιφυλλιδογραφικά μυθιστορήματα ή λαϊκά κινηματογραφικά έργα. "Η μάλλον θά μπορούσα νά σε ρωτήσω ποιός είναι ό "άληθινός" 'Εβραϊός ή ό 'Εβραϊός "έν γενεί", άκόμη και ό άνθρωπος "έν γενεί", ό όποιος δέν ύπάρχει —πιστεύω— σε κανένα άνθρωπολογικό ή κοινωνιολογικό μουσειό. 'Επίσης, τί μπο-

σιωνισμού. Τό ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του ζητήματος της "φυλής", όταν αυτή έννοείται με σημασία διαφορετική από την καθαρως ανθρωπολογική σημασία. Ήδη στην εποχή του Χριστού οι Έβραίοι δεν μιλούσαν τη γλώσσα τους — ή οποία πλέον δεν ήταν παρά λειτουργική γλώσσα — αλλά την άραμαϊκή. Τό γεγονός ότι μια "φυλή" έχει λησμονήσει τη γλώσσα των προγόνων της σημαίνει ότι ήδη ή φυλή αυτή έχει χάσει τό μεγαλύτερο μέρος της κληρονομιάς του παρελθόντος, της αντίληψής της για τόν πρωτόγονο κόσμο, και έχει άφομοιώσει την κουλτούρα (ταυτόχρονα και τή γλώσσα) ενός λαού-κατακτητή· συνεπώς, τί μπορεί νά σημαίνει ή "φυλή" στην περίπτωση αυτή; Πρόκειται προφανώς για μία σύγχρονη, νέα κοινότητα, πού έχει σφραγιστεί από τήν παθητικότητα ή ακόμη και άρνητικότητα του γκέτο και ή οποία, στό πλαίσιο αυτής της νέας κοινωνικής κατάστασης, έχει άποκτήσει νέα "φύση".

Είναι παράδοξο: δέν χρησιμοποιείς τόν ιστορισμό για νά κατανοήσεις τό γενικό πρόβλημα και προτιμάς νά σοῦ δώσω μία ιστοριστική εξήγηση του γεγονότος ότι όρισμένες ομάδες Κοζάκων πίστευαν ότι οι Έβραίοι είχαν ούρα. Πρόκειται για μία ιστορία πού μου είχε διηγηθεί ένας Έβραϊός, πολιτικός κομισάριος μιάς μεραρχίας εφόδου των Κοζάκων στό "Ορενμπουργκ" κατά τή διάρκεια του Ρωσοπολωνικού πολέμου του 1920. Στην περιοχή αυτών των Κοζάκων δέν υπήρχαν Έβραίοι: έτσι τούς φαντάζονταν, σύμφωνα μέ τήν επίσημη και κληρική προπαγάνδα, σαν τερατώδη όντα πού είχαν σκοτώσει τό Θεό. Δέν ήθελαν νά πιστέψουν ότι ό πολιτικός κομισάριος ήταν Έβραϊός: «Έσο είσαι από τούς δικούς μας», του έλεγαν, «δέν είσαι Έβραϊός, είσαι γεμάτος από τίς ούλές των τραυμάτων πού σοῦ προξένησαν οι πολωνικές λόγχεις, πολεμάς πλάι μας: οι Έβραίοι είναι άλλο πράγμα». Στη Σαρδηνία επίσης υπάρχουν διάφοροι τρόποι μέ τούς όποιους χαρακτηρίζονται οι Έβραίοι: υπάρχει ή λέξη "άρμπέου" ("arheu") πού σημαίνει τέρας άσχήμιας και κακίας, ένα θρυλικό πρόσωπο: υπάρχει ό "τζουντέο" ("giudeo") πού σκότωσε τόν Ίησοῦ Χριστό, αλλά επίσης υπάρχει ό καλός και ό κακός "τζουντέο", γιατί ό εύσεβής Νικόδημος βοήθησε τή Μαρία νά άποκαθηλώσει τό γιό της από τό σταυρό. 'Αλλά για τόν αυτόχθονα της Σαρδηνίας οι "τζουντέι" δέν παρπέμπουν στη σημερινή εποχή: άν του πουν ότι ό δείνα είναι "τζουντέο" έρωτᾶ άν αυτός είναι όπως ό Νικόδημος, αλλά γενικά πιστεύει ότι πρόκειται για κακό άνθρωπο, σαν εκείνους πού επίζητησαν τό θάνατο του Χριστού. Τέλος υπάρχει ή λέξη "μαράνου" ("marranu"), από τό "μαράνο" ("marrano"), όνομα πού έδιναν στους Έβραίους της Ισπανίας, οι όποιοι είχαν προσποιηθεί ότι θά αλλάξουν θρησκευμα: στη σαρδηνιακή διάλεκτο ή λέξη αυτή άξιολογείται γενικά ως ύβριστική. 'Αντίθετα προς τούς Κοζάκους, οι Σαρδηνοί — πού δέν είναι θύματα προπαγάνδας — δέν διακρίνουν τούς Έβραίους από τούς άλλους ανθρώπους.

"Έτσι, όσο μέ άφορά, έχω εξαντλήσει αυτό τό ζήτημα, και δέν θά δεχθῶ πλέον νά έμπλακῶ εκ νέου σ' αυτήν τή συζήτηση. Τό πρόβλημα των φυλών, άν εξετάζεται εκτός των όρίων της ανθρωπολογίας και των προϊστορικών μελετών, δέν μέ ενδιαφέρει. Γι' αυτόν τό λόγο, ό ύπαινιγμός

για τή σημασία πού έχουν οι τάφοι σε ότιδήποτε αναφέρεται στους πολιτισμούς δέν έχει καμία αξία: αυτό είναι άληθές μόνο για τίς άπώτερες εποχές, όπου οι τάφοι είναι τά μοναδικά μνημεία πού δέν έχει καταστρέψει ό χρόνος, και επειδή μέσα στους τάφους, δίπλα στο νεκρό, τοποθετούσαν αντικείμενα της καθημερινής ζωής. "Έτσι ή άλλως, οι τάφοι αυτοί μάς επιτρέπουν νά έχουμε πολύ περιορισμένη άποψη για τήν εποχή κατά τήν όποία κατασκευάστηκαν: τήν ιστορία των ήθων και έν μέρει τήν ιστορία των θρησκευτικών τελετουργιών. 'Επιπλέον αναφέρονται στις άνώτερες και πλούσιες τάξεις, συχνά μάλιστα στους ξένους δυναστες της χώρας, και όχι στο λαό. 'Εγώ δέν άνήκω σε καμία φυλή: ό πατέρας μου είναι πρόσφατης άλβανικής καταγωγής (ή οίκογένειά του έγκατέλειψε τήν "Ηπειρο πριν ή κατά τή διάρκεια των πολέμων του 1821 και σύντομα εξιταλίστηκε)· ή γιαγιά μου όνομαζόταν Γκονζάλεθ και προερχόταν από κάποια ιταλοϊσπανική οίκογένεια της νότιας Ιταλίας (όπως συνέβη και σε τόσες άλλες παρόμοιες περιπτώσεις μετά τό τέλος της ισπανικής κυριαρχίας· ή μητέρα μου είναι Σαρδηνή από τόν πατέρα της και από τή μητέρα της, και ή Σαρδηνία ένώθη με τό Πιεμόντε μόλις τό 1847, άφου προηγουμένως ήταν προσωπικό φέουδο και πατρογονική περιουσία των Πιεμοντέζων πριγκίπων, τήν όποία απέκτησαν ανταποδίδοντας τή Σικελία, ή όποία ήταν πολύ άπόμακρη και περισσότερο εύάλωτη. 'Εντούτοις, ή κουλτούρα μου είναι ιταλική και αυτός είναι ό δικός μου κόσμος: δέν είχα ποτέ τήν έντύπωση ότι ήμουν διχασμένος μεταξύ δύο κόσμων, μολονότι αυτό έχει γραφεί τό Μάρτιο του 1920 στη *Giornale d' Italia*, όπου ένα δίστηλο άρθρο εξηγούσε τήν πολιτική μου δραστηριότητα στο Τορίνο, μεταξύ πολλών άλλων, μέσω του γεγονότος ότι είμαι Σαρδηνός, και όχι Πιεμοντέζος ή Σικελός κ.λπ. Τό δεδομένο της άλβανικής μου καταγωγής δέν προτάχθηκε, γιατί ό Κρίστι ήταν επίσης Άλβανός, είχε μαθητεύσει σε άλβανικό κολέγιο και μιλούσε άλβανικά. "Άλλωστε στην Ιταλία τά προβλήματα αυτά ούδέποτε έχουν τεθεί και κανείς στη Λιγουρία δέν πανικοβάλλεται όταν ένας ναυτικός φέρνει στη χώρα τή μαύρη σύζυγό του. Κανένας δέν θά τήν άγγίζει με ύγρό σαλιωμένο δάχτυλο για νά δει άν τό μαύρο χρώμα θά εξαφανιστεί, και κανένας δέν πιστεύει ότι τό μαύρο χρώμα θά βάψει τά σεντόνια.

"Εγραψες ότι θέλεις νά μου στείλεις φάρμακα. Μή στείλεις πιά, σε παρακαλώ, σκόνη Άβησσυνίας. Πιστεύω ότι τό μοναδικό όντως χρήσιμο πράγμα είναι ή λακτόζη, πού σχεδόν έχει τελειώσει: θά εξαντληθεί σε τέσσερις μέρες. Σε παρακαλώ πολύ νά κάμεις ό,τι σοῦ ζητώ. Σε φιλώ τρυφερά.

'Αντόνιο

Υ.Γ.: 'Επίσης, τό φάρμακο Uricedina Stroschein μου έκαμε καλό: μου είχες στείλει δύο δείγματα πριν από πολύ καιρό, και τά πήρα πρόσφατα: ρυθμίζουν άρκετά καλά τίς έντερικές λειτουργίες.

3. Παλαιό συνοριακό όχυρό, πού είχε πολιορκηθεί από τούς Κοζάκους του Πουγκατσέφ τό 1773-74.

Μετάφραση: Βαγγέλης Σταματιάδης

επιτιμολογίας. επιδιδόμενος σε κάποιο είδος αυθόρμητης ή έσκεμμένης επιστημολογίας.

Πάντως, γεγονός παραμένει ότι, είτε τό θέλουμε είτε όχι, είτε για τή διάκρισή τους κάνουμε λόγο είτε για τή συμπλοκή τους, οι όροι αυτοί εκκρίνουν μιά λανθάνουσα έπιστημολογία ή όποια αντιπαράθεσι (ιεραρχώντας και άξιολογώντας κάποτε) τή θεωρία στην πράξη. Γιατί οι όροι μας είναι στην πραγματικότητα τρεις: θεωρία τής λογοτεχνίας, κριτική και λογοτεχνία (λογοτεχνικά κείμενα).¹ μόνο πού τήν τριάδα αυτή τή συγκρατεί και τήν παρουσιάζει στην αντίληψή μας τό σχήμα μιάς άτεχνης αντίθεσης ανάμεσα σε θεωρία και σε πράξη, όπου συνήθως έλλοχεύει —μέ πολιτικές και ήθικες βλέψεις— κάποια μορφή διάκρισης ανάμεσα σε πρωτογενές και δευτερογενές, σε λογικά πρότερον και ύστερον, σε ξενιστή οργανισμό και σε παράσιτο, και όπου ή θεωρία είναι συνήθως ό ύποπτος όρος: Μπροστά στην πρακτική διάσταση πού έχουν τόσο ή κριτική τής λογοτεχνίας («πράξη τού κρίνειν τά λογοτεχνικά κείμενα», όπως τήν όρισε πρόσφατα ένας μελετητής²) όσο

και ή ίδια ή λογοτεχνία (ή «λογοτεχνική πράξη», όπως εύλαβικά αναγράφεται κάποτε), ή θεωρία είναι πράγμα (πώς άλλως νά τό πεί κανείς;) ψυχρό κι ανάποδο, άπόμακρο, «ακαδημαϊκό», στην πλέον άπεχθή άποδοχή τής λέξης· δέν ανήκει στην σφαίρα τού γίνεσθαι ή τού πράττειν, δέν φύεται και δέν αναπτύσσεται στον κόσμο τών ζωντανών οργανισμών και άποτελεί σχεδόν έξ όρισμού τό αντίπαλον δέος —τό σκιαχτρο, καλύτερα— τής άπόλαυσης πού μās χαρίζουν τά λογοτεχνικά κείμενα.

Γιατί τήν κριτική, έν πάση περιπτώσει, τήν καταλαβαίνουμε και τήν αναγνωρίζουμε. "Όσο και νά δυσανασχετούμε κάποτε όταν «αυτοί οι κύριοι» (δηλαδή οι κριτικοί — ή φράση είναι τού Σεφέρη)³ δέν ανταποκρίνονται στον όρισμό ή τή σημασία πού τούς δίνουμε, όσο κι αν σπεύδουμε νά πάρουμε τό μέρος τών έξ έπαγγέλματος θιγμένων δημιουργών στις φιλολογικές μας ξριδες, ή κριτική παραμένει ύπόθεση κατεξοχήν πρακτική και ως έκ τούτου ξερούμε τί νά τήν κάνουμε: ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένους κοινωνικούς θεσμούς, έκδοτικούς οίκους, περιοδικά, έφημερίδες, λογοτεχνικά παραρτήματα, ειδικές στήλες και έπι-

1. Για μιά συνοπτική θεώρηση τής ιστορίας και τής σημασίας τών όρων βλ. πρόσφατα René Wellek, "Literary Theory, Criticism, and History" και "The Term and Concept of Literary Criticism" στο *Concepts of Criticism* (New Haven and London: Yale University Press, 1963), σσ. 1-36. Κύριο μέλημα τού Wellek, στο πρώτο από τά δύο αυτά κείμενα, είναι νά ξεκαθαρίσει τά πράγματα ως προς τή διάκριση ανάμεσα στην θεωρία και τήν ιστορία τής λογοτεχνίας, όπως φαίνεται και στην ακόλουθη —συμπερασματική όσο και προγραμματική— διατύπωση: «Πρέπει νά έπιστρέψουμε στο έργο τής κατασκευής μιάς λογοτεχνικής θεωρίας, ενός συστήματος άρχων, μιάς θεωρίας τών αξιών πού θά άντλεί κατ' άνάγκη από τήν κριτική συγκεκριμένων έργων τέχνης και θά επικαλείται διαρκώς τή συνδρομή τής λογοτεχνικής ιστορίας. 'Αλλά οι τρεις κλάδοι είναι και θά παραμείνουν διακριτοί: ή ιστορία δέν μπορεί νά άφομοιώσει ή νά αντικαταστήσει τή θεωρία, ένω ή θεωρία δέν πρέπει μήτε καν νά όνειρευτεί ότι άφομοιώνει τήν ιστορία» (σ. 20). Τά πράγματα, ώστόσο, δέν φαίνεται νά πήγαν τόσο καλά για τή λογοτεχνική ιστοριογραφία, άφού τό 1973, σε ένα άρθρο του με τόν χαρακτηριστικό τίτλο, "The Fall of Literary History" (στην πρόσφατη συγκομιδή *The Attack on Literature and Other Essays*, The Harvester Press, 1982, σσ. 64-77), ό Wellek επανέρχεται στο θέμα με μιά κριτική άνασκόπηση τών τρόπων με τούς όποιους άμφισβητήθηκε τίς τελευταίες δεκαετίες ή έννοια και ή δυνατότητα μιάς —άφηγηματικής και αίτιολογικής— ιστορίας τής λογοτεχνίας, για νά καταλήξει: «Δέν ύπάρχει πρόοδος, ανάπτυξη, ιστορία τής τέχνης, παρά μόνο ιστορία συγγραφέων, θεσμών και τεχνικών. Αυτό, για μένα τουλάχιστον, είναι τό τέλος μιάς αταπάτης, ή πτώση τής λογοτεχνικής ιστορίας» (σ. 77).

²Ο τέταρτος όρος τού συμπλέγματος είναι λοιπόν ή "ιστορία τής λογοτεχνίας": ή γραμματολογία, καλύτερα, σύμφωνα με τόν όρο πού έπλασε ό 'Ασώπιος και στον όποιο έπιμένει, από τό 1929, ό Ι. Συκουτρής ("Γραμματολογία", *Μελέται και Άρθρα*, 'Αθήνα: Έκδόσεις τού Αιγαίου, 1956, και έτοιμηχανική επανέκδοση, "Εταιρεία Σπουδών", 'Αθήνα 1982, σσ. 128-171). Και οι τέσσερις όροι, πάντως, ένέχονται σε κάθε προσπάθειά μας νά τακτοποιήσουμε τόν χώρο τών φιλολογικών σπουδών· όσο έπαρκείς ή χρηστικοί κι αν μοιάζουν όταν τούς έπικαλούμαστε για

"πρακτικούς λόγους", άλλο τόσο δύστροποι και δυσάγωγοι παρουσιάζονται όταν έπιχειρούμε νά προσδιορίσουμε τό έπιστημολογικό καθεστώς τής μεταξύ τους διάκρισης —έπιχείρηση άναπόφευκτη όταν, λόγου χάρη, και για έντελώς πρακτικούς λόγους, επιδιώκουμε νά μεταρρυθμίσουμε τό καθεστώς τών φιλολογικών σπουδών στην χώρα μας και συζητούμε για τή διδασκαλία τών νέων έλληνικών ή τήν αξία τού μαθήματος τής έκθεσης.

Τό περιεργό, ώστόσο, είναι ότι τά ζητήματα αυτά μπορούν νά γίνουν θέματα μελέτης, έρευνας και συζήτησης μόνον σ' έναν τομέα σπουδών πού θά όνομαζόταν, πρόσφατα και πειραματικά, "Θεωρία τής λογοτεχνίας" (γιατί ή θεωρία τής λογοτεχνίας, με τούς σημερινούς της προβληματισμούς, είναι ύποχρεωμένη νά (δια)πραγματευτεί διαρκώς τό έπιστημολογικό της καθεστώς) — πράγμα πού δείχνει όχι τήν ύπεροχή τής λογοτεχνικής θεωρίας (έναντι, λόγου χάρη, τής φιλολογίας), αλλά τήν πολιτική τής σημασία *σήμερα* (τή σημασία της και για τή φιλολογία ή όποια πρέπει, αν μή τι άλλο, νά ένισχυθεί). "Ετσι, ή θεωρία τής λογοτεχνίας γίνεται, κάποτε, ένοχλητικά *πρακτική* ύπόθεση· και ή άπουσία της στην άνώτατη παιδεία τής χώρας μας είναι πράγματι πρόβλημα ιστορικής (δηλαδή και γραμματολογικής) σημασίας για τούς πανεπιστημιακούς μας θεσμούς.

2. Νάσος Βαγενάς, "Δώδεκα αυτόνοητες αλλά λησμονημένες θέσεις για τή φιλολογία και τήν κριτική", *Χάρτης* 19 (Φεβρουάριος 1986), σ. 61: «Λογοτεχνική κριτική είναι ή πράξη τού κρίνειν τά λογοτεχνικά κείμενα». 'Ενδιαφέρουσα επίσης, στα συμπραζόμενα τής παρούσας συζήτησης, είναι και ή έξίσου έπιγραμματική και αυτόνοητη ένατη θέση: «'Η φιλολογία είναι έπιστήμη. 'Η κριτική δέν είναι».

3. Γιώργος Σεφέρης, "Διάλογος πάνω στην ποίηση", *Δοκίμες*, Α' τόμ. ('Ικαρος 1974), σ. 84: «Τί ώραία πού θά ήταν ή ζωή αν όλοι αυτοί οι κύριοι δέν γύρευαν τίποτε άλλο από τήν ποιητική ούσία τού ποιήματός μου». Σημειωτέον ότι στο κείμενο τού Σεφέρη ή εύχή αυτή δέν εκφέρεται από τόν ίδιον, παρά άποδίδει ό, τι έξ ύποθέσεως «θά είχε όρεξη νά έπιφωνήσει, πικρόχολα, και ό πιό άσημος ποιητής» (αύτ.). 'Ο πιό άσημος: δηλαδή αυτός πού τήν έχει ανάγκη τήν κριτική, ό άφανής και τόσο εύχρηστος ήρωας τής "πρακτικής" κριτικής.

φυλλίδες κ.λπ., κι έτσι τουλάχιστον νομιμοποιείται. 'Αλλά τή θεωρία; Πού τή βρίσκουμε, πώς τή αναγνωρίζουμε και τί τή κάνουμε; Στην Εύρώπη και τήν 'Αμερική, όπου έδω και δύο δεκαετίες ή «θεωρία τής λογοτεχνίας» διδάσκεται εύρεως από φερώνυμες πανεπιστημιακές έδρες και τμήματα, μοιάζει εύκολο νά τή έντοπίσουμε: «Θεωρία τής λογοτεχνίας είναι κάτι πού βρίσκεται στά πανεπιστήμια, έχει επίσημως σχέση μέ τή λογοτεχνία, αλλά έρωτοτροπεί άσυστόλως μέ τή φιλοσοφία (έξοργίζοντας κατά κανόνα τούς φιλοσόφους, εκτός από μερικούς διεστραμμένους πού τό χαίρονται), και πού όταν κάποιος από αυτούς πού τή άσχοϋν πατήσει τό πόδι του εκτός τών πανεπιστημιακών τειχών και παρεισφρήσει, λόγου χάρη, στίς στήλες τών έφημερίδων, κανείς δέν καταλαβαίνει: πρώτον, άν άναφέρεται σέ κάποιο συγκεκριμένο λογοτεχνικό κείμενο και, δεύτερον, εάν έν τέλει του άρέσει τό κείμενο αυτό». Και ή «θεωρία τής λογοτεχνίας» στήν 'Ελλάδα; 'Εδω ό όρισμός θά είναι κάπως σαφέστερος: «Είναι κάτι πού διδάσκεται και θορυβεί στά πανεπιστήμια του έξωτερικού, πού άρειμάνιοι νέοι τό φέρουν και τό μεταφέρουν έδω, χωρίς νά σέβονται τήν έλληνική παράδοση και χωρίς νά άγαποϋν τίς *Δοκιμές* του Σεφέρη· κάτι, κοντολογίς, πού δέν άφορά τό έλληνικό πανεπιστήμιο πρós τό παρόν (ας δοκιμαστέι πρώτα στίς 'Εταιρείες Σπουδών), εκτός εάν μπορεί νά μετρήσει τίς λόγιες λέξεις στόν Μακρυγιάννη, τίς «άντικειμενικές συστοιχίες» στόν Σεφέρη, τή φωνολογική άρχιτεκτονική του Γεφυριού τής "Αρτας και τίς σκιές στόν Καβάφη. Για έπιστήμη μιλούμε, διάολε».

'Αφήνοντας κατά μέρος τούς άστεϊσμούς —μέ τήν προειδοποίηση, ώστόσο, ότι μέγα ίσως μέρος του θέματος μάς διεκπεριώνεται εκεί—, ή ίδια ή γλώσσα μέ τήν όποία ντύνουμε στήν καθημερινή μας όμιλία τό λήμμα «θεωρία», άν τήν παρατηρήσουμε εκ του σύνεγγυς, εικονογραφεί θαυμάσια τό πρόβλημα. 'Η θεωρία είναι κάτι πού, άφ' ής στιγμής τό κατασκευάσουμε, τό «έχουμε» και τό διαθέτουμε (μπορούμε, δηλαδή, νά τό μεταβιβάσουμε αϋτούςιο). Λέμε λοιπόν ότι «έχω» τήν τάδε ή τή δείνα θεωρία· έως ότου κάποιος ανατρέψει τή θεωρία μου και τήν τροποποιήσει ή τήν άντικαταστήσει εξ όλοκλήρου μέ τή δική του, ή θεωρία μου ισχύει. 'Η θεωρία μοιάζει έτσι μέ κάτι έτοιμοπαράδοτο, ένα μέγεθος και κόψιμο για όλους. 'Ενώ, αντίθετα, ό μόδος τής κριτικής, πρακτικός, περιστασιακός και πιό κοντά στά πραγματικά μεγέθη, άπαιτεί άδιάκοπη κοπτική και ραπτική, διαρκείς μεταποιήσεις και στοχαστικές προσαρμογές· ή μεζούρα τής κριτικής έχει πολύ περισσότερες διαβαθμίσεις από τή μεζούρα τής θεωρίας. Μέ άλλα λόγια, ή θεωρία θά έπρεπε νά μεταφέρεται εύκολα, ή παράδοσή της είναι έτοιμη ανά πάσα στιγμή: όντας καθολική και μή έχοντας τήν «τοπική ύφή» (local texture, όρος του John Crowe Ransom⁴) πού δένει τήν κριτική μέ τήν πραγματικότητα, μπορεί και άποδεσμεύεται από τά πολιτισμικά της συμφραζόμενα για νά συμμετάσχει στή μεγάλη έκστρατεία για τήν εκλογίκευση του κόσμου. 'Ενώ αντίθετα, ή κριτική, όπως και ή ίδια ή λογοτεχνία, είναι πιό παραδοσιακή, δέν μεταφέρεται εύκολα, και εύδοκιμεί μόνο στά δικά της χώματα, ως τοπική αντίσταση σέ κάθε σχήμα εκκαθολίκευσης. 'Ετσι έξηγγείται ίσως και τό πάθος τό όποιο έπενδύουν έξέχουσες προ-

σωπικότητες τής νεοελληνικής κριτικής στίς λέξεις «ρεαλισμός», «κυριολεξία» και «βίωμα».

II

'Ας πάρουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα, πλευρίζοντας έτσι άναγνωριστικά και τό θέμα μάς. Τί κάνουμε όταν καλούμαστε νά παρουσιάσουμε τή θεωρία τής «Νέας Κριτικής»; 'Οτι οι έπνομαζόμενοι «νέοι κριτικοί» έκαναν, μέ τόν τρόπο τους, θεωρία τής λογοτεχνίας, δέν ύπάρχει άμφιβολία: άσχολήθηκαν δηλαδή τόσο μέ τήν άνάλυση συγκεκριμένων λογοτεχνικών κειμένων, όσο και μέ τή διατύπωση γενικών θεωρητικών άρχών για τή μελέτη τής λογοτεχνίας: Κατέληξαν έτσι σέ όρισμένες έννοιες-κλειδιά πού στή συστηματική τους μεταγραφή θά μπορούσαν νά άποτελέσουν ένα όργανο θεωρίας τής λογοτεχνίας και νά άποβούν έξαιρετικά χρήσιμες στή διδασκαλία τής λογοτεχνίας (όπερ και έγένετο). 'Αλλά οι έννοιες αυτές είναι στενά δεμένες μέ τήν άνάγνωση και τήν έρμηνεία συγκεκριμένων λογοτεχνικών κειμένων (κυρίως ποιημάτων) και ή έμβέλεια τους άμεσα έξαρτημένη από τίς στρατηγικές επιλογές τών νέων κριτικών στήν ιστορία τής άγγλικής λογοτεχνίας και κριτικής: έτσι, ή έξαγωγή τους και ή άναγω-

4. 'Ο πλήρης όρος είναι "local texture ή tissue of concrete irrelevance" (δύσκολο νά άποδοθεί στά έλληνικά και πάντως όχι "τοπική ύφή του άσυνάρτητου" όπως μεταφράστηκε στο άρθρο του Monroe C. Beardsley, "Τό μεταφορικό στρίψιμο", *Δευκαλίων* 30, σ. 136). Τόν εισήγαγε στήν όρολογία τών νέων κριτικών ό John Crowe Ransom για νά δηλώσει τή λειτουργία τής ποιητικής μεταφοράς και τό καθεστώς τής έννοιας στο όργανικό σύνολο του ποιήματος: πώς δηλαδή τό "έπιχείρημα" ενός ποιήματος (έννοια καθολική ή άφηρημένη) λειτουργεί ποιητικά μόνο όσο συγχανεύεται σ' ένα σημασιολογικό περιβάλλον από άσχετα πρής αυτό έπιμέρους συγκεκριμένα στοιχεία.

5. Τό ιδιαίτερο ενδιαφέρον έντοπίζεται στή στιγμή πού ή "έκ του σύνεγγυς άνάγνωση" (ή μεταφραστική αυτή λύση όφείλεται στόν Παντελή Μπασάκο) άναγορεύεται σέ έπιστημολογική συνθήκη (όπως πιστεύω ότι συμβαίνει, σιωπηρά, σέ πολλά κείμενα τής Νέας Κριτικής) και ύπ' αυτή τήν έννοια τήν έξετάζω έδω. Δέν νομίζω πώς ό 'Αντόρνο, π.χ., θά δεχόταν άσυστητή τή θέση ότι κανένα είδος λόγου για τή λογοτεχνία δέν είναι έπιστημολογικά άσφαλές ή "αϋθεντικό" άν δέν θεμελιώνεται σέ μία εκ του σύνεγγυς άνάγνωση —και μάλιστα για συγκεκριμένους διδακτικούς σκοπούς— ενός ποιήματος. "Οτι ή έννοια τής εκ του σύνεγγυς άνάγνωσης δέν γίνεται, καθ' έαυτήν, νά εκληφθεί ως είδοποιός διαφορά τής Νέας Κριτικής (καίτοι είναι από τά στοιχεία πού τή συνιστούν ως "νέα" έναντι τής έντυπωσιολογικής "παλαιάς"), τό ύποδεικνύει ό νεοκριτικός Brooks (λήμμα "New Criticism" στήν *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Enlarged Edition, Princeton University Press, 1974, σσ. 567-568): «One aspect of the n.c. which is often seized upon as central is the "close reading" of poetry, and certainly a concern for nuances of words and shades of meaning has characterized much of modern criticism. But "close reading" as such is a superficial trait. The Fr. *explicitation de texte* involves close reading but few would call it "n.c." Much will depend upon what one intends to do with a text and upon what he regards as an adequate reading of it».

γή τους σε κάποιο σύστημα «ἀρχῶν» καθίσταται ἐξαιρετικά προβληματική. Οἱ ἴδιοι οἱ νέοι κριτικοὶ ἐμφανίζουν συχνά μιὰ περίεργη ἀμφιθυμία καὶ δυσπιστία ἀπέναντι στὴ θεωρία. Μιὰ ἔννοια, ἓνα συμπέρασμα, ἓνα θεώρημα, νομιμοποιούνται καὶ γίνονται ἀποδεκτὰ μόνο στὸ βαθμὸ πού προκύπτουν ἀπὸ ὅ,τι, στὸ νεοκριτικὸ λεξιλόγιο, ὀνομάζεται «ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἀνάγνωσις» ἐνός κειμένου (close reading),⁵ πρακτικὴ πού ἴσως ἀποτελεῖ καὶ τὴν πιὸ δραστηρικὴ παιδαγωγικὴ πρόταση τῶν νέων κριτικῶν. Ἔτσι παράγεται καὶ ἀναπαράγεται τὸ ἰδεατὸ σχῆμα τοῦ «νεοκριτικῶς» ποιήματος: μιὰ δομὴ ἐξισορροπισμένων ἐντάσεων καὶ ἀντιθέσεων, ἡ ἀνάλυση τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ κατὰ κανόνα τὴν τυπολογία τοῦ παράδοξου, τῆς εἰρωνείας καὶ τῆς ἀμφισβήτησης. Ὡστόσο, οἱ ἔννοιες αὐτές, πρέπει κάθε φορά, μὲ κάθε κριτικὸ κείμενο, νὰ ἀναβαπτίζονται καὶ νὰ δοκιμάζονται σὲ μιὰ τέτοια «ἐκ τοῦ σύνεγγυς» ἀνάγνωσις, νὰ ὑποβάλλονται κατ' ἐξακολούθησιν στὸν ἔλεγχο τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων: συνθήκη τόσο γενικευμένη καὶ τόσο δεσμευτικὴ, φαίνεται, ὥστε ἡ ἀνασκευή τοῦ νεοκριτικῶς δόγματος κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '60 πραγματοποιήθηκε καὶ αὐτὴ μέσα ἀπὸ τέτοιες «ἐκ τοῦ σύνεγγυς» ἀναγνώσεις καὶ μάλιστα —σὲ πολλές περιπτώσεις— τῶν ἴδιων λογοτεχνικῶν κειμένων.

Εἶναι χαρακτηριστικὸς, λόγου χάρι, ὁ ἐπιφυλακτικὸς τόνος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Cleanth Brooks προλογίζει ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα βιβλία του. (Πρόκειται γιὰ τὸ περίφημο *The Well Wrought Urn*, πού δημοσιεύθηκε τὸ 1947, γιὰ νὰ ἀποτελέσει ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἢ τρία «ἐγχειρίδια» τῆς Νέας Κριτικῆς στὰ ἀμερικανικὰ πανεπιστήμια). Τὸ βιβλίο, σημειωτέον, φέρει τὸν ὑπότιτλο «Μελέτες γιὰ τὴ δομὴ τῆς ποιήσεως»:

Θά μπορούσα ἀκόμη νὰ ἐλπίζω ὅτι ἐάν, στὴ χειρότερη περίπτωση, χρειάζοταν νὰ ἀπορριφθῆ ἡ ἀνάλυση τῆς ποιητικῆς δομῆς καθ' ἑαυτήν, κάποια ἀπὸ τὰ παραδείγματα θά ἐπιβίωναν τῆς ἀπόρριψης ὡς ἀνεξάρτητες ἀναγνώσεις τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν ποιημάτων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ ἀναγνώσεις ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ἐντιμὴ προσπάθεια νὰ δουλέψω ἐκ τοῦ σύνεγγυς μὲ συγκεκριμένα κείμενα.⁶

Ὡστόσο, οἱ ἔννοιες τῆς Νέας Κριτικῆς ἀποδείχτηκαν, περιέργως, ἰδιαίτερα μεταδοτικὲς, γενικεύσιμες καὶ ἐξαιρετικὰ ἀνθεκτικὲς· καὶ ἡ ρήτρα τῆς ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἀναγνώσεως λειτούργησε ὡς παιδαγωγικὴ μέθοδος, ἐξασφαλίζοντας τὴ διάδοση τῶν θεωρητικῶν κατηγοριῶν καθὼς καὶ τὴ λαβραία μεταφορά τοῦ ἰδεολογικοῦ τους φορτίου, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα. Ἡ θεωρία, μὲ ἄλλα λόγια, λειτούργησε θαυμάσια, παρά τὴν —ἢ μᾶλλον χάρι στήν— ἔμφαση πού δίνει ἡ Νέα Κριτικὴ δίνει στήν πρακτικὴ, τὴν ἐμπειρικὴ ὄψη τῆς παραγωγῆς τῆς καὶ ἀπέτελεσε γιὰ τρεῖς δεκαετίες τὴν κυρίαρχη —ἂν ὄχι τὴ μοναδική— μέθοδο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς λογοτεχνίας στὰ ἀμερικανικὰ σχολεῖα καὶ πανεπιστήμια. Ἡ ἐλπίδα τοῦ Μπρούκς, ὅτι οἱ ἀναγνώσεις τουλάχιστον θά μείνουν (ἔμειναν πολὺ περισσότερα πράγματα), ὅπως ἐκφέρεται τὴ στιγμὴ πού τίθεται ὑπὸ συζήτησιν μιὰ θεωρία τῆς ποιητικῆς δομῆς, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ

Μπρούκς στάθηκε πράγματι ἓνας «θεωρητικὸς τῆς παιδαγωγίας», ὅπως τὸν χαρακτηρίζει σὲ πρόσφατο ἄρθρο του ἓνα Ἀμερικανὸς μελετητής.⁷ Οἱ νέοι κριτικοὶ γνώριζαν πολὺ καλά ὅτι ὀλόκληρη ἡ ποιητικὴ παράδοση παίζεται, ἐν τέλει, στὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις.

Τὸν τόνο, καὶ ἐδῶ, τὸν δίνει ὁ πνευματικὸς πατέρας τῆς Νέας Κριτικῆς, ὁ ποιητής-κριτικὸς T.S. Eliot, τὰ δοκίμια τοῦ ὁποῖου παρουσιάζουν συχνά ἓνα ἀλλόκοτο κρᾶμα ἐμπειρικῆς παρατήρησης καὶ καθολικοῦ ἀποφθέγματος, λεπτομερειακῆς προσέγγισης στὸ ὕφος καὶ στὸν τόνο ἐνός κειμένου καὶ ἀνεπίσημων παρατηρήσεων γιὰ τὴν κρίση τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἀνθρώπινη λύτρωση. Τὸ κρᾶμα αὐτό, ἀριστοτεχνικὰ χωνεμένο στὴ χαμηλόφωνη, ἀριστοκρατικὴ ἀκριβολογία τοῦ Ἐλιοτ, αὐτοσυστήνεται ὡς λογοτεχνικὴ κριτικὴ καὶ προβάλλει, σὲ ἤπιους ἀλλὰ σαφεῖς τόνους, τὴν ἀντιπαλότητά του πρὸς τὴν ἐντυπωσιολογικὴ κριτικὴ πού κυριαρχεῖ στὴν Ἀγγλία ὡς τὴν ἔλευση τοῦ Ἐλιοτ. Οἱ ἀλλεπάλληλες καὶ συχνά αὐθαίρετες μεταβάσεις ἢ μεταφορὲς ἀπὸ τὴ λάτρα τῆς πρακτικῆς (δημοσιογραφικῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) κριτικῆς στὰ φευγαλέα δείγματα μεταφυσικῆς ἀγωνίας, ἀπὸ τὸ μουσικὸ αὐτί τοῦ Τέννυσον στὴν ἀγγλοκαθολικὴ παράδοση, προσεταιρίζονται τὴν ἐμπιστοσύνη ἀκόμη καὶ τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη χάρι στὴ νεοκλασικὴ καλλιέργεια τοῦ Ἐλιοτ, ἀφ' ἐνός, καί, ἀφ' ἑτέρου, σὲ μιὰ συνεχῆ ἐπίκληση πρὸς τὸ θεμελιῶδες ἀξίωμα τοῦ νεοκριτικῶς δόγματος: τὴν ὀργανικὴ αὐτοτέλεια τοῦ λογοτεχνήματος. Μὲ τὴ διακριτικὴ αὐτοπεποίθηση τοῦ συντηρητικοῦ νεοτεριστῆ καὶ μὲ τὸ προσωποπαγὲς κύρος μιᾶς ὑπερθεματισμένης ἀφάνειας, ὁ φλεγματικὸς Ἐλιοτ ἀνατρέπει τὴν παραδεδομένη ἱστορία τῆς ἀγγλικῆς λογοτεχνίας, γιὰ νὰ καθαγιασῆ —καὶ μάλιστα μὲ συγκεκριμένη ἀγγλοκαθολικὴ ὑπόκρουση— τὴν ἔννοια τῆς παράδοσης, νὰ στιγματίσει ὡς ἀφερέγγυα κάθε ἔννοια ἀνατροπῆς καὶ (ὅπως παρατηρεῖ ἓνας σύγχρονος κριτικὸς⁸) νὰ ὑπαγορεύσει στὸ ἀγγλικὸ

7. John Guillory, "The Ideology of Canon-Formation: T.S. Eliot and Cleanth Brooks", *Critical Inquiry* 10 (1983), σ. 186-187. Στὸ σημαντικότερο αὐτὸ ἄρθρο ὁ Guillory διερευνᾷ τὴν ἰδεολογία τῆς ἐλιοτικῆς παρέμβασης στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀγγλικοῦ λογοτεχνικοῦ κανόνα καὶ παρατηρεῖ: «I do not imagine that, since the establishment of Eliot's canon, his judgments upon individual poets have been handed down without qualification to our students. I do believe, however, that the rule of the canon has governed our instruction. Eliot is not a teacher, except in the more generous metaphorical sense, but Brooks is in every way a theorist of pedagogy. The latent meaning of canon, as a rule of conduct, can be activated again; indeed, this is the meaning of the canon's dissemination. Let us say, then, that in teaching the canon, we are not only investing a set of texts with authority; we are equally instituting the authority of the teaching profession».

8. Βλ. Terry Eagleton, *Literary Theory: An Introduction* (Basil Blackwell, 1983), σ. 38, ὅπου ὁ Ἀγγλος μαρξιστὴς περιγράφει θαυμάσια τὴν "ἀπόβαση" (ὅπως θά ἔπρεπε νὰ τὴν ἀποκαλοῦμε) τοῦ Ἐλιοτ στὸ Λονδίνο, τὸ 1915: «Culturally displaced and spiritually disinherited, Eliot arrived in England, and in what has rightly been described as "the most ambitious feat of cultural imperialism the century seems likely to produce", began to carry out a wholesale salvage and demolition job on its literary traditions... This(...) was much more than a "literary" reevaluation: it reflected nothing less than a whole political reading of English history».

6. Cleanth Brooks, *The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1975, σ. ix.

φιλόλογο κοινό, αυτός ο 'Αμερικανός απ' τὸ Σαίητ Λούις τῆς πολιτείας τοῦ Μιζούρι, μιὰ ολοκληρωμένη πολιτικὴ ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας τῆς Νεότερης Ἀγγλίας. Τὸ περιεργό, βεβαίως, εἶναι ὅτι ἡ ἐπιχείρηση αὐτὴ ἀκούει στὸ ὄνομα «πρακτικὴ κριτικὴ».

Πάντως, τόσο γιὰ τὸν Ἐλιοτ, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς νεοκριτικούς πού ἐμπνέονται ἀπ' αὐτόν, ἡ ἔμφαση παραμένει στὴν πράξη τῆς κριτικῆς, σάν ἰδεολογικὴ ρήτρα πού διασφαλίζει, πέρα ἀπὸ κάθε κριτικὴ (μέ τῆ φιλοσοφικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου) ἀμφισβήτηση, τὴν κατηγορία τῆς ἐμπειρίας, τοῦ προσωπικοῦ αἰσθήματος, τῆς ἐμπειρῆς εὐαισθησίας, τοῦ βιώματος (ὅ,τι κοντολογίς προσφέρει ἡ πλούσια ἱστορία τῆς μαγικῆς γερμανικῆς λέξης Erlebnis, γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε σέ μιὰ παράδοση ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀγγλοσαξονικὴ τῶν νέων κριτικῶν). Καὶ ἡ ἑλιοτικὴ κράση, ὅπου κατὰ τρόπο αὐταπόδεικτο συμφύρονται τὸ καθόλου μέ τὸ συγκεκριμένο, ἀποδεικνύεται ἐξαιρετικὰ ἀνθεκτικὴ σέ πάσης φύσεως νόμιμες ἢ λαθραῖες ἐξαγωγές καὶ μέ κάθε λογῆς μεταφορικὰ μέσα. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Ἐλιοτ ἐπιβάλλει ὡς κριτήριον τοῦ αὐθεντικοῦ κριτικοῦ λόγου τὴν περιφραστὴ «ἀντικειμενικὴ συστοιχία», τὴν ὁποία προτείνει (ὑποβάλλει, καλύτερα) ὡς ἀπόλυτο ἀξιολογικὸ κριτήριον γιὰ τὸ αὐθεντικὸ ἔργο τέχνης στὸ δοκίμιο τοῦ γιὰ τὸν Ἄμλετ (1919):

Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ἐκφράσουμε τὴ συγκίνηση στὴ μορφή τῆς τέχνης εἶναι νὰ βροῦμε μιὰν «ἀντικειμενικὴ συστοιχία»· μέ ἄλλα λόγια, ἓνα σύνολο ἀντικειμένων, μιὰ κατάσταση, μιὰ ἀλυσίδα συμβάντων πού θὰ ἀποτελέσουν τὸν τύπο αὐτῆς τῆς συγκεκριμένης συγκίνησης· τέτοια ὡστε ὅταν δοθοῦν τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα, πού πρέπει νὰ καταλήγουν (terminate) σέ κατ' αἴσθησιν ἐμπειρία, νὰ προκαλεῖται αὐτομάτως ἡ συγκίνηση.⁹

Θὰ μπορούσε νὰ προβληθεῖ ἐδῶ ἡ ἔνστασις ὅτι στὸ πρόβλημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ, δηλαδή στὴ σχέση θεωρίας καὶ πρακτικῆς, γεννᾶται συνήθως ζήτημα ἀντιστοιχίας μεταξὺ γνώσης καὶ ἀντικειμένου καὶ ὄχι, ὅπως στὸν Ἐλιοτ, μεταξὺ συγκίνησης καὶ ἀντικειμένου. Ὡστόσο, ἡ «συγκίνηση» στὸ περί οὗ ὁ λόγος κείμενο τοῦ Ἐλιοτ ἐπιτελεῖ ἐπισημολογικὸ ἔργο. Τὸ πρόβλημα μέ τὸν Ἄμλετ (πού εἶναι καὶ πρόβλημα τοῦ Ἄμλετ) εἶναι ὅτι δέν καταλαβαίνει ὁ ἴδιος τὴ συγκίνησή του· διακατέχεται ἀπὸ αἴσθημα ἀηδίας καὶ ἀποστροφῆς γιὰ τὴ μάνα του, «αἴσθημα πού δέν μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβει, πού δέν μπορεῖ νὰ τὸ ἀντικειμενοποιήσει»,¹⁰ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἐλιοτ. Ἡ «σύγχυση» (bafflement) τοῦ Ἄμλετ ὀφείλεται «στὴν ἀπουσία ἐνός σύστοιχου πρὸς τὰ αἰσθήματά του ἀντικειμένου» καὶ ἀποτελεῖ, γιὰ τὸν Ἐλιοτ, «προέκταση τῆς σύγχυσης τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τῆς τέχνης του». Τὸ πρόβλημα τοῦ Ἄμλετ εἶναι καὶ πρόβλημα τοῦ ἴδιου τοῦ Σαίξπηρ, ἡ ἀποτυχία τοῦ ὁποίου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν Ἐλιοτ, εἶναι ὅτι πέτυχε νὰ ἐκφράσει ἓνα πρόβλημά του ὡς πρόβλημα χωρὶς λύση· ἢ ἀκόμη, ὅτι μέσω μιᾶς ταύτισης τοῦ δημιουργοῦ μέ τὸ δημιούργημά του (πού γιὰ τὸν Ἐλιοτ μυρίζει ρομαντισμό), τὸ ἔργο τὸ ἴδιο πραγματοποιεῖ μιὰ ἀνακλαστικὴ ἢ αὐτοαναφορικὴ συστροφή, χωρὶς τελικά νὰ καταφέρει νὰ ολοκληρωθεῖ, δηλαδή νὰ ταυτιστεῖ μέ τὸν ἑαυτό του ἢ νὰ γνωρίσει τὸν ἑαυτό του, παρά καταλήγει σέ ἀπορία πού περισσεύει, σέ «καλλιτεχνικὸ πρόβλη-

μα» πού δέν συμμαζεύεται, δέν ἀνακυκλώνεται. Ἡ ὑπερβολὴ αὐτὴ ἀγγίζει, κατὰ τὸν Ἐλιοτ, τὰ ὄρια τῆς ψυχοπαθολογίας, ὅπου σαφῶς ἐνέχονται προσωπικὰ προβλήματα τοῦ Σαίξπηρ («χρειαζόμαστε πολλὰ γεγονότα τῆς βιογραφίας του»¹¹), ὑπόθεση πού παραπέμπει τὸ ὄλο ζήτημα πέρα ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς (γιὰ νὰ πέσει ἀργότερα στὴν παγίδα ὁ ψυχαναλυτὴς Ernest Jones καὶ νὰ ψυχαναλύσει τὸν Ἄμλετ ὡς πετυχημένη ψυχανάλυση τοῦ δημιουργοῦ του). Τὸ σημαντικό εἶναι ὅτι ἡ «συγκίνηση πού ὑπερβαίνει τὰ γεγονότα» καταλήγει σέ μιὰ ἐπισημολογικὴ ἀπορία, ὅπως διατυπώνεται καὶ στὶς τελευταῖες προτάσεις τοῦ κειμένου. Γιὰ νὰ καταλάβουμε γιὰτί ὁ Σαίξπηρ καταπατιάστηκε μ' ἓνα πρόβλημα πού τὸν ὑπερβαίνει, θὰ ἔπρεπε —σύμφωνα μέ τὸν Ἐλιοτ— νὰ γνωρίζουμε πράγματα πού εἶναι ἀδύνατο νὰ μάθουμε:

Θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζουμε κάτι πού εἶναι ἐξ ὑποθέσεως ἀδύνατο νὰ τὸ μάθουμε, ἐφόσον δεχόμαστε ὡς προϋπόθεση (assume) ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐμπειρία ἢ ὁποία, μέ τὸν τρόπο πού ὑποδεικνύεται, ὑπερέβη τὰ γεγονότα. Θὰ ἔπρεπε νὰ καταλάβουμε πράγματα πού δέν τὰ κατάλαβε ὁ ἴδιος ὁ Σαίξπηρ.¹²

Τώρα ποιὸς ἀκριβῶς ἔχει τὸ πρόβλημα, ὁ Ἄμλετ, ὁ Σαίξπηρ ἢ ὁ ἀναγνώστης, δέν ἔχει καμιὰ σημασία γιὰ τὸν Ἐλιοτ. Σημασία ἔχει ὅτι, ἀφ' ἧς στιγμῆς διαταραχθεῖ ἡ ἀντικειμενικὴ ἰσοδυναμία (objective equivalence) καὶ πάψει ἡ συγκίνηση νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα, κανεὶς ἀπ' τοὺς τρεῖς δέν καταλαβαίνει, βρίσκονται καὶ οἱ τρεῖς σέ σύγχυση. Συγγραφέας, ἀναγνώστης καὶ ἥρωας εὐθυγραμμίζονται, συντονίζονται καὶ συνταυτίζονται σέ μιὰ ἀκραία συνηγορία καὶ σύμπνοια, σέ κατάσταση θάμβους (ἀπορίας καὶ θαυμασμοῦ ταυτόχρονα) μπροστὰ στὸ ὑπερβάλλον αἶνιγμα τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου ψυχιζμοῦ (ὁ Ἄμλετ εἶναι ἡ Μόνα Λίζα τῆς λογοτεχνίας, λέει ὁ Ἐλιοτ, εἰρωνευόμενος ἐμμέσως τὸν Walter Pater)¹³ — ταύτιση πού βεβαίως ἀποτελεῖ τὴν ἰδανικὴ συνθήκη καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐκπλήρωση τῆς ρομαντικῆς ποιητικῆς. Ὅτι στόχος τοῦ Ἐλιοτ εἶναι ἀκριβῶς ὁ Ἄμλετ ὡς ρομαντικὸς ἥρωας, ἢ μᾶλλον ὡς ἐνσάρκωση τῆς ρομαντικῆς ποιητικῆς, δέν χωρεῖ, νομίζω, ἀμφιβολία. Τὸ μαρτυροῦν οἱ ἀναφορές του στὸν Γκαίτε καὶ τὸν Κόλεριτζ στὴν πρώτη κιόλας παρά-

9. T.S. Eliot, "Hamlet", *Selected Essays*, London: Faber and Faber, 1976, σ. 145. Βλ. καὶ τὴν μετάφραση τοῦ Σεφέρη στὸ "Κ.Π. Καβάφης, Θ.Σ. Ἐλιοτ παράλληλοι" (Δοκίμιες Α', ὅπ. παρ., σ. 347). Ὁ Σεφέρης μεταφράζει τὸ "sensory experience" ὡς "ἐρεθισμό τῶν αἰσθήσεων". Προτίμησα τὸ "κατ' αἴσθησιν ἐμπειρία" πού εἶναι, πιστεύω, ἀκριβέστερο καὶ δίνει καὶ μιὰ φιλοσοφικὴ ἔμφαση.

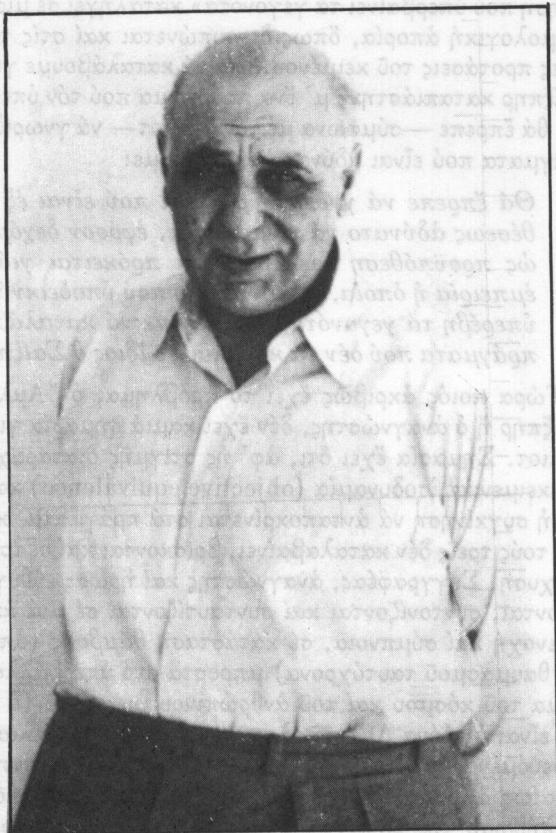
10. Αὐτ., σ. 145.

11. Αὐτ., σ. 146.

12. Αὐτ., σ. 146.

13. Αὐτ., σ. 144. Τὸν εἰρωνεύεται καὶ ὀνομαστικὰ στὴν πρώτη παράγραφο τοῦ κειμένου ὅπου, ἀφοῦ πεῖ δυὸ λόγια γιὰ τὸν Ἄμλετ τοῦ Goethe, τὸν Ἄμλετ τοῦ Coleridge, συμπληρώνει: «Πρέπει νὰ εἴμαστε εὐγνώμονες στὸν Walter Pater πού δέν ἀσχολήθηκε μέ τὸ ἔργο» (σ. 141).

γραφο του κειμένου του. (Γιά τόν Κόλεριτζ, πού συμπιπτει στό θέμα αυτό μέ τόν Σλέγκελ, ό "Άμλετ είναι τό έμβλημα τής ρομαντικής ιδιοφυΐας — είναι ή κατεξοχήν ρομαντική ιδιοφυΐα στήν άκόρεστη έπιθυμία της γιά τό άπροσδιόριστο.¹⁴ Καί ό Χάζλιτ, πού ό "Έλιοτ περιέρχως δέν τόν αναφέρει, συμπληρώνει τό σχήμα λέγοντας ότι ή πραγματικότητα τών λόγων του "Άμλετ «βρίσκεται στό νοϋ του άναγνώστη. 'Εμείς είμαστε ό "Άμλετ»¹⁵).

Δέν θά έπρεπε νά μάς έκπλήσσει, λοιπόν, αυτή ή λαυθά-νουςα συνειδητή του "Έλιοτ μέ τή ρομαντική ποιητική τήν όποία επιδιώκει νά ανατρέψει: χαρακτηρίζει συνολικά τήν επέμβασή του —πού ύπήρξε όπως ξέρουμε καταλυτική— στό ζήτημα τής άγγλικής λογοτεχνικής παράδοσης και δί-νει, γιά μιάν άκόμη φορά, τόν τόνο σέ όλους σχεδόν όσοι συγκαταλέγονται σήμερα στή σχολή πού φέρει τήν έπωνυμία «Νέα Κριτική». "Όπως επίσης χαρακτηριστική τής

14. «...that craving after the indefinite —for that which is not—which most easily besets men of genius...», S.T. Coleridge, *Essays and Lectures on Shakespeare and Some Other Old Poets and Dramatists* (London: Dent, 1907), σ. 137. Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορεί νά συναντήσει κανείς στό κείμενα τών Γερμανών φιλοσόφων και κριτικών τής έποχής, από τόν Schelling ως τούς άδερφούς Schlegel.

15. William Hazlitt, *Characters of Shakespeare's Plays* (London: Dent, 1906), σ. 19: «Hamlet is a name; his speeches and sayings but the idle coinage of the poet's brain. What then, are they not real? They are as real as our own thoughts. Their reality is in the reader's mind. It is we who are Hamlet».

στρατηγικής, τώρα, του "Έλιοτ γιά τήν τροποποίηση και —σέ πολλά σημεία— τήν άνατροπή του κανόνα τής άγγλικής λογοτεχνίας είναι αυτή ή άμφιθυμική έπαναξιολόγηση και ή ειρωνική σχετικοποίηση μειζόνων έργων τής άγγλικής γραμματείας (στρατηγική πού χαρακτηρίζει, ως ένα βαθμό, και τήν επέμβαση του δικού μας Σεφέρη στό νεοελληνικό κανόνα). Τό περίεργο, ώστόσο, είναι ότι γιά νά ανατρέψει τόν ρομαντικό ήρωα (τήν ποιητική προσωπικότητα πού σηκώνει κεφάλι και άποκτά φυσιογνωμία μέσα στό έργο), ό "Έλιοτ έκπληρώνει άθελά του τό ρομαντικό ιδανικό στήν άπόλυτη έκδοχή του: ότι ολοκληρώνει τόν ρομαντικό ήρωα ως αντίπαλον δέος τής δικής του ποιητικής (θά μπορούσε νά είναι ό Σατανάς του Μίλτον, ό πουριτανός έπαναστάτης πού άκούει τήν «ένδον φωνή»: τό προσκλητήριο του διαμαρτυρούμενου φιλελευθερισμού γιά τόν "Έλιοτ¹⁶).

Περίεργο επίσης είναι τό γεγονός ότι ό "Έλιοτ ένεργοποιεί, φέρνει στήν έπιφάνεια τής άνάγνωσής του, τήν κατεξοχήν θεωρητική, τήν «άποδομητική» στιγμή του "Άμλετ, γιά νά τή χρεώσει στή ρομαντική αυτοπάθεια: ότι ή λεγόμενη «άπόσβεση τής προσωπικότητας» ενός ποιητή στό έργο του (πού είναι θεμελιώδες άξίωμα τής ποιητικής του "Έλιοτ) γίνεται σιωπηρά άπόσβεση τής ύποκειμενικότητας και έντέλλεται νά συμματάσχει σέ ένα έπιστημολογικό δράμα οί πολιτικές συνέπειες του όποιου είναι πράγματι τρομακτικές. 'Η ύποκειμενικότητα γιά τόν "Έλιοτ σηματοδοτεί τίς ανακλαστικές ή μεταγλωσσικές στιγμές ενός κειμένου¹⁷ και ίσοδυναμεί όχι μέ τήν αυτοαναφορικότητα του κειμένου αλλά μέ τήν άποτυχημένη αυτοαναφο-

16. T.S. Eliot, "The Function of Criticism", *Selected Essays*, όπ. παρ., σ. 29: «Thus speaks the Inner Voice. It is a voice to which, for convenience, we may give a name: and the name I suggest is Whiggery». Στο δοκίμιο αυτό του 1923, ό "Έλιοτ έπεξεργάζεται και συμπληρώνει τήν έννοια τής "παράδοσης" όπως τήν έχει διατυπώσει ό ίδιος, από τό 1919, στό περίφημο "Tradition and the Individual Talent". Έδώ, θεόσταλη γιά τόν "Έλιοτ άφορμή στάθηκε μιá διάκριση του Middleton Murry άνάμεσα σέ "Outside Authority" (έξωθεν κύρος), ή πεμπουσία του καθολικισμού και του κλασικισμού γιά τόν Murry, και "Inner Voice" (ένδον φωνή), πού ό Murry θεωρεί ως τό πνευματικό προνόμιο του "Άγγλου ποιητή, πολιτικού και κληρικού. 'Η "ένδον φωνή" διακηρύσσει ό,τι άπεχθάνεται περισσότερο ό "Έλιοτ: τόν ρομαντικό πανθεισμό, τόν φιλελευθερισμό, τήν αντίβασιλική πολιτική παράδοση, τό άνεξάρτητο ήθος του "λαϊκού" προτεσταντισμού, ό,τι έπιγραμματικά προσδιόρισε ως τήν ούσία του "άμερικανισμού" ό "Έμερσον μέ τόν όρο "Self-reliance". 'Ο καλύτερος άγωγός και κήρυκας τής "ένδον φωνής" στήν άγγλική λογοτεχνία ήταν και παραμένει ό Σατανάς στό έπος του Μίλτον, ό όποιος στήν έξωθεν έπιβεβλημένη έξουσία του Θεού θά άντιτάξει τό έπαναστατικό non serviam: «Better to reign in Hell than serve in Heaven», διατυπώνοντας έτσι προληπτικά και τό ήθος τής ρομαντικής εξέγερσης. 'Η πολιτικοθηρησκευτική βάση τής άντίδρασης του "Έλιοτ είναι, έπομένως, σαφής: Δίχως τήν ύποταγή στό έξωθεν κύρος και τούς κανόνες μιás άγγλοκαθολικής παράδοσης, μήτε ή ποίηση, μήτε ή κριτική έχουν ή πρόκειται ποτέ νά βροϋν τόν Θεό τους. 'Η προσωπική συνείδηση του καθενός δέν θά πάψει ποτέ νά "διαμαρτυρείται", μέ τόν έναν ή τόν άλλον τρόπο.

ρικότητα (άφου τό καλλιτεχνικό πρόβλημα πού θεματίζεται στό κείμενο τού "Αμλετ δέν μπορεί νά τό λύσει τό ίδιο τό κείμενο). "Όταν λοιπόν διαταραχθεί αυτή ή «ύποκειμενικότητα», τότε καταρρέει όλόκληρο τό οικοδόμημα πού συγκρατεί τή γνώση μέ τήν αίσθηση (καί οι άνθρωποι, φαντάζομαι, αρχίζουν καί άκοϋν έσωτερικές φωνές πού δέν φαίνονται).

Η άπόσβεση τής προσωπικότητας, λοιπόν, άποτελεί διπλή συνθήκη, έπιστημολογική ταυτόχρονα καί πολιτική: Διατηρεί τή συμμετρία τής γνώσης μέ τήν αίσθηση, τής έννοιας μέ τήν παράσταση· ή έμπειρία καί ή ευαισθησία (τόσο τού κριτικού, όσο καί τού ποιητή) πρέπει νά αναζητεί τό «κοινό καί τό κύριο» (γιά νά θυμηθούμε τόν Σολωμό τού Σεφέρη καί τού Λορεντζάτου), νά είναι πάντα συγκεκριμένη κατά τόπο καί κατά χρόνο, πάντα in situ, νά συστοιχεί άντικειμενικά πρós μία όλόκληρη καί πάντα άπηρτισμένη παράδοση, σέ μιάν άπρόσωπη κοινότητα ευαισθησίας καί βιωμάτων. Τό ζήτημα τής «αυτεπίγνωσης» ή καί τής «αυτοαναφορικότητας» μετατίθεται έτσι εκτός κειμένου, μεταφέρεται καί μεταβιβάζεται στή μυθική όργανική κοινω- νία, σύμβολο τής όποιας γίνεται τό αυθεντικό ποίημα. Τό ρομαντικό ιδανικό τής αυτοαναφορικότητας διατηρείται, μ' αυτόν τόν τρόπο (μακριά ώστόσο από τήν πολιτική ουτοπία καί τήν άμφισβήτηση πού τό συνοδεύουν στά ρομαντικά κείμενα): διατηρείται άκριβώς ως ιδανικό, ως τελεολογία (ή άποκάλυψη, γιά τόν Έλιοτ, δέν συμβαίνει ποτέ τώρα), δηλαδή αναβάλλεται — όπως άκριβώς καί ή σωτηρία τού ανθρώπου. Γιά νά τό πούμε διαφορετικά, μέ όρους θεολογικούς πού δέν θά ένοχλούσαν ιδιαίτέρως τόν Έλιοτ (κι ως παραβαίνουν τήν αισθητική αυτοτέλεια τής ποίησης): Η πτώση πρέπει νά ανανεώνεται ως συνθήκη (αυτό άλλωστε σημαίνει ύπακοή σέ μία εκκλησία, άκόμη καί τήν όρθόδοξη: άποδοχή τής πτώσης), γιά νά έπέλθει

κάποτε ή λύτρωση—παράδοξο, ειρωνεία καί άμφισμία πού στό καθολικό δόγμα όνομάζονται, άν δέν άπατώμαι, felix culpa. Τό άποτέλεσμα όσον άφορά τή στάση τού Έλιοτ είναι ή νομιμοποίηση ενός άμετάθετου πολιτικού συντηρητισμού, τίς περιπέτειες τού όποίου μπορεί κανείς νά τίς παρακολουθήσει στά «γενικού ενδιαφέροντος» κείμενα τού Έλιοτ (σ' αυτά, κυρίως, πού έπεξεργάζονται καί επεκτείνουν τήν έννοια τής παράδοσης).

17. Ένδεικτική είναι καί ή διάκριση πού κάνει ό Έλιοτ ανάμεσα στόν "διανοούμενο ποιητή" ("intellectual poet": τέτοιοι ήταν γιά τόν Έλιοτ οι "μεταφυσικοί" ποιητές) καί τόν "σκεπτόμενο ποιητή" ("reflective poet": όπως αναγκάστηκαν εκ των πραγμάτων νά γίνουν όλοι οι σημαντικοί Άγγλοι ποιητές μετά τήν άποσύνδεση τής ευαισθησίας): Βλ. *Selected Essays*, όπ. παρ., σ. 287. "Ότι τό είδος αυτό άνακλαστικής ύποκειμενικότητας προεξάρχει στή ρομαντική άνάγνωση τού "Αμλετ, μπορούμε νά τό διαπιστώσουμε άνατρέχοντας στή σαφέστατη διατύπωση τού Κόλεριτζ (*Essays and Lectures on Shakespeare*, όπ. παρ., σ. 136): «I believe the character of Hamlet may be traced back to Shakespeare's deep and accurate science in mental philosophy. Indeed, that this character must have some connection with the common fundamental laws of our nature may be assumed from the fact, that Hamlet has been the darling of every country in which the literature of England has been fostered. In order to understand him, it is essential that we should reflect on the constitution of our own minds» (ή έμφαση δική μου). Τό τελευταίο πράγμα πού θά έκανε, βεβαίως, ό Έλιοτ είναι νά στοχαστεί, άπ' άφορμή τόν "Αμλετ, γιά τίς ιδέες τού νοϋ: Κρατώντας μέν τή ρομαντική ταύτιση (τού "Αμλετ μέ τόν συγγραφέα του), αλλά μεταβιβάζοντας ταυτόχρονα τίς ύποκειμενικές ιδιότητες τού "Αμλετ από τόν χαρακτηριστά στό ίδιο τό κείμενο, ό Έλιοτ άποδίδει σέ καλλιτεχνική άποτυχία καί ύποτιμά ό,τι καί οι ρομαντικοί έπενδύουν στόν "φιλόσοφο" "Αμλετ.

III

Άλλά ως επανέλθουμε στόν «"Αμλετ» τού Έλιοτ, μέ δύο επιπρόσθετες παρατηρήσεις. Η καταστροφή τής αντικειμενικής συστοιχίας (ή διάσταση, δηλαδή, ανάμεσα στή συγκίνηση καί τό άντικείμενο, τή γνώση καί τήν αίσθηση) μετατρέπει τόν προβληματικό ρομαντικό ήρωα "Αμλετ (όπως τόν έρμήνευσε αναδρομικά ή ρομαντική αισθητική) σέ σήμα κινδύνου· ό ρομαντικός "Αμλετ γίνεται ό προληπτικός τύπος τής περίφημης «άποσύνδεσης τής ευαισθησίας» (dissociation of sensibility) — έννοια πού ό Έλιοτ θά τή διατυπώσει άργότερα, στό δοκίμιό του γιά τούς «μεταφυσικούς» ποιητές τού 17ου αιώνα (1921), γιά νά αναχθεί καί αυτή από τούς νέους κριτικούς σέ θεμελιώδες αξίωμα τής ποιητικής τους καί νά άποτελέσει τόν μίτο γιά τήν νεοκριτική άναθεώρηση τής άγγλικής λογοτεχνικής παράδοσης. Στους λεγόμενους «μεταφυσικούς» ποιητές τού 17ου αιώνα ό Έλιοτ έντοπίζει άρετές πού κατ' αυτόν ένδέχεται νά άποτελούν «πάγιες άξίες» — άρετές «πού έν συνεχεία εξαφανίστηκαν, ένώ δέν θά έπρεπε νά είχαν εξα-

φανιστεί». ¹⁸ Καί ἡ βασικὴ ἀρετὴ τῶν μεταφυσικῶν εἶναι, βεβαίως, ἡ συγχώνευση τῆς σκέψης μέ τήν εὐαισθησία, τῆς νόησης μέ τήν αἴσθησι (ὅ,τι δηλαδή δέν συμβαίνει στόν Ἄμλετ καί ὅ,τι ἀκριβῶς συμβαίνει στόν δοκιμαχό λόγο τοῦ Ἔλιοτ, πού συστήνει σιωπηρά τήν ἀριστοκρατικὴ κρᾶση του ὡς ἀντίδοτο). Ἡ «ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας», λοιπόν, ὅπως τῆ διατυπώνει ὁ ἴδιος ὁ Ἔλιοτ:

Εἶναι κάτι πού συνέβη στό πνεῦμα τῆς Ἀγγλίας ἀνάμεσα στήν ἐποχὴ τοῦ Donne (Ντάν) καί τήν ἐποχὴ τοῦ Τέννyson καί τοῦ Μπράουνινγκ... Ὁ Τέννyson καί ὁ Μπράουνινγκ εἶναι ποιητές, καί σκέπτονται· ἀλλά δέν αἰσθάνονται τῆ σκέψη τους τόσο ἄμεσα ὅσο τῆ μυρωδιά ἑνός τριαντάφυλλου. Μιά σκέψη ἀποτελοῦσε γιά τόν Ντάν μιὰ ἐμπειρία· τροποποιῶσε τήν εὐαισθησία του

Οἱ ποιητές τοῦ 17ου αἰώνα, πού διαδέχτηκαν τοὺς δραματούργους τοῦ 16ου, εἶχαν ἕνα μηχανισμό εὐαισθησίας πού καταβρόχιζε κάθε εἶδους ἐμπειρία.... Τόν 17ο αἰώνα ἐνέσκηψε μιὰ ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας, ἀπό τήν ὁποία δέν ἀναρρώσαμε ποτέ... ¹⁹

Ἡ ἔννοια αὐτή, ὅπως τῆ χειρίζεται ὁ Ἔλιοτ ἐδῶ ἀλλά καί ὅπως θά τῆ χρησιμοποιήσουν οἱ νεοκριτικοί, εἶναι ἱστορικῆς τάξεως (ἐφόσον πρόκειται γιά κάτι πού πραγματικά συνέβη, γιά τόν Ἔλιοτ, τόν 17ο αἰώνα) καί ταυτόχρονα αἰσθητικῆς τάξεως (μιὰ καί ἀποτελεῖ κριτήριο τῆς αὐθεντικῆς ποιήσεως ἀπό τόν 17ο αἰώνα ὡς τήν ἐποχὴ τοῦ Ἔλιοτ). Ἔτσι, ἀπό τόν 17ο αἰώνα καί ἐξῆς, ἡ πνευματικὴ ἱστορία τῆς Ἀγγλίας εἶναι γιά τόν Ἔλιοτ ἱστορία παρακμῆς, μιὰ δευτέρη κοσμικὴ πτώση, τό χαμηλότερο σημεῖο τῆς ὁποίας βρίσκεται βεβαίως στόν ρομαντικὸ καί μεταρομαντικὸ 19ο αἰώνα, ἐνῶ εὐόαινα σημάδια ἐκδηλώνονται, ἐδῶ κι ἐκεῖ, στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα (τήν ἐποχὴ, δηλαδή, τοῦ Ἔλιοτ καί τοῦ Πάουντ). Αὐτό εἶναι, σέ ἀδρές γραμμές, τό ἱστορικὸ σχῆμα.

Τώρα, πῶς ἀκριβῶς ἐνέσκηψε αὐτὴ ἡ θεία δίκη δέν διευκρινίζεται πουθενά στόν Ἔλιοτ· δέν εἶναι ὡστόσο δύσκολο νά τό συναγάγουμε ἀπό τὰ συμφραζόμενα. Ἐδῶ, πολύτιμη εἶναι ἡ βοήθεια τοῦ Ἀμερικανοῦ νεοκριτικοῦ Μπρούκς, ὁ ὁποῖος προτείνει ὡς ἱστορικὸ αἴτιο τῆς ἀποσύνδεσης τῆς εὐαισθησίας τήν ἐμφάνιση τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης κατὰ τόν 17ο αἰώνα. ²⁰ Αὐτός ὁ αἰώνας, ὁ πρῶτος ἴσως «κοσμικός» στή σύγχρονη μετὰ Χριστόν ἱστορία, ὁ αἰώνας τοῦ πρῶτου διαφωτισμοῦ, τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, τῆς ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας καί τῆς πρώτης κοσμικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας (Χόμπς), ἀποτελεῖ γιά τόν Ἔλιοτ τήν ἀπαρχὴ τοῦ κακοῦ. Ὁ Ἔλιοτ, κοντολογίς, ἀντιστρέφει τό ἀφήγημα τῆς τεχνολογικῆς προόδου καί τῆς σταθερῆς βελτίωσης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τό ἀφήγημα πού μᾶς προτείνει, ἀκόμη καί σήμερα, ἕνας κάπως ἀφελῆς διαφωτισμός ὡς ἐξηγητικὸ σχῆμα τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Τόν 17ο αἰώνα συνεχίζει καί βαθαίνει, μέ σημαντικὲς πλέον κοινωνικὲς συνέπειες, μιὰ ἄλλη ἀποσύνδεση: τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τό Κράτος, καί ὅπως σωστά παρατηρεῖ ἕνας μελετητής, ²¹ ἐδῶ πρέπει νά ἀναζητήσουμε τό «αἶτιο» (ἢ καλύτερα τῆ μυθολογημένη ἀφορμὴ) γιά τήν

ἐλιοτικὴ ἀποσύνδεση τῆς εὐαισθησίας. Ἡ ὀριστικὴ πιά τομὴ ἀνάμεσα στήν κοινωνικὴ καί τήν πνευματικὴ ἱεραρχία, ἀνάμεσα στοὺς κοσμικοὺς καί τοὺς πνευματικοὺς ἀρχόντες (πού ὁ Ἔλιοτ τῆ θρηνεῖ στό *Φοινικὸ στήν Ἐκκλησιᾶ*, τοποθετώντας στόν 12ο αἰώνα τό τελετουργικὸ πρότερον τοῦ 17ου), δημιουργεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἕνα ἱερατικὸ περιθώριο ἐκλεκτῶν, ἀγγλοκαθολικοῦ δόγματος, πού εἶναι καί οἱ θεματοφύλακες τῆς «παράδοσης» στήν ὁποία προσχωρεῖ ὁ Ἔλιοτ. Γιατί, μετὰ τόν 17ο αἰώνα, ἡ «παράδοση» καθίσταται ἔννοια προβληματικὴ, καί ἡ περιλάλητη ὀργανικὴ κοινωνία (ἀπὸ τήν ὁποία καί μόνο μποροῦν νά προκύψουν ἔργα κλασικά, ἢ «ἀντικειμενικά» ὅπως τὰ ὀνομάζει ὁ Σεφέρης) παύει νά ὑφίσταται.

Χρειάζεται, ἐπομένως, μιὰ ἐναλλακτικὴ παράδοση, τήν ὁποία καί ἀναλαμβάνει νά βρεῖ — ἢ νά κατασκευάσει — ὁ Ἔλιοτ, φτιάχνοντας ἕνα δρόμο ποιητικῆς εὐαισθησίας, ὁ ὁποῖος ὑπερπηδᾷ δύο αἰῶνες παρακμῆς γιά νά συναντήσει τοὺς μεταφυσικοὺς τοῦ 17ου αἰώνα καί τοὺς ἐλισαβετιανούς δραματούργους τοῦ 16ου, νά στήσει ἐκεῖ τήν ἀρχικὴ ὑπόθεση τῆς «ἀποσύνδεσης» καί ἐν συνεχείᾳ νά ἐπιστρέφει προσεκτικὰ στόν 20ο αἰώνα, ὡς ἀφηγηματικὴ αὐτεπίγνωση μιᾶς ὀλόκληρης παράδοσης τώρα, ἐπιλέγοντας καθ' ὁδὸν ὀνόματα καί σπαράγματα (τὰ «ἀποσπάσματα» τῆς Ἐρμηῆς Χώρας) πού μαρτυροῦν ὅτι ὁ ἀγῶνας κατὰ τῆς «ἀποσύνδεσης» κάπως συνεχίζεται, ἔστω καί ὑπόγειο. Στήν ἀφηγηματικὴ αὐτὴ προβολὴ τῆς πολιτικοθηρησκευτικῆς ἔνταξης τοῦ Ἔλιοτ, καλὸ λογίζεται τό ποίημα πού ἀντιστρατεύεται τῆ συνθήκη τῆς «ἀποσύνδεσης». ²²

Δέν εἶναι, μετὰ ταῦτα, περιέργο ὅτι στό σχῆμα αὐτὸ ἔπρεπε νά θυσιαστεῖ παραδειγματικά ὁ ρομαντικὸς ἥρωας Ἄμλετ. Χαρίζοντας μέ μισή καρδιά τό ἔργο στή ρομαντικὴ ποιητικὴ, ὁ Ἔλιοτ ἔπλασε ἔτσι τόν προληπτικὸ τύπο τῆς «ἀποσύνδεσης τῆς εὐαισθησίας», ὅπως ἀργότερα,

18. T.S. Eliot, "The Metaphysical Poets", *Selected Essays*, ὅπ. παρ., σ. 285.

19. Αὐτ., σ. 287-288.

20. Cleanth Brooks, *Modern Poetry and the Tradition* (Chapel Hill, N.C., 1939), σ. 203: «We have argued... that the critical revolution in the seventeenth century which brought metaphysical poetry to an end was intimately bound up with the beginnings of the New Science» (ὅπως στόν Guillory, ὅπ. παρ., σ. 187). Βλ. ἐπίσης τό δοκίμιο τοῦ Ἔλιοτ γιά τόν Ἐπίσκοπο John Bramhall (*Selected Essays*, ὅπ. παρ., σσ. 354-362), πού δημοσιεύεται τό 1927, τῆ χρονιά πού ὁ Ἔλιοτ ἀσπάζεται ἐπισήμως τόν ἀγγλικανισμό. Ἡ ἐπικαιρότητα πού γιά τόν Ἔλιοτ ἀποκτᾷ τότε ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στόν μετριοπαθὴ ἀγγλικανὸ ἐπίσκοπο Bramhall καί τόν «ἄθεο» καί «ὑλιστὴ» Χόμπς ἔχει βεβαίως νά κάνει μέ τό κύριο θέμα τῆς διαμάχης, ὅπως τό ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ὁ Ἔλιοτ: τίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Κράτους.

21. Βλ. John Guillory, ὅπ. παρ., σ. 185: «The literary phenomenon of dissociation was only the consequence of the protracted divorce of church and state; the hypothesis might seem too reductive as an account of history, but it is the motivating force behind the regeneration of Eliot's poetic career and gives him both *Murder in the Cathedral* and the *Four Quartets*. The rift between Thomas and Henry, between the first estate and the second, between Dryden and Milton — these are the determinations of history, factual or mystified, behind the remaking of the canon».

τό 1935, έχοντας από τό 1927 άσπαστεί έπίσημως τόν άγγλικανισμό, θά έπενδύσει στό *Φονικό στην Έκκλησιά* μιά μάλλον δυσσίωνη αναδρομική προφητεία. «...» Αν έχετε φτάσει τώρα σέ μιά δίκαιη ύποταγή τής Έκκλησίας στην εύημερία του Κράτους, θυμηθείτε ότι έμεις κάναμε τό πρώτο βήμα», λέει στον σημερινό θεατή ό δεύτερος ίππότης. Τό πρώτο βήμα: δηλαδή, τόν πρώτο φόνο. Καί ό Σεφέρης, προλογίζοντας τή μετάφραση πού έκανε του *Φονικού*, έπισημαίνει ό ίδιος τήν περικοπή αυτή, έπιμένοντας «πώς θά ήταν λάθος νά κρίνει κανείς τό έργο ιστορικά, μέ τίς έπιχειρηματολογίες τής σκοπιμότητας».²³

Λάθος, φαντάζομαι, γιατί καταστρατηγεί τήν ιδρυτική νεοκριτική συνθήκη του «τί λέει τό ποίημα ως ποίημα» (Μπρούκς),²⁴ τό ποίημα δηλαδή πού «πρέπει νά κρίνεται πρωταρχικά σάν ποίηση και όχι σάν κάτι άλλο» (Έλιοτ), ή, μέ τόν τρόπο του Σεφέρη, «τήν ποιητική ούσία του ποιήματος...». Τή συνθήκη όμως αυτή τήν καταστρατηγεί, τή στιγμή άκριβώς πού τήν καθιερώνει ως αρχή τής νέας κριτικής, πρώτος και καλύτερος ό ίδιος ό Έλιοτ· ή μάλλον, ή καταστρατήγηση αποδεικνύεται *συστατική* τής ιδρυτικής συνθήκης, έφόσον τό ποίημα ως «οργανική ολόκληρα» είναι —όπως θά προσπαθήσω νά δείξω άργότερα— τό φαντασιακό παραπλήρωμα μιās αποσυνθεμιμένης κοινωνίας, ενός κόσμου χωρίς καμιά οργανική συνοχή. Τό «νεοκριτικό» ποίημα, μέ άλλα λόγια, είναι πάντα αυτό πού λείπει από τήν κοινωνία· ή οργανική αίσθητική του αυτοτέλεια συγκροτείται και προσδιορίζεται άκριβώς ως *κοινωνική έλλειψη* και προϋποθέτει, για νά λειτουργήσει, ένα οργανικά άπληρισμένο σύνολο από παρόμοια έργα: τήν έλιοτική «παράδοση». Κατ' αυτόν τόν τρόπο, ή έλιοτική παράδοση βρίσκεται μέσα στην ιστορία, τήν άγγλική ιστορία, στό βαθμό πού, παίρνοντας πάνω της ως εύλογία τόν πρώτο εκείνο φόνο, διατηρεί τό ίερατικό δικαίωμα νά υποδεικνύει νοσταλγικά στην κοινωνία τό «χαμένο κέντρο» της, τήν πνευματική της απώλεια, τήν οργανική συνοχή πού χάθηκε άνεπιστρεπτί. (Δέν χρειάζεται, υποθέτω, νά υπογραμμίσω ότι κατηγορίες όπως «παράδοση» ή «οργανική κοινωνία» είναι αναμφίβολα ήθικοπολιτικής και όχι αισθητικής τάξεως). Έπομένως, στό βαθμό πού ή «άντικειμενική συστοιχία» και ή «άποσύνδεση τής ευαισθησίας» είναι αισθητικές κατηγορίες, στό βαθμό δηλαδή πού μπορεί νά λειτουργήσουν —σέ κάποια συμφραζόμενα— ως αυτόνομες αισθητικές κατηγορίες, ή υποβάθμιση του *Άμλετ* από τόν Έλιοτ ύπαγορεύεται, πράγματι, από αισθητικά κριτήρια· μόνο πού στά αισθητικά αυτά κριτήρια —όπως και στην αισθητική φιλοσοφία, γενικότερα, πού ό Έλιοτ και ό δικός μας Σεφέρης τήν εξορίζουν από τόν όρίζοντα τής πρακτικής κριτικής— διακυβεύεται κάτι πολύ σημαντικότερο από τήν αξία του *Άμλετ*, όπως έλπίζω ότι φάνηκε προηγουμένως.

Τί άκριβώς διακυβεύεται μπορούμε ίσως νά τό σταθμίσομε άκριβέστερα, έρχόμενοι τώρα σέ μιά δεύτερη συμπληρωματική παρατήρηση για τόν *Άμλετ* του Έλιοτ. Η άρνητικότητα και ή αίνιγματικότητα πού έκλύονται, όπως είπαμε, όταν διαρραγεί ή «άντικειμενική συστοιχία» ή σύγχυση (του *Άμλετ*, του Σαίξπηρ και του άναγνώστη), ή άοριστία, ή άπροσδιοριστία, τό άκατανόητο, ή άμορφία (ή έλλειψη άντικειμενικού τύπου, formula, όπως λέει ό

Έλιοτ) πού πλανάται στον αισθητικό όρίζοντα του «ρομαντικού» Άμλετ, μαρτυρούν ότι τό άλλόκοτο συναίσθημα μέ τό όποιο έχουμε νά κάνουμε είναι τό συναίσθημα του ύψιστου (και μάλιστα μέ τούς όρους πού τό διαπραγματεύεται ό Κάντ στην τρίτη κριτική, τήν *Κριτική τής κριτικής ικανότητας*). Ίσως φανεί αυθαίρετη αυτή ή συσχέτιση ή, εν πάση περιπτώσει, παρακινδυνευμένη. Δεδομένου ότι από ένα περιστασιακό κριτικό κείμενο δέν μπορούμε νά αξιώνουμε τήν έννοιολογική αύστηρότητα και συνοχή πού προσιδιάζει σέ συγγράμματα φιλοσοφικής θεωρίας (και μάλιστα του μεγέθους και τής ιστορικής σημασίας του Κάντ), δέν θά ήταν προτιμότερο νά θεωρήσομε τή στιγμή αυτή σύμπτωση ως έντελώς τυχαία και νά τήν προσεράσομε; Πόσο προσεγγίζει στην καντιανή έννοια του ύψους ή διατύπωση του Έλιοτ, ώστε νά είμαστε βέβαιοι ότι δέν πρόκειται για δικό μας, έλεύθερο συνειρμό· και πώς ενέχεται ή σύμπτωση αυτή στις πρακτικές προθέσεις του Έλιοτ; (Θά έλεγα, παρεμπιπτόντως, ότι κάτι από τήν έννοια και τή σημασία τής λογοτεχνικής θεωρίας παίζονται άκριβώς σέ τέτοια έρωτήματα). Αλλά τό «τυχαίο» (τό «μη ένδεχόμενο» πού λέγαμε στην αρχή), τό παράγει τό ίδιο τό κείμενο του Έλιοτ. Καί κάτι ακόμη ως προσωρινή άπάντηση: Όταν μέσα σέ τέτοια περιστασιακά κείμενα πρακτικής κριτικής, σέ περιστασιακά διανοήματα (όπως είναι ή «άντικειμενική συστοιχία») πού κατά περιστασιακό τρόπο αναγορεύονται σέ ρυθμιστικές κατηγορίες, διακυβεύονται ζητήματα όπως ή σύνδεση τής γνώσης μέ τήν αίσθηση, τής συγκίνησης μέ τό άντικείμενο, ή ακόμη του καθόλου μέ τό έπιμέρους, τής θεωρίας μέ τήν πράξη, τότε μιά σύμπτωση θεωρητικού και πρακτικού λόγου (έν προκειμένω του Κάντ και του Έλιοτ) ύπαγορεύει, νόμιμα πιά και κατ' ανάγκην, τούς όρους του προβλήματός μας.

Άς δούμε λοιπόν εκ του σύνεγγυς και για μιάν ακόμη φορά τή σχετική περικοπή του Έλιοτ:

Ό *Άμλετ* (ό άνθρωπος) βρίσκεται υπό τό κράτος μιās συγκίνησης πού είναι άνεφραστη, γιατί πλεονάζει των γεγονότων όπως εμφανίζονται. Καί ή υποτιθέμενη ταυτότητα του *Άμλετ* μέ τόν συγγραφέα του είναι αυθεντική ως προς τό ότι ή σύγχυση του *Άμλετ* μπροστά στην άπουσία ενός ισοδύναμου προς τά αισθήματά του άντικειμένου αποτελεί

22. Δέν θά απομακρυνόμασταν από τό πνεύμα του Έλιοτ άν μεταφράζαμε —και όχι μόνο χάριν παιδιās— τό "dissociation of sensibility" ως "άφεταιρισμό τής ευαισθησίας". Κρατώντας κάτι από τή λατινική έτυμολογία (socius = έταίρος) και επικαλούμενος νοσταλγικά τό αντίθετό του, μιάν "έταιρεία ευαισθησίας", ό όρος θά μιλούσε καθαρότερα τή γλώσσα του ιδεολογικού προσεταιρισμού: Η "σύνδεση" ή μάλλον ή "άνασύνδεση" τής ευαισθησίας άνατίθεται έτσι σέ μιά κοινότητα έκλεκτών, πού θά αποτελείται από θρησκευόμενους χριστιανούς "διανοητικής και πνευματικής άνωτερότητας" (T.S. Eliot, *The Idea of a Christian Society*, σ. 34) και θά διασφαλίζει τή συνοχή και τήν αυτοσυνειδησία μιās ολόκληρης παράδοσης, ενός ολόκληρου πολιτισμού.

23. Θ.Σ. Έλιοτ, *Φονικό στην έκκλησιά*, μετάφραση Γιώργου Σεφέρη (όριστική έκδοση, Ίκαρος 1974), σ. 11. Άς σημειώσομε εδώ, ως συμπωματική, και τήν αφίερωση τής μετάφρασης: "Στόν Ζήσιμο Λορεντζάτο, αυτή τήν προσέγγιση / Γ.Σ."

24. Cleanth Brooks, *The Well Wrought Urn*, όπ. παρ., σ. xi.

προέκταση της σύγχυσης του δημιουργού του μπροστά στο πρόβλημα της τέχνης του... Πρόκειται έτσι για ένα αίσθημα που [ο "Αμλετ"] δεν μπορεί να το καταλάβει· δεν μπορεί να το αντικειμενοποιήσει...²⁵

Αυτή η αντικειμενική ανεπάρκεια είναι τό σήμα κατατεθέν του καντιανού ύψους. Η εμπειρία του ύψους γεννᾶται τή στιγμή ἀκριβῶς πού βλέποντας ἕνα ἀντικείμενο (ἀντικείμενο πού παρουσιάζεται στήν ἀντίληψή μας ἀπροσδιόριστο, ἄμορφο ἢ ἀπροσμέτρητο) ἀνακαλύπτουμε (ἢ μᾶλλον ὁ νοῦς μας ἀνακαλύπτει) ὅτι ὁ λόγος περιέχει ἰδέες πού ὑπερβαίνουν τή φαντασία (Einbildungskraft: τήν παραστατική ἰκανότητα, καί ὄχι τή ρομαντική imagination τοῦ Κόλεριτζ) καί ὅτι ἐπομένως δέν ὑπάρχει ἀντικείμενο ἰκανό νά παραστήσει αὐτές τίς ἰδέες. Τό ὕψος, λοιπόν, ὅπως μᾶς τό παραδίδει ὁ Κάντ, δέν ἐνυπάρχει σέ κάποιο φυσικό ἢ αἰσθητικό ἀντικείμενο, παρά στό νοῦ (στό νοῦ τοῦ ἀναγνώστη, ὅπως μᾶς λέει ὁ Χάζλιτ γιά τόν "Αμλετ"). Ἄς ἀκούσουμε τόν ἴδιο τόν Κάντ:

Τό μόνο πού μπορούμε νά ποῦμε εἶναι ὅτι τό ἀντικείμενο προσφέρεται στήν παράσταση ἑνός ὕψους, τό ὁποῖο δύναται νά βρεθεῖ στό νοῦ· γιὰ τό πραγματικό ὕψος καμιά αἰσθητή μορφή δέν δύναται νά τό περιέχει — ἀφορᾶ μᾶλλον τίς ἰδέες τοῦ Λόγου, οἱ ὁποῖες, μολονότι δέν εἶναι δυνατόν νά παρασταθοῦν ἐπαρκῶς, διεγείρονται καί ἐγκαλοῦνται στό νοῦ μέσα ἀπό αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀνεπάρκεια πού ἐπιδέχεται αἰσθητή παράσταση.²⁶

Ἡ ἀντικειμενική ἀνεπάρκεια, ἐπομένως, εἶναι αἰσθητή (ὅπως καί στόν "Ἐλιοτ αἰσθητός εἶναι ὁ ὑποκειμενικός πλεονασμός τοῦ «ρομαντικοῦ» "Αμλετ)· αὐτό πού δέν εἶναι αἰσθητό, πού δέν ἀναπαρίσταται, εἶναι ἀκριβῶς τό ἐπιπλέον, τό ὑπερβάλλον, οἱ ἰδέες (ὅπως καί στόν "Ἐλιοτ ὁ "Αμλετ διακατέχεται ἀπό αἰσθήματα πού δέν μπορεί νά τά ἀντικειμενοποιήσει, πού δέν ἐπιδέχονται αἰσθητή ἀναπαράσταση). Μέ δύο λόγια, καί μεταφράζοντας τόν Κάντ στούς ὅρους τοῦ "Ἐλιοτ, τό συναίσθημα τοῦ ὕψους ἐκλύεται τή στιγμή ἀκριβῶς πού διαταράσσεται ἡ «ἀντικειμενική συστοιχία». Τό περιεργό σ' αὐτή τή σύμπτωση δέν εἶναι ὅτι τό «ὕψος» δέν ὀνομάζεται στό δοκίμιο τοῦ "Ἐλιοτ, μιά καί φαινομενικά τουλάχιστον ἔχουμε ἤδη ἀπομακρυνθεῖ ἀπ' αὐτό πού «ἤθελε νά πεῖ» ὁ συγγραφέας· τό ἐνδιαφέρον μᾶλλον ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ὁ "Ἐλιοτ ἐνεργοποιεῖ τή στιγμή τοῦ ὕψους γιά νά τήν προσγράψει καί αὐτήν σιωπηρά στή ρομαντική ὑποκειμενικότητα (ὑπέρτατη ἀλλά προβληματική ἐκδήλωση τῆς ὁποίας ἦταν, ὅπως ξέρουμε, ἡ εμπειρία τοῦ ὕψους)· ὅτι ὁ ἴδιος ὁ "Ἐλιοτ παράγει στό κείμενό του αὐτή τήν ἀπουσία, αὐτή τήν ἀλλόκοτη ἀρνητική γοητεία τοῦ "Αμλετ, ὀλοκληρώνοντας καί ἐδῶ τή ρομαντική ἀνάγνωση τοῦ ἔργου, μόνο καί μόνο γιά νά

θυσιάσει ἐν τέλει τόν "Αμλετ στόν βωμό τῆς «παράδοσης».²⁷ Τί συμβαίνει λοιπόν;

Ἄς κατεβούμε λίγο ἀπό τό καντιανό ὕψος στήν πρακτική ἔμφαση πού λέγαμε πρῖν καί πού τώρα παίρνει τίς διαστάσεις ἑνός δέοντος: Τά γεγονότα, ἐπιμένει ὁ "Ἐλιοτ, ὅπως φαίνονται (as they appear), τά γεγονότα πού πρέπει νά καταλήγουν σέ κατ' αἰσθησιν ἐμπειρία, νά ἐκδηλώνονται· τά πάντα στό ἔργο τέχνης πρέπει νά ἐπιδέχονται ἀντικειμενική παράσταση, νά φαίνονται, νά εἶναι αἰσθητά. Αὐτό τό «πρέπει» δηλοῖ ὅτι, στό κείμενό του γιά τόν "Αμλετ, ὁ "Ἐλιοτ ἐπιβεβαιώνει, θέλοντας καί μή, τήν ἰδρυτική συνθήκη τῆς Αἰσθητικῆς, πού εἶναι ἡ φαινομενότητα.²⁸ ὅτι ἐνεργοποιεῖ ὀλόκληρο τό πεδίο τῆς Αἰσθητικῆς ὅπως θαυμαστά καί σχεδόν ταυτολογικά τό ἀποδίδει ὁ Χέγκελ στόν ὀρισμό τοῦ ὠραίου: ἡ αἰσθητή ἐκδήλωση τῆς Ἰδέας ("das sinnliche Scheinen der Idee"). Ἡ πρακτική ἔμφαση, λοιπόν, εἶναι ἔμφαση στή φαινομενότητα· αὐτό τό «πρέπει νά καταλήγουν σέ κατ' αἰσθησιν ἐμπειρία» ("terminate" εἶναι τό ρῆμα πού χρησιμοποιοῖ ὁ "Ἐλιοτ) ὑποδεικνύει ἕνα ἀπαράβατο terminus: τόν ὄρο, τό ὄριο καί τόν ὀρισμό τῆς Αἰσθητικῆς — τόν ὄρο, τό ὄριο καί τόν ὀρισμό τῆς αἰσθητικῆς αὐτοτέλειας τοῦ ποιήματος, πού ἀποτελεῖ καί τήν ἰδρυτική συνθήκη τῆς ἐπονομαζόμενης «νέας κριτικῆς». Τά πάντα στό ἔργο τέχνης πρέπει νά προσφέρονται στήν κατ' αἰσθησιν ἐποπτεία καί γνώση, νά ἐκδηλώνονται, νά πραγματώνονται, νά ἀντικειμενοποιῶνται καί νά συγχεριμενοποιῶνται.

«Τό κάθε τί», γράφει κάπου ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος, «θέλει νά φαίνεται, σάν "Ἕλλην πηγαίωνν περίπατον», προδιαγράφοντας ἔτσι ἀκριβέστατα τόν αἰσθητικό τύπο

27. Εἶναι ἄξιο προσοχῆς τό γεγονός ὅτι οἱ ὄροι μέ τούς ὁποίους ὁ "Ἐλιοτ ἐπιχειρεῖ νά καταδείξει τήν αἰσθητική ἀποτυχία τοῦ "Αμλετ ἀπαντοῦν, σχεδόν αὐτούσιοι, στό σχετικό κείμενο τοῦ Κόλεριτζ· ὅτι δηλαδή ὁ τελευταῖος μιλάει κι αὐτός, μέ τόν τρόπο του, γιά ἔλλειψη ἀντικειμενικῆς συστοιχίας, ἔχοντας ἤδη τοποθετήσει τήν ἀνάγνωσή του στόν ἐρμηνευτικό ὀρίζοντα μιᾶς φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος. Ἡ πρόσληψη αὐτή συνιστᾶ τόπο στή ρομαντική ἀνάγνωση τοῦ "Αμλετ· ἔτσι ὥστε ἡ παρέμβαση τοῦ "Ἐλιοτ δέν εἶναι παρά ἡ ἀρνητική ἐπιναξιολόγηση ἑνός κοινού καί θετικά προσδιορισμένου ἐρμηνευτικοῦ τόπου. Ἡ διάσταση, ὅσον ἀφορᾶ τόν χαρακτήρα τοῦ "Αμλετ, ἐντοπίζεται ἀπό τόν Κόλεριτζ ἀνάμεσα στήν αἰσθησιν (τήν "προσῆλωση στά ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων μας") καί τό εἶδος ἐκεῖνο μεταστοχασμοῦ πού, ὅπως εἶδαμε, πυροδοτεῖται ἀπό τό συναίσθημα τοῦ ὕψους, ὅταν δηλαδή ἀντικείμενο τῆς προσῆλωσης καί τῆς ἀπορίας μας γίνε-ται ὁ ἴδιος ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου:

«Now one of Shakespeare's modes of creating characters is, to conceive any one intellectual or moral faculty in morbid excess, and then to place himself, Shakespeare, thus mutilated or diseased, under given circumstances. In Hamlet he seems to have wished to exemplify the moral necessity of a due balance between our attention to the objects of our senses, and our meditation on the workings of our minds, —an equilibrium between the real and the imaginary worlds. In Hamlet this balance is disturbed: his thoughts, and the images of his fancy, are far more vivid than his actual perceptions, and his very perceptions, instantly passing through the medium of his contemplations, acquire, as they pass, a form and a colour not naturally their own» (S.T. Coleridge, *Essays and Lectures on Shakespeare*, ὅπ. παρ., σσ. 136-137).

25. T.S. Eliot, "Hamlet", ὅπ. παρ., σ. 145.

26. Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft, Werkausgabe X*, ἐπ. Wilhelm Weischedel (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974), σ. 166 καί *Critique of Judgement*, ἀγγλική μετάφραση ἀπό τόν J.H. Bernard (New York: Haffner Press, 1951), σσ. 83-84.

του νεοελληνικού μοντερνισμού, από τον Σεφέρη ως τον Έλύτη, και από την «έρασιτεχνική», εκτός θεσμών, κριτική της δεκαετίας του '30 ως τις πανεπιστημιακές παραδόσεις της δεκαετίας που διανύουμε τώρα. Και ο Σεφέρης, στο δοκίμιό του για τον Έρωτόκριτο, επιμένει σ' αυτήν ακριβώς τή φαινομενότητα, έντοπιζοντας την υπέρτατη άρετή του κειμένου στο γεγονός ότι «ο ποιητής βλέπει με καθαρότητα, με ενάργεια, τά πράγματα που εκφράζει». ²⁹ Η φαινομενότητα εδώ παίρνει και μία γλωσσική στροφή, γίνεται γλωσσική φαινομενότητα, και ο Σεφέρης μεταφέρει τήν έλιωτική «άποσύνδεση της ευαισθησίας» στην έλληνική παράδοση, μεταφράζοντάς την στους όρους του γλωσσικού μας ζητήματος. Μετά τον Έρωτόκριτο «ποιητικό ρήμα» και «ποιητική ευαισθησία» παύουν να έναρμονίζονται, να «συμπίπτουν» με τον φυσικό και άβιαστο τρόπο που θαυμάζουμε στή γλωσσική καθαρότητα του Κορνάρου, και άρχίζει τότε ή νεοελληνική πτώση, ή νεοελληνική «άποσύνδεση της ευαισθησίας», που με κάποια φωτεινά διαλείμματα κρατάει ως τον ίδιο τον Σεφέρη. Ο Έρωτόκριτος, έργο κι αυτός του 17ου αιώνα, αναγκάζεται έτσι να κρατήσει, κατ' αναλογία, τον ρόλο που διαδραματίζουν οι Άγγλοι μεταφυσικοί στην έλιωτική παράδοση: να άποτελέσει δηλαδή τό ένδόσιμο για τήν ύπαγόρευση μιās έναλλακτικής νεοελληνικής παράδοσης, όπου θά θυσιαστούν διάφορα λόγια στοιχειά και ξενικά δάνεια, όπως ο κατάφωρος ρομαντισμός του Σολωμού και του Πολυλά —τό σολωμικό ύψιστο— προς όφελος των έναλλακτικών και άυθεντικών νεοελληνικών μορφών του Μακρυγιάννη και του Θεόφιλου, και με τελετάρχη πάντοτε τήν έλιωτική έννοια της παράδοσης, όπου άκόμη και ο κατ' άρχήν ένοχλητικός Καβάφης θά διαβαστεί με γνώμονα τήν «άντικειμενική συστοιχία» του Έλιοτ. Μέ άλλα λόγια, ο «πρακτικός» Σεφέρης καταφέρνει να ένοφθαλμίσει τήν αισθητική συνθήκη στον οργανισμό της νεοελληνικής παράδοσης, να τήν καταστήσει αισθητή και να τή συγκεκριμενοποιήσει στά νεοελληνικά συμφραζόμενα, διαπλάθοντας ταυτόχρονα και τό νεοελληνικό λογοτεχνικό κανόνα (αισθητική συνθήκη και παράδοση είναι οι δύο πόλοι της ίδιας τοπικής ύφανσης)· τό καταφέρνει καλύτερα άπ' ό,τι ο νεοκαντιανός Κ. Τσάτσο, και μάλιστα τή στιγμή ακριβώς που άρνείται, στον διάλογό του με τον Τσάτσο, κάθε έπέμβαση της αισθητικής φιλοσοφίας στά ζητήματα —τά χωράφια— της πρακτικής κριτικής.

28. Μέ τή λέξη "φαινομενότητα" (παράγοντάς την κάπως άνορθόδοξα από τό "φαινόμενος") άποδίδω τον όρο "phenomenality" όπως τόν χρησιμοποιεί ο Paul de Man σέ δύο κείμενά του που στάθηκαν πολύτιμοι όδηγοί για τή σύνταξη του παρόντος κειμένου. Πρόκειται για τά: "Phenomenality and Materiality in Kant", στο Gary Shapiro and Alan Sica (eds.), *Hermeneutics: Questions and Prospects* (Amherst: The University of Massachusetts Press, 1984), σσ. 121-144 και "Hypogram and Inscription: Michael Riffaterre's Poetics of Reading", *Diacritics* 11:4 (Winter 1981), σσ. 17-35, τώρα και στο Paul de Man, *The Resistance to Theory* (Manchester University Press, 1986), σσ. 27-53.

29. Γιώργος Σεφέρης, "Έρωτόκριτος", *Δοκίμια*, Α' τόμος, όπ. παρ., σ. 288.

Τό πρόβλημα λοιπόν γεννάται όταν κάτι (μιά ιδέα ή μία συγκίνηση — ή έννοιολογική διάσταση εδώ άνάμεσα στον Κάντ και τον Έλιοτ δέν έχει τόση σημασία) δέν έπιδέχεται άντικειμενική παράσταση, δέν προσφέρεται στήν κατ' αίσθησιν έποπτεία και γνώση, όταν δηλαδή καταστρατηγείται ή γνωστική άρχή της αισθητικής φαινομενότητας· τότε πράγματι κινδυνεύει να καταρρεύσει όλόκληρο τό αισθητικό οικοδόμημα (και μαζί του ό,τι στέγασε ο Έλιοτ σ' αυτό). Για να τό πούμε διαφορετικά, άντιστρέφοντας τό σχήμα του συλλογισμού, ή αισθητική ιδρύεται ακριβώς ως προληπτική αντιμετώπιση αυτής της άπειλης· και ή αισθητική στιγμή ενός κειμένου (είτε λογοτεχνικό είτε κριτικό λογίζεται τό κείμενο αυτό) είναι ακριβώς ή στιγμή κατά τήν όποία ο συγγραφέας του αναγκάζεται να προσφύγει σε μία τέτοια κατ' αίσθησιν παράσταση του νοήματός του, και όχι όταν κάποιος γράφει ώραία ή με τρόπο, όπως λέμε, «λογοτεχνικό».

Έτσι ίσως εξηγείται ή έπιστημολογική άγωνία που έπενδυει ο Έλιοτ στην «άποσύνδεση της ευαισθησίας», άγωνία που τον εξαναγκάζει να παραγάγει μιάν άνώδυμη ή καλύτερα ψευδώνυμη εκδήλωση του καντιανού ύψους, να δείξει τήν άντικειμενική ανεπάρκεια στο κείμενο του Σαίξπηρ, για να έπαναλάβει έτσι τήν ιδρυτική συνθήκη της αισθητικής: τήν άρχή της φαινομενότητας. Όπως τόν διαβάξει ο Έλιοτ, ο Άμλετ παραβαίνει τά «αισθητικά κριτήρια», «συζητεί άπέραντα, αλλά δέ λειτουργεί αισθητικά» ³⁰ (όπως λέει ο Σεφέρης για τόν αισθητικό φιλόσοφο). Για να τό πω ακριβέστερα: Ο Έλιοτ αναγκάζεται να διαβάσει τόν Άμλετ κατά τρόπον ώστε να διακυβεύεται εκεί όλόκληρη ή Αίσθητική, για να έγκαθιδρύσει έν συνεχεία, στο κενό που προκάλεσε ή άνάγνωσή του, ως αισθητική άρχή μιās πρακτικής κριτικής τήν έννοια της «άντικειμενικής συστοιχίας». Ό,τι δέν βλέπει ο Άμλετ (έφόσον δέν ύπάρχει στο έργο άντικείμενο ικανό να στεγάσει και να έρμηνεύσει τή συγκινησιακή του ύπερβολή), τό βλέπει ο Έλιοτ και τό συγκεκριμενοποιεί ως τό αισθητικό συμφέρον της παρέμβασής του στή σκηνή της «παράδοσης»: τήν πολιτική σταδιοδρομία του στην άγγλική λογοτεχνία. Έκ των ύστέρων, θά μπορούσαμε να τή ονομάσουμε άκόμη και «διορατικότητα» τήν κίνηση αυτή του Έλιοτ, άν τό τίμημα αυτής της διορατικότητας δέν ήταν έν προκειμένω τό γεγονός ότι ο Έλιοτ δέν μπορεί να δει τήν πιό θεωρητική στιγμή της άνάγνωσής του. Γιατί αυτό που περιέργως ξεχνά είναι ότι ο Άμλετ έχει δει κάτι που επικυρώνει τήν «άντικειμενική συστοιχία» (τή συνθήκη της φαινομενότητας), κατά τόν πλέον άμφίσημο τρόπο ώστόσο: έχει δει ένα φάντασμα («έμφάνις άποθανόντος υπό όρατήν ή αισθητήν μορφήν», Λεξικό Δημητράκου) παρούσα μαρτύρων, τό φάντασμα του πατέρα του. Θά μπορούσε να είναι και τό «φάντασμα της αισθητικής κατάστασης» ("the phantom aesthetic state"), σύμφωνα με τήν έκφραση που χρησιμοποιεί ο I.A. Richards στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου του *Principles of Literary Criticism* (1924), όπου σε τρεις-τέσσερις σελίδες, αυτός ο έτερος των πατέρων

30. Γιώργος Σεφέρης, "Διάλογος πάνω στην ποίηση", όπ. παρ., σ. 84.

της Νέας Κριτικής, θεωρεί ότι καταρρίπτει ολόκληρη την αισθητική θεωρία του Κάντ. Η πιθανότητα όμως αυτή διανοίγει άλλα μονοπάτια ανάγνωσης, που δεν θα ήταν επί του παρόντος φρόνιμο να τα ακολουθήσουμε.

Η ανάγνωση του Έλιοτ, αν τή δοῦμε σαν ιδρυτικό συμβόλαιο μιᾶς «νέας κριτικής» ή όποια ενδιαφέρεται —προγραμματικά τουλάχιστον— για τήν αισθητική λειτουργία τῶν κειμένων καθ' ἑαυτά, στήν αυτόνομία και τήν αυτότε-λειά τους, παίρνει ἔτσι μιᾶ ἀλλόκοτη ἀλληγορική τροπή: Παράγοντας τή στιγμή τοῦ ὕφους στό κείμενο τοῦ Ἄμλετ και χρεώνοντας τήν ψευδώνυμα, ὡς ἔλλειψη ἀντικειμενικῆς συστοιχίας, στή ρομαντική παθολογία, ὁ Έλιοτ ἐπιτελεῖ πράξη συντακτική και ἐγκαθιδρύει τή συνθήκη τῆς φαινομενότητας ὡς αὐτόχθονα ἔννοια τῆς πρακτικῆς κριτικῆς, σέ καινούργιο ἔδαφος και μακριά ἀπό τή δικαιοδοσία τῆς αισθητικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Έλιοτ νομοθετεῖ ἀκόμη και μέ τήν ἐτυμολογική σημασία τῆς λέξης, θέτει δηλαδή ὅρια, νέμει και κατανέμει δικαιοδοσίες και προσδιορίζει τή νομή τοῦ καθενός. Οἰκειοποιεῖται μέν τή στιγμή τοῦ ὕφους, ἔτσι ὅμως ὥστε νά ἀκυρώνεται ἡ κριτική ἰσχύς τῆς και νά ἀποκλείεται ἡ καντιανή φιλοσοφία ἀπό τόν ἐρμηνευτικό ὀρίζοντα τῆς πρακτικῆς κριτικῆς. Μεταφερόμενη ἀπό τήν αισθητική φιλοσοφία στή λογοτεχνική κριτική, ἡ φαινομενότητα ὑφίσταται ἕνα εἶδος μεταξίωσης ἢ ἀπαλλοτρίωσης: ἀπεκδύεται τόσο τή φιλοσοφική τῆς καταγωγή ὅσο και τά «μετακριτικά» τῆς συμφραζόμενα και ἀναγορεύεται σέ μή διαπραγματεύσιμη και μή ἀναθεωρήσιμη ἀρχή, ἡ ὅποια ἀντλεῖ τή νομιμότητα τῆς ἀπό τό ἐθιμικό δίκαιο

(ἀπό τή βιωμένη παράδοση, δηλαδή, και ὄχι ἀπό κάποιο θεωρητικό —και ὡς ἐκ τούτου συζητήσιμο— φιλοσοφικό σύστημα). Ἔτσι, ἡ νομοθετική βία πού ἀσχεῖ ὁ Έλιοτ στήν ἀγγλική λογοτεχνία παίρνει τή γοητεία, τήν πειθῶ και τήν εἰλικρίνεια μιᾶς φυσικῆς, ἀβίαστης χειρονομίας.

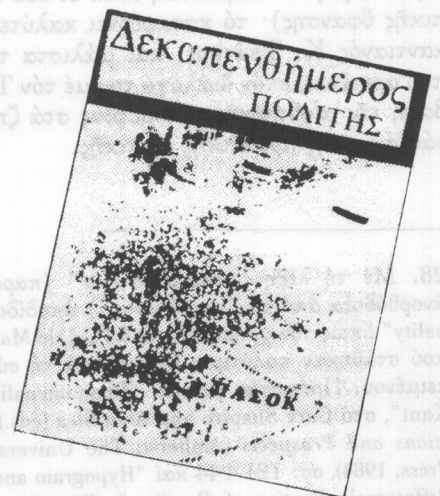
Ἡ ιδρυτική συνθήκη θά χρησιμεύσει λοιπόν και ὡς δικλίδα ἀσφαλείας: Ἡ λογοτεχνική κριτική, ὡς «πρακτική», μή συστηματική θεώρηση τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων, οἰκειοποιεῖται τήν αισθητική ἀρχή τῆς φαινομενότη-τας, ἐν ὀνόματι τῆς ὁποίας ὅμως ἀρνεῖται νά φιλοξενήσει τή μετακριτική στιγμή τοῦ ὕφους. Δίχως τή διπλή αὐτή συνθήκη, ἡ ἐλιοτική κριτική θά ἔχανε ὄχι μόνο τή συστοι-χία πρὸς τό ἀντικείμενό τῆς ἀλλά και τήν ἰκανότητά τῆς νά ὑπαγορεύει —μέσω τῆς λογοτεχνίας— τούς ὅρους τῆς παράδοσης (τῆς καθυποταγῆς δηλαδή στό ἔξωθεν κύρος). Θά καταντούσε, μέ ἄλλα λόγια, σάν τόν Ἄμλετ, «νά σέρ-νεται μεταξύ οὐρανοῦ και γῆς», χωρίς καμιά διαμεσολα-βητική ἐξουσία. Ὁ «ρομαντικός» ἥρωας Ἄμλετ, πού ἐπι-μένει νά μᾶς θυμίζει ὅτι «ὁ χρόνος ἐξαθρόωθηκε», θά ἦταν τό χειρότερο εἶδος ποιητῆ και κριτικοῦ για τόν Έλιοτ. Θά μᾶς ἐξηγοῦσε διαρκῶς πῶς θά ἔφτιαχνε κάτι, χωρίς ποτέ νά τό φτιάχνει (παρά μόνο κατά λάθος)· θά μᾶς προσέφε-ρε διαρκῶς τό εἰρωνικό ὑπόδειγμα μιᾶς κατασκευῆς χωρίς τήν κατασκευή και θά κατασκεύαζε ἀπλῶς κριτικά σχόλια τῆς αισθητικῆς φαινομενότητας. Θά ἔκανε τήν «ἀποσύν-δεση τῆς εὐαισθησίας» πρωτοποριακή τέχνη, κάπου ἐκεῖ, γύρω στά 1920.

(ἡ συνέχεια στό ἐπόμενο τεῦχος)

Ὁ «Δεκαπενθήμερος Πολίτης» σέ πέντε τόμους

Ἄπό τόν Νοέμβριο τοῦ 1983 ὡς τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1986 πέντε τόμοι τοῦ «Δεκαπενθήμερου Πολίτη» καταγράφουν τά προβλήματα μιᾶς ἐποχῆς. Κάθε τόμος περιλαμβάνει δεκαπέντε τεύχη (1-15, 16-30, 31-45, 46-59, 60-75), και ἀναλυτικά εὔρετήρια.

Οἱ τόμοι πωλοῦνται στά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ πρὸς 1.500 δρχ. ὁ ἕνας. Ὅσοι ἔχουν τά τεύχη πληρώνουν μόνο τά ἔξοδα βιβλιοδεσίας, δρχ. 600 ὁ τόμος. Ἐπίσης οἱ τόμοι μποροῦν νά ἀποσταλοῦν και ταχυδρομικά στοὺς ἐνδιαφερόμενους.

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, ΚΕΚΡΟΠΟΣ 2, ΑΘΗΝΑ 105 58, τηλ. 32.39.645

Ι.Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

(έποπτεία)

Ελληνική Μυθολογία,
τομ. I-V, έκδ. «Έκδοτική
Ἀθηνῶν», Ἀθήνα 1986

Ἄν ἓνα βιβλίο γενικά ἐπιτελεῖ μιά ιδεολογική καὶ οικονομική λειτουργία, τότε ὁ τρόπος καὶ ὁ βαθμὸς πού ἐπιτελεῖ αὐτές τίς λειτουργίες ἐξαρτᾶται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς παρουσίας του στό κοινό. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, καὶ μόνο ἡ παρουσία τοῦ πρωθυπουργοῦ στήν ἐκδήλωση τῆς παρουσίας ἑνός βιβλίου συνιστᾶ ἀπό μόνη τῆς γεγονός πολυσήμαντο, γεγονός πού παράγει πολλαπλές σημασιοδοτήσεις σέ σχέση μέ τήν κυκλοφορία καὶ τή λειτουργία τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου. (Καί τοῦτο βέβαια γιατί ὁ πρωθυπουργός δεν συνηθίζει νά παρίσταται σέ τέτοιου εἶδους ἐκδηλώσεις, ἄρα κάτι διαφορετικό λειτουργεῖ ὡς σημαίνουσα ἐξαιρεση...).

Καί ἡ μὲν ἐμπορική διάσταση τοῦ πράγματος, στό βαθμὸ πού ἡ ἐκδήλωση συνιστᾶ καὶ διαφήμιση, εἶναι εὐνόητη. Πιὸ σύνθετη ὁμως φαίνεται ἡ ιδεολογική του διάσταση, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέ σημασιοδοτήσεις σέ συμβολικό ἐπίπεδο: α) ὁ πρωθυπουργός εἶτε ὡς πολιτική μορφή εἶτε ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ κράτους παρουσιάζεται ὡς ἄμεσα ἐνδιαφερόμενος γιά τὸ «πνεῦμα», τὸν «πολιτισμό», τήν «παράδοση» κλπ. β) ὡς πρὸς τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο, αὐτὸ πιά μέ τήν παρουσία του ἐκπρόσωπου τῆς πολιτείας «ἐθνικοποιεῖται» καὶ καθιερῶνεται (μέ τήν πολλαπλή σημασία τοῦ ὄρου).

Τὸ βιβλίο πού ὑπονοεῖται ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι ἡ *Ἑλληνική Μυθολογία* (στό ἐξῆς: EM), ἔργο πού ἐμπνεύστηκε, ἐπόπτευσε καὶ κατὰ ἓνα μέρος συνέγραψε ὁ Ι. Θ. Κακριδῆς, ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους Νεοέλληνες κλασικούς φιλόλογους, μέ διεθνή ἀναγνώριση καὶ κύρος. Στὴ συγγραφή του συνέβαλαν ἐπίσης —ἄλλος λίγο, ἄλλος πολύ— ἀρκετοὶ καὶ ἀξιόλογοι ἐπιστήμονες: Κ. Schefold, Π. Παπαχαιτζίς, Ἀ. Κυριακίδου-Νέστορος, Φ. Κακριδῆς, Γ. Ἀναστασίου, Σ. Ρουσσός, Δ. Ἰακώβ, Μ. Κοπιδάκης κ.ἄ. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε τόμους καὶ παρουσιάζει τήν ἐξῆς διάρθρωση: ὁ πρῶτος τόμος ἀποτελεῖ μιά εἰσαγωγή στὴ μελέτη τοῦ μύθου σέ σχέση καὶ μέ ἄλλα φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς (θρησκεία, τέχνη)· ὁ δεῦτερος τόμος ἀναφέρεται στοὺς θεούς· ὁ τρίτος στοὺς ἥρωες· ὁ τέταρτος εἶναι ἀφιερῶμενος στήν ξεχωριστὴ μορφή τοῦ Ἡρακλῆ καὶ στίς «παρὰ τὴν ἐκστρατείες», τήν Ἀργοναυτική καὶ αὐτὴ τῶν «ἐπτά ἐπὶ Θή-

βας»· ὁ πέμπτος, τέλος, τόμος ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στόν Τρωικὸ πόλεμο.

Ἐπειδὴ ὡστόσο ἡ ἀναφορά σ' ἓνα ἔργο δέν μπορεῖ ν' ἀρκεῖται στίς χειρονομίες, ἔστω ἑνός πρωθυπουργοῦ, οὔτε στίς φιλόφρονες τυπικότητες τῶν ἐφημερίδων, θά πρέπει ἓνα δρόμο κριτικότερο: τὴ θεώρηση τοῦ ἔργου βάσει τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ὄρων μέ τοὺς ὁποίους αὐτοπροσδιορίζεται, συνεπῶς μέ βάση τὰ κριτήρια πού θέτει τὸ ἴδιο τὸ ἔργο γιά τὸν ἑαυτό του.

Οἱ ὄροι συγγραφῆς τοῦ ἔργου παρουσιάζονται σέ κοινὸ σημείωμα τοῦ ἐπόπτη καὶ τοῦ ἐκδότη πού ἐπαναλαμβάνεται στήν ἀρχὴ κάθε τόμου. Ἐκεῖ διαβάζουμε ὅτι τὸ ἔργο ἔρχεται νά καλύψει ἓνα κενό, φιλοδοξεῖ δηλαδή νά ἀποτελέσει μιά συγγραφή «πού στηριγμένη στίς ἀρχαῖες πηγές νά πραγματευεῖται τὴν ἀρχαία ἑλληνική μυθολογία σέ ὅλο τῆς τὸν πλοῦτο καὶ μέ αὐστηρὰ ἐπιστημονικά κριτήρια» (σ. 7). Παρακάτω δηλώνεται καὶ ἡ ἐπιθυμία τους: «Χωρὶς νά χάσει τὸν ἐπιστημονικὸ τῆς χαρακτήρα θά ἔπρεπε νά εἶναι προσιτὴ καὶ στόν πολὺ κόσμο, σέ ὅσους οἱ προβληματισμοὶ τῆς μυθολογικῆς ἔρευνας τοὺς ἀφήνουν ἀδιάφορους καὶ τὸ μόνο πού θέλουν εἶναι νά ψυχαγωγηθοῦν μαθαίνοντας τί ἱστοροῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γιά τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες των», μ' ἄλλα λόγια «νά χαροῦν τὴν ὁμορφιά τῶν ἀρχαίων μύθων ἅπλα καὶ ἀπροβλημάτιστα, ὅπως χαίρονται ἓνα παραμῦθο». Λίγο πιο κάτω ἀναφέρεται πάλι ὅτι «καὶ οἱ εἰδικοὶ ἐπιστήμονες ὁμοῦ, οἱ ἱστορικοὶ, οἱ ἀρχαιολόγοι, οἱ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης κ.ἄ. θά δεχτοῦν ἀπὸ τῆ συγγραφή μας ὄχι μόνο ἐρεθίσματα, ἀλλὰ καὶ τίς πρῶτες βοήθειες γιά νά προωθήσουν τίς ἔρευνές τους (...)

Ὅσο κι ἂν γενικά οἱ φιλοδοξίες εἶναι εὐκταῖες καὶ νόμιμες, δέν μπορεῖ παρά ν' ἀπορήσει κανεὶς μέ τοὺς δύο πόλους πού ἐπιλέγησαν: «αὐστηρὰ ἐπιστημονικά κριτήρια» ἀπὸ τὴ μιά, «ἀπροβλημάτιστα» ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ εὐθεῖες εἶναι μᾶλλον ἀσύμπτωτες καὶ τέτοιου εἶδους φιλοδοξίες σίγουρα δυσχεραίνουν τὴν ἐπίλυση προβλημάτων δύσκολων ἀπὸ τὴ φύση τους. Ἐπειδὴ ὁμως οἱ εὐθεῖες αὐτές δέν ἐπιλέγησαν τυχαῖα, φαντάζομαι ὅτι «συμπίπτουν» κάπου λογικά. Θά διατύπωνα λοιπὸν ὑπαινικτικά μιά πρόδρομη διαπίστωση: καὶ στήν ἀπόφαση γιά τὴ συγγραφή τοῦ ἔργου καὶ στήν ἐπιλογή τῶν ὄρων του ὑπόκεινται βαθύτερες ιδεολογικές συνιστώσες (ὁ ὄρος «ιδεολογία» χωρὶς ἀξιολογική χροιά)...

Στὸ ἴδιο σημείωμα (σ. 7) πάντως περιγράφεται καὶ ὁ τρόπος πού συγκροτεῖται κάθε μυθολογικὴ ἐνότητα: 1) παρουσιάζεται ὁ μῦθος σέ μορφή «ὀλοκληρωμένη» καθὼς καὶ οἱ παραλλαγές του, 2) ἀριθμοῦνται οἱ ἀρχαῖες πηγές πού βοήθησαν τὸ συντά-

κτη στήν «ἀνάπλαση» τοῦ μύθου, 3) ὁ μῦθος σχολιάζεται «διεξοδικά» (ἀνάλυση συστατικῶν στοιχείων, στερεότυπα θέματα, πιθανὴ ἀναγωγή σέ ἔθιμα, παραμῦθια κ.λπ.).

Ἐδῶ δέν μπορεῖ παρά νά ὑπάρχουν σοβαρότατες ἀντιρρήσεις. Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα μιά θεμελιώδης: τί θά πεῖ «ὀλοκληρωμένη» μορφή τοῦ μύθου; Πῶς ὑπάρχει κάτι τέτοιο, ἀπὸ πού ἐξάγεται καὶ πῶς συνάγεται αὐτὴ ἡ μορφή; Πῶς νομιμοποιεῖται μεθοδολογικά κάτι τέτοιο; Καὶ τί νόημα ἔχει σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ ὄρος «παραλλαγή»; Πῶς εἶναι δυνατόν, τέλος, οἱ πηγές ν' ἀναφέρονται μόνο μέ βάση τὸ πόσο συνεισφέρουν σέ μιά τέτοιου τύπου «ἀνάπλαση», δηλαδή ἀνάλογα μέ τίς διαθέσεις μας, καὶ νά ἰσοπεδώνονται, ἐνῶ δέν πρόκειται καν γιά προφορικὸ ὕλικό (δημοτικὰ τραγούδια, ἄς ποῦμε), ἀλλὰ γιά γραπτές καὶ χρονολογημένες πηγές; Μιά τέτοια ἀντίληψη σημαίνει, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἀρνηση τῆς ἱστορίας τοῦ μύθου καὶ μᾶς ὀδηγεῖ στό ἐξῆς ὀξύμωρο: ὁ μῦθος νά μαρτυρεῖ ἐνίοτε περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνίας, ὁ ἴδιος ὁμως νά μὴν ἔχει ἱστορία! Ἄς προσπαθήσουμε ὡστόσο νά δοῦμε τὴν EM ἀπὸ πιο κοντά.

Ὁ πρῶτος καὶ θεωρητικότερος τόμος ἀρχίζει μέ ἓνα εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ Ι. Θ. Κακριδῆ, στό ὁποῖο ἀνάμεσα στὰ ἄλλα δίνεται κι ἓνας ὀρισμὸς τοῦ μύθου: «Μένοντας πιστοὶ στήν ἑλληνικὴ παράδοση, ὀνομάζουμε μῦθο κάθε ἱστορία πού ἐπιχειρεῖ νά δώσει ἀπόκριση σέ ἐρωτήματα πού ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπο σέ μιά ἐποχὴ πού ἡ σχέση του δέν ἔχει φτάσει νά ὑπηρετεῖ συνειδητὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια» (σ. 12). Ἐκτός ἀπὸ τὴ σημαῖωση ὅτι μᾶλλον σύγχυση δημιουργεῖ ἡ εὐρύτητα τοῦ ὀρισμοῦ, θά ἀρκεστῶ στίς (δικές μου πάντως) ὑπογραμμίσεις.

Στὴ συνέχεια τοῦ τόμου ἔπεται τὸ κεφάλαιο μέ τὸν τίτλο «Ἡ ἔννοια τοῦ μύθου», γραμμένο ἀπὸ τὸν Κ. Τάτσο. Ἡ προσέγγιση εἶναι εὐνόητο ὅτι εἶναι φιλοσοφική καὶ ἡ βασικὴ ἄποψη τοῦ συγγραφέα φαίνεται νά εἶναι ὅτι ὁ μῦθος ἀνάγεται στήν «περιοχὴ πού κυριαρχοῦν οἱ ἄλογες δυνάμεις τῆς ψυχῆς, πού δανεῖζονται, περιστασιακά, βασικά στοιχεία ἀπὸ τίς λογικὲς δυνάμεις, ὅπως τίς μορφές τῆς ἀντίληψης, τὸ χρόνο, τὸ χῶρο, τὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητας καὶ ἄλλες» καθὼς καὶ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη συνειδηση τὸν γεννᾶ «γιά τὴν πλήρωση καὶ τὴν ὀλοκλήρωσή της» (σ. 15). Διαβάζουμε ἐπίσης ὅτι τὰ παραμῦθια ἀπὸ «ἀποψη νοησιαρχικῆ» ἀνήκουν στήν ἴδια μορφή νόησης «ὁπως καὶ οἱ θρησκευτικοὶ μῦθοι» καὶ «ἔχουν ἦθος, ὁμορφιά καὶ ἱκανοποιοῦν τὴν πάντα διψαλέα φαντασία τοῦ ὀλοκληρωμένου ἀνθρώπου» (σ. 16), ὅπως καὶ ὅτι «οἱ πρωτόγονοι ἄνθρωποι, δημιουργοὶ τοῦ μύθου, πίστευαν στοὺς θεοὺς τους, ὅπως κάπο-

τε τά παιδιά πίστευαν στο δράκο του παραμυθιού ή στην κοκκινισκουφίτσα» (σ. 19). Υπάρχουν άλλωστε και οι σχετικοί άφορισμοί: «ή τελειότητα είναι και αυτή παρά φύσιν» (σ. 17)! Και βέβαια ο Κ. Τσάτσος έχει κάθε δικαίωμα και να φιλοσοφεί και να εκφράζει μια μάλλον νεοκαντιανή έκδοχή της ρομαντικής αντίληψης για το μύθο. Οι άποψεις του δεν προϋποθέτουν ωστόσο το σημερινό επίπεδο επιστημονικής συζήτησης. Γιατί άραγε ή ΕΜ θά προϋπέθετε το κείμενο του κ. Τσάτσου;

Τά επόμενα τρία κεφάλαια είναι γραμμένα από τον Ι. Θ. Κακριδή. Το πρώτο σχετίζεται με τις «ιδιοτυπίες του ελληνικού μύθου» και εξετάζει στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν (άπουσία της έννοιας της πρωτοτυπίας, αγωνιστικός χαρακτήρας, ιστορικότητα, ή θέση της γυναίκας κ.λπ.). Σημειώνω μονάχα την άποψη που διατυπώνεται για την ελληνική μυθολογία, ότι δηλαδή «ή προβολή της σε τόσο μεγάλη κλίμακα πρέπει να όφείλεται και στην ποιότητά της (...)» (σ. 24). Το δεύτερο κεφάλαιο με τον τίτλο «Ανάλυση του μύθου» αναφέρεται στην καταγωγή, ή λειτουργική διαφοροποίηση και την ανάλυση των στοιχείων των ελληνικών μύθων. Το τρίτο είναι πιο εύγλωττο: «Η αρχαία γραμματεία ως πηγή μυθολογικού υλικού». Και τά τρία πάντως κεφάλαια είναι αξιόλογα, εκτός των άλλων για τη σύνθεση του υλικού που πετυχαίνουν και τις πολλές αναφορές σε συγκεκριμένα παραδείγματα. Ίσως ή ανάγκη του «σώζεις τά φαινόμενα» απαιτούσε να είναι λιγότερο περιγραφικό τό κεφάλαιο για ή γραμματεία και ή πραγμάτευση του θέματος πιθανόν να ήταν διαφορετική αν είχαν ληφθεί υπόψη νεότερες εργασίες. Για παράδειγμα ο Ευριπίδης, δικαίως κατέχει σημαντική θέση στην εξέλιξη της αντιμετώπισης του μύθου. Δεν άρκει ωστόσο να διαπιστώνεται ό βίαιος μετασχηματισμός που έπέφερε στο μύθο. Πρέπει να συνυπολογιστεί και ή έκταση και ή αίτια αυτών των μεταπλάσεων κι ακόμα να γίνει αναφορά σε τυχόν κανονικότητες στην προσαρμογή των μύθων στις τραγωδίες και στην λειτουργικότητα των μεταπλάσεων.

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης τό κεφάλαιο τό σχετικό με τις εικαστικές τέχνες ως πηγή για τους μύθους, γραμμένο από τό πιο έγκυρο ίσως διεθνώς μελετητή του θέματος, τον Κ. Schefold. Ένδιαφέρον είναι —παρά την περιορισμένη όπτική του— και τό γραμμένο από τον Ν. Παπαχατζή κεφάλαιο με τον τίτλο «Μυθολογία και θρησκεία», τό όποιο επικεντρώνεται στην σημασία των ύποχθονίων θεοτήτων και στον χθόνιο χαρακτήρα πολλών ήρώων και θεών. Διαφωτιστικό είναι, τέλος, τό κεφά-

λαιο της Α. Κυριακίδου-Νέστορος για την έρμηνεία των μύθων από την αρχαιότητα ως σήμερα (αν και δεν βλέπει κανείς τις πρακτικές συνέπειες που είχε ή ύπαρξη του για ή συγγραφή του όλου έργου). Μονάχα μία έρώτηση για τό κεφάλαιο αυτό: δεν θά μπορούσε ν' αναφερθεί έστω, εκτός από την ανθρωπολογική έκδοχή του δομισμού, και ή «μορφολογική ανάλυση» (τουλάχιστον) του V. Propp; Και παρεπιμπτόντως κάτι σχετικό με τις παραπομπές των κειμένων. Δεν είναι δυνατόν σε «αυστηρά επιστημονικό» έργο να παρουσιάζονται απόψεις μελετητών και μάλιστα εντός εισαγωγικών και να μη γνωρίζει κανείς από ποού έχουν ληφθεί. Αυτό συμβαίνει στο κεφ. της Α. Κυριακίδου κατ' επανάληψη: π.χ. ή άποψη του Snell (σ. 243), του Vernant (σ. 253) και σε 20 άράδες του Nilson (σ. 259)! (Απ' αυτή την άποψη τό πιο τεκμηριωμένο είναι τό κεφ. του Ν. Παπαχατζή). Τό ίδιο ανομοιογενές είναι και ή βιβλιογραφία στο τέλος του τόμου, ένδεικτικό μάλλον έλλειψης τελικής έπεξεργασίας.² Τά κενά άλλωστε που παρουσιάζει σε όρισμένες περιπτώσεις φτάνουν μέχρι τό σημείο να άγνοούνται βιβλία τόσο σημαντικά, όσο του W. Burkert για την Έλληνική θρησκεία της αρχαϊκής και κλασικής έποχής.³

Συγκεφαλαιώνοντας, ό πρώτος τόμος είναι μάλλον άνισος και, τό κυριότερο, χάνει την ευκαιρία να διευκρινίσει στον αναγνώστη στοιχεία όχι μόνο μεθόδου, αλλά και όρολογίας: ξεκινώντας από την αρχαία ελληνική διάκριση *μύθος-λόγος*, να δείξει την έννοια του όρου «μύθος», τά όρια και τά προβλήματά του, ή σχέση του με ή λατρεία, τό παραμύθι κ.λπ. Πληροφορίες δηλαδή που είναι πρωταρχικές και προϋποτίθενται για την κατανόηση των σχετικών φαινομένων.

Γιά τους υπόλοιπους τόμους, οι όποιοι πραγματεύονται τό μυθολογικό υλικό καθ' έαυτό, θά πρέπει ν' άρκεστεί κανείς σε τυχαία παραδείγματα. Θά περιοριστούμε στην αναλυτικότερη εξέταση τριών διηγήσεων, ευελπιστώντας στον ένδεικτικό χαρακτήρα τους.

I. Άς ποΰμε λοιπόν ότι διαβάσουμε τις *Ευμένιδες* του Αισχύλου και κάπου προς τό τέλος του έργου βλέπουμε την 'Αθηνά ν' άποκαλεί τους 'Αθηναίους «παίδες Κραναού» (στ. 1011). Άνατρέχοντας στο σχετικό σημείο της ΕΜ (τ. 3, σ. 20) μαθαίνουμε ότι ό Κραναός ήταν μυθικός βασιλιάς της Άττικής και πληροφορούμαστε τά σχετικά με ή σύζυγό του (Πεδιάς), τά παιδιά του (Κρανάη, Κραναίχη, Άθίς), την όνομασία της Άττικής από ή μία του κόρη, την Άθίδα, τον κατακλυσμό που έγινε την έποχή της βασιλείας του, την ανατροπή του, τον άφρωισμό του και ή σχέση του με την Άθηνά.

Τά προβλήματα που προκύπτουν από την παρουσίαση της φαινομενικά άπλης μυθικής διήγησης είναι τά εξής: 1) Δεν είναι «τεκμηριωμένα» όλα όσα αναφέρονται: ή παρουσία του Κραναού στη διαμάχη Άθηνάς-Ποσειδώνα, τά σχετικά με τό γένος του ιερέα και τό γεγονός ότι οι Άθηναίοι ονομάζονται «Κραναοί» αναφέρονται σε πηγές άλλες άπ' αυτές που κατονομάζονται.⁴ 2) Δεν δίνονται πληροφορίες σημαντικές για την έρμηνεία, όπως τό γεγονός ότι τό επίθετο «κραναός» για τον αρχαίο Έλληνα ήδη από την έποχή του Όμηρου σημαίνει «τραχύς».⁵ Και βέβαια Πεδιάς σημαίνει «πεδιάδα» και φυσικά ή συσχέτισή της με ή Λακεδαίμονα δεν είναι τυχαία. 3) Δεν φαίνεται ή λειτουργικότητα της διήγησης στά πλαίσια ενός συστήματος που «σημαίνει», δεν έπισημαίνεται δηλαδή ό ρόλος των συνταγματικών και παραδειγματικών έπιλογών ούτε καταλαβαίνει κανείς την ύπαρξη «θνογραφικών συμφραζομένων», όταν υπάρχουν. Και όμως, τίποτα δεν είναι τυχαίο: ακόμα και ή συσχέτιση Κραναού (:τραχύτητας) και κατακλυσμού ύποθέτω ότι έντάσσεται σ' ένα σχήμα αίτιας-άποτελέσματος.⁶ 4) Η διήγηση παρουσιάζεται σαν να μην έχει ιστορία. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, ή σχετική με τον Κραναό διήγηση πρέπει να ένσωματώνεται σχετικά άργά στους γενεαλογικούς μύθους της Άττικής (μάλλον τον 3 αϊ. π.Χ.).⁷ 5) Οι ύπόλοιπες μορφές της διήγησης φαίνονται σαν να μην έχουν κι αυτές ιστορία και μόνον ό Κραναός εμφανίζεται ως «παλαιά μορφή» συνδεόμενη με την Άθηνά. Και ή δική του όμως είναι πιθανόν πιο περίπλοκη: αρχικά πρέπει να ήταν (χθόνια) θεότητα του κύκλου της Άθηνάς και όταν χάνει την ύπαρξή του μετατρέπεται σε άπλό επίθετό της («Κραναία»). Άργότερα για να τό αίτιολογήσουν δημιουργούν τον όμώνυμο ήρωα ή τον συσχετίζουν με τό επίθετο «κραναός».⁸ 6) Άν και γενικά οι πίνακες και οι εικόνες είναι από τά μεγάλα πλεονεκτήματα του έργου, στην περίπτωση του Κραναού, ένώ τό όνομά του ύπάρχει στά γενεαλογικά στέμματα, δεν ύπάρχει παραπλεύρως, στον κατάλογο των βασιλιάδων της Άθήνας (σ. 66-67).

II. Στη διήγηση ή σχετική με τον θαλάσσιο δαίμονα Πρωτέα (τ. 2, σ. 45-46): 1) Άρκετά άπ' όσα αναφέρονται στην αρχή ότι «έλεγαν» (ποιοί άραγε;) για τους γιούς και ή σύζυγο του Πρωτέα είτε δεν ανταποκρίνονται στις πηγές είτε συμφύρον πληροφορίες από διαφορετικές πηγές.⁹ 2) Άπό τις πηγές που παραλείπονται θά μπορούσε σίγουρα ν' αναφερθεί ό Βιργίλιος (*Georg.* 4,387 κ.έ.), ό όποιος μπορεί βέβαια σε γενικές γραμμές ν' ακολουθηθεί τον Όμηρο, ή έκδοχή του όμως και διαφορές παρουσιάζει και ένδιαφέρον καθ' έαυτήν έχει.¹⁰ 3) Η έ-

πιθυμία για ανάπλαση έχει ως αποτέλεσμα να ακολουθούνται οι παρεκβάσεις των πηγών και να παραλείπονται πληροφορίες σχετικές με τον ίδιο τον Πρωτέα.¹¹ 4) Στο τέλος υπάρχει ένα κομμάτι με τον τίτλο «Ανάλυση και σχόλια». Αν εξαιρέσει όμως κανείς τα ετυμολογικά, οι υπόλοιπες πληροφορίες είναι γενικές, αναφέρονται στο τί «φαντάζονταν» οι άνθρωποι και συνιστούν περισσότερο έρμηνεια από τὰ έξω παρά ανάλυση του ίδιου του μύθου. Αυτό άλλωστε ισχύει για την «ανάλυση» των περισσότερων μύθων. Κάτι διαφορετικό, είναι η αλήθεια, θά προϋπέθετε και άλλη αντίληψη για τὸ μύθο: ὅτι δηλαδή πρόκειται για μιὰ «παραδοσιακή διήγηση πού ἀναφέρεται — δευτερευόντως καὶ ἐν μέρει — σέ κάτι πού ἔχει συλλογική σημασία», ὅτι περιλαμβάνει πολλαπλά δομικά επίπεδα καὶ ὅτι συναρθρώνει ἕνα ἐπιφανειακό ἀφηγηματικό ἐπίπεδο καὶ μιὰ βασική δομή προτύπων δράσης.¹² Σέ κάθε περίπτωση πάντως, ζητούμενο παραμένει μιὰ ἐξέταση τοῦ μύθου πού θά συνδυάζει τὴν ιστορική, τὴν κοινωνιολογική καὶ τὴ δομική θεώρησή του.

III. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἄδωνη (τ. 2, σ. 184). 1) Σχετικά με τὴν «τεκμηρίωση»: ὁ Ἀπολλόδωρος ἀρχίζει τὴν ἀναφορά του στὸν Ἄδωνη πολὺ πιὸ πρὶν ἀπ' ὅ,τι δηλώνει ἡ παραπομπή (3,181 κ.ἑ. κὶ ὄχι 184),¹³ ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Ὀβίδιος (X, 298 κ.ἑ.) σύμφωνα ἄλλωστε με τὶς ἀρχές συγγραφῆς τοῦ ἔργου, τὸ ἕνα τουλάχιστον ἀπόσπασμα τῆς Σαπφούς δὲν θά ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνεται στὴν «τεκμηρίωση», ἀφοῦ ἀποτελεῖται μονάχα ἀπὸ τρεῖς λέξεις (168 LP: «ὦ τὸν Ἄδωνιν»). 2) Ἡδὴ ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο (ἀπ. 139 MW = Ἀπολλόδ. 3, 183) ὡς γονεῖς τοῦ Ἄδωνη ἐμφανίζονται ὁ Φοῖνιξ καὶ ἡ Ἀλφεισίβεια, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀναφέρονται ὡστόσο καθόλου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἄλλες ἐκδοχές (Θείας· Ἀῶα κλπ.). Καὶ στίς σχετικές ἄλλωστε με τὸν Ἄδωνη μορφές, ὅπως τὸν Φάωνα (σ. 188), ὁ ἀναγνώστης οὔτε πού υποψιάζεται πλευρῆς τοῦ θέματος, ὅπως ἡ ἐκμετάλλευση τῆς μορφῆς ἀπὸ τοὺς κωμικούς ποιητές (π.χ. Φάων τοῦ Πλάτωνος τοῦ κωμικοῦ, ἀπ. 173-82 CAF), ἀπλούστατα γιατί οὔτε στὸ κείμενο ἀναφέρεται κάτι τέτοιο οὔτε στὴν «τεκμηρίωση» ὑπάρχει σχετική παραπομπή. 3) Μπορεῖ νὰ δέχεται κανεὶς ἀκόμα τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀποψη τοῦ J. Frazer, δὲν θά ἔπρεπε ὅμως νὰ ἀναφερθεῖ, ἔστω, καὶ ἡ ἀξιολογώτατη ἐρμηνεία τοῦ M. Detienne, ἡ ὁποία διαφοροποιεῖται ἐντελῶς ἀπὸ τὴν προηγούμενη της;¹⁴

Θὰ ἦταν βέβαια ἄδικο νὰ προχωρήσει κανεὶς σὲ ἀπόλυτες γενικεύσεις με βάση μόνον τὰ παραπάνω τυχαῖα παραδείγματα. Αὐτὸ πού θὰ ἤθελα πολὺ νὰ φανεῖ εἶναι: α) Ὅτι καὶ οἱ —φαινομενικά— πιὸ ἀσημαντές μυθικές διηγήσεις εἶναι περίπλοκες δομές

καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἔχουν ἱστορία. β) Ἡ προσπάθεια συνεπῶς νὰ παρουσιαστούν οἱ μυθικές διηγήσεις ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία τους καὶ μέσα ἀπὸ μιὰ ἐπιλογή τῶν πηγῶν, τῆς ὁποίας δὲν ἔχει προηγηθεῖ ἔρευνα καὶ κριτική, εἶναι τουλάχιστον ἀμφίβολη. Ὅμως στὴν EM ὑπάρχουν περιπτώσεις πού ἀγνοεῖται καὶ ἡ ὑπάρχουσα ἔρευνα τῶν πηγῶν, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν Μινυάδων, ὅπου παραλείπονται οἱ *Μεταμορφώσεις* τοῦ Ὀβιδίου, ἂν καὶ στὴ βιβλιογραφία μνημονεύεται σχετικὴ ἐργασία τοῦ I. Καμπίτση, στὴν ὁποία ἐκτός τῶν ἄλλων ἐπισημαίνεται καὶ ἡ σημασία τῶν *Μεταμορφώσεων* ὡς πηγῆς γιὰ τὸν ἱστορικό τοῦ μύθου!¹⁵ Ἄν ὡστόσο πρῶτος ὄρος ἐπιστημονικότητας ἐνὸς ἔργου δὲν εἶναι ὁπωσδήποτε ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐπάρκεια, σίγουρα πάντως εἶναι ἡ περιγραφικὴ του ἐπάρκεια!

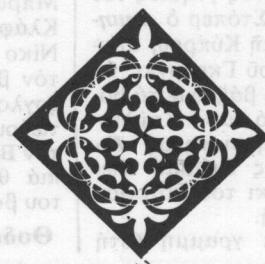
Καταλαβαίνει βέβαια κανεὶς τίς δυσκολίες πού ὑπάρχουν γιὰ τὴ συγγραφὴ ἐνὸς ἔργου τόσο δύσκολο ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ὕλικού του, πολὺ περισσότερο μάλιστα πού οἱ σχετικές με τὸν ἑλληνικό μύθο σπουδές καλλιεργήθηκαν ὡς τώρα κυρίως στὸ ἐξωτερικό. Γιατὶ ὅμως παρ' ὅλα αὐτὰ ἀγνοήθηκαν ἢ παρακάμφθηκαν τὰ σχετικὰ προβλήματα καὶ ἐπελέγη μιὰ κατεύθυνση πού ἀποτελεῖ παραχώρηση πρὸς τὸν «ἀπροβλημάτιστο» ἀναγνώστη; Ὑπαινίχχκα παραπάνω τὴν πιθανὴ ὑπάρξη ἰδεολογικῶν συνιστώσων πού —ἄμεσα ἢ ἔμμεσα— ἐπικαθόρισαν τὴν ἀνάληψη καὶ τὴ συγκεκριμένη μορφοποίηση τοῦ ἐγχειρήματος καὶ θὰ ἤθελα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ τίς ἀναφέρω: α) Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ συγκρότηση «ἐθνικῶν ἔργων». Σ' αὐτὸ συντείνει καὶ ἡ ἐκδοσὴ του ἀπὸ τὴν «Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν» με τὴ σημαντικὴ προϊστορία πού διαθέτει (*Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους* κ.λπ.). β) Ἡ ἀντίληψη περὶ τῆς «συνέχειας» τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ βίου καὶ ψυχισμοῦ, κυρίως στὸ χῶρο τῆς προφορικῆς δημιουργίας. Ὁ σημερινός Ἕλληνας μπορεῖ νὰ ἐπικοινωνεῖ με τὴν «ψυχὴ» τοῦ ἀρχαίου προγόνου του μέσω τοῦ μύθου, ἀρκεῖ ὁ τελευταῖος νὰ παρουσιάζεται με μορφὴ ἀπλή καὶ νὰ τονίζονται στοιχεῖα συγγένειας, ὅπως εἶναι τὸ παραμυθικό στοιχεῖο...

Τὰ παραπάνω κινήθηκαν, εἶναι ἀλήθεια, μονόπλευρα πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ φύση τοῦ ἔργου. Ὡστόσο ὑπάρχει καὶ ἡ ἄλλη, σημαντικότερη πιθανόν ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, αὐτὴ πού ἀφορᾶ τὴν ἐνημέρωση ἢ τὴν ψυχαγωγία τοῦ «μέσου» ἀναγνώστη. Ἐδῶ ἡ προσφορά τῆς EM εἶναι ἀξιόλογη καὶ σημαντικὴ. Χάρη στὴν παραστατικὴ ἀφήγηση, τὴν ἀξιόλογη εἰκονογράφηση καὶ τοὺς ἐποπτικούς πίνακες, ἡ ἀρχικὴ ἐντύπωση πού δίνει ὁ ὄγκος τοῦ ἔργου αἶρεται καὶ ἡ συγγραφὴ καθίσταται εὐχρηστὴ καὶ λειτουργικὴ. Καθὼς μάλιστα δὲν ὑπῆρξε ἔργο ἀνάλο-

γο —μέχρι τώρα— στὰ ἑλληνικά, εἶναι αὐτονόητο ὅτι θ' ἀποτελέσει βιβλίο «ἀναφορᾶς» καὶ θὰ ἐπηρεάσει ὡς ἐκ τούτου τὴ σχέση μας με τοὺς ἀρχαίους μύθους. Μακάρι ν' ἀποτελέσει καὶ ἐρέθισμα γιὰ παραπέρα ἐνασχόληση... Τὸ ὄφελος εἶναι αὐτονόητο: «ἐκ τῶν μύθων ὠφελεῖσθαι τὸ γε ζητεῖν καὶ μὴ ἄργον τὴν διάνοιαν ἔχειν...».

Σταῦρος Τσιτσιρίδης

1. Βλ. καὶ W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*, Berkeley-London 1979, ἰδίως τὸ πρῶτο κεφάλαιο.
2. Ἄλλοῦ ἢ παραπομπὴ γίνεται χωρὶς ἀναφορά σὲ σελίδα καὶ ἐκδοτικό οἶκο καὶ ἄλλοῦ τὸ ἀντίθετο, ἄλλοῦ εἶναι φτωχότερη καὶ ἄλλοῦ συγκριτικὰ πλουσιότερη.
3. W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1977. Ἀγγλικὴ μετ. 1985. Τὸ βιβλίο μνημονεύεται πάντως στὸν 2ο τόμο.
4. α) *Βιβλιοθ.*, 3,179· β) Ἦσυχ. λ. «Χαρίδαι»· γ) Ἡροδ. 8, 44,2· Ἀριστοφ. Ὀρν. 193· Στραβ. *Γεωγρ.* 9,1,18.
5. *LSJ*, λ. «Κραναός».
6. Πρβλ. με ὅσα λέει ὁ Πλάτων (*Κριτίας* 112α) γιὰ τὸ ξεγύμνωμα τῆς γῆς ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ.
7. L. Preller-C.Robert, *Griechische Mythologie: II (Die griech. Heldensage)*, Berlin 1926, 150-53.
8. Βλ. J. Tambornino, *R-E XI*, (1922), 1570.
9. Γιὰ τίς ἐκδοχές τίς σχετικές με τίς συζῆγους καὶ τὰ παιδιὰ βλ. καὶ H. Herter, *R-E XXIII* (1959), 943-44.
10. Βλ. καὶ Herter, ὁ.π., 948-49. Στὸ Βιργίλιο κάνουν ἀναφορὰ ἄλλωστε καὶ σύντομα ἐγχειρίδια ὅπως τοῦ H.J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology*, London 1958, 144 καὶ τοῦ E. Tripp, *The Handbook of Greek Mythology*, London 1970, 502.
11. Ἐνῶ ἀναφέρονται πάρα πολλὰ, στὴν περίπτωση τοῦ Ἡροδότου, γιὰ τὸν Μενέλαο καὶ τὴν Ἑλένη, πληροφορίες ὅπως π.χ. γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Πρωτέα στὴν Αἴγυπτο παραλείπονται.
12. Βλ. Burkert, *Structures...*, 23· πρβλ. G.S. Kirk, *The Nature of Greek Myths*, Harmondsworth 1974, 20-29.
13. Παρεμπιπτόντως: προβληματικός εἶναι καὶ ὁ τρόπος παραπομπῆς στὸν Ἀπολλόδωρο, γιατί μπορεῖ ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Wagner νὰ εἶναι πιὸ φιλολογικὴ ἀπὸ τοῦ Frazer, εἶναι ὅμως καὶ πιὸ δυσεῦρετη. Ἐνας συνδυασμὸς τοῦ τύπου: 3(183)14,4 θὰ ἦταν πιὸ πρακτικός.
14. *The Gardens of Adonis*, trans. J. Lloyd, Sussex 1977 (α' γαλλικὴ ἐκδ. 1972).
15. I. Καμπέτσης, *Μινυάδες καὶ Προϊτίδες*, («Δωδώνη»: παραρτ. ἀρ. 3), Ἰωάννινα 1957, 27.

Στρογγυλή κουλτούρα

Νά βρίζουμε, λάβροι, στά καλλιπλάστικα στάδια, και νά μās τρώει μέσα μας βαθιά τό σαράκι τής «ψυχραιμίας-έν-γνώσει» και τής αντίθεαματικής μας συνείδησης.

Νά ταυτιζόμαστε, οί μαῦροι, μέ τόν κεντρικό κυνηγό και νά μās ενοχλεί ό δαίμων ό άγρυπνος τής άποστασιοποίησης.

Νά συμμετέχουμε, γαῦροι, στόν υπέρ τής ομάδας μας όμαδο, στόν κρότο και στά άσματα δηλαδή, και νά κρυφοκοιτάμε δίπλα μας μās και μās τσακώσει έκτονωνόμενους κάνας γνωστός και σύντροφος και ταπεινωθούμε.

Διανοούμενες τύψεις — μίζερεις άπολαύσεις. Ίδου, λοιπόν, ένδεκάς βαριά κι άσήκωτη, μέ δνόματα λαμπρυνθέντα σε στίβους άλλους, για νά μήν ντρεπόμαστε για τίς επιθυμίες μας:

Τερματοφύλακας ό *Σουμάχερ*, ό πατέρας του *Τό μικρό είναι όμορφο* (ή έστω ό *Χάραλντ* τής Κολονίας και τής *Έθνικης Γερμανίας*, τώρα που έγινε και συγγραφέας του πολύκροτου *Τελευταίου λακτίσματος*).

Άριστερός άμυντικός ό *Άντερσον*, ό Πέρνυ βέβαια κι όχι ό Βίβ τής Άρσεναλ. Δεξιός ό *Ένγκελς* τής Κολονίας, τριτεγγονός γνήσιος του Φρειδερίκου. Στόπερ ό *Δημητρόφ* του Έρμη Κύπρου, σπορα του παλαιού Γκεόργκι, αν θέλουμε νά μήν βάζουμε τά βόδια πριν από τό κάρο. Και λίμπερο ό πυρηνόκινητος *Γεφτουσένκο* τής Δυναμό Κιέβου, ξαδερφάκι του Έυγενίου του και ποιητή.

Στή μεσαία γραμμή (στή

βάση δηλαδή του έποικοδομήματος) τρεις σεσημασμένοι κεντριστές: *Ό Άντονίονι* (ό Τζιανκάρλο τής Φιορεντίνα, όχι ό Μικελάντζελο τής *Κόκκινης έρήμου*) για νά αλλάζει μέ κινηματογραφική ταχύτητα τό ρυθμό του παιχνιδιού. *Ό Πασκάλ* (όχι ό Βλάσιος άλλ' ό έτερος, ό Μιγκέλ τής Σαραγόσας) για νά δίνει βαθιά φιλοσοφημένες παλιές μαθηματικής ακρίβειας. Και ό *Μάρξ* (γόνος του Καρόλου που προσφέρει τίς υπηρεσίες του στην Α.Ε. Λεμεσού), ό όποιος θά μπορεί, ευκαιρίας δοθείσης, νά φέρνει την κατάσταση τά πάνω-κάτω, κεφάλι-πόδια, ή γνωστή ιστορία.

Και τέλος στην επίθεση: *Άριστέρα* ό βιητοόςος *Λούκατς* (του Διαγόρα Ρόδου), νά ζαλίζει τους αντιπάλους του με τίς μυθιστορηματικές του ντρίμπλες. Δεξιά ό *Λάκατος* (τό άστέρι τής Έθνικης Ρουμανίας, όχι ό Ίμρε) νά εξηγει επιστημολογικώς στον έχθρό άμυντικό τί έστί κόρνερ εν τω γίνεσθαι και γιατί πέναλτι ήσον τιμωρείν. Και φουνταριστός ό *Σώκρατες*, για τ' όνομα και για τή χάρη. Και για νά νοστιμεύει τό πράγμα με μία δόση Έλλάδα.

Μέ τέτοιους ένδεκα, μέ προπονητικό δίδυμο τους γνωστούς ποδοφιλόσοφους Μπράιαν Άλέφαντο και Νίκο Κλάφ, μέ πρώτη αλλαγή τον Νίκο Βαμβακούλα, δεύτερη τον βετεράνο Χρήστο Άρδίζογλου και σε περίπτωση αντιεξουσιαστικού συστήματος τον Βέλτσεφ (Δράμα), έ, ποιός πιά θά άφήνει τίς επιθυμίες του βορά στις ένοχές;

Θοδωράκης Μαντζάβελος

Ύπέρ βίντεο και παρτίδας

Κατατάραχτηκε ή Μικρή Όλανδέξα. Τρόμαξε ή Βλάχα. Σήκωσε ψηλά τά χέρια ό Μπαρμπα-Στάθης. Έσκυψε ταπεινά την κεφαλή του ό Μπαρμπα-Μπέν. Η Σόνυ πήρε άγκαλιά τή Σάννο και βάλθηκαν νά σκούζουν. Οί εισβολείς, άγριεμένοι, έκσφενδόνιζαν καταιγιστικά κέρματα και σάιτεαν κατάστηθα τους ήρωικούς άμυνόμενους ταμίες μέ χάρτονομίσματα.

Προλεταριακή άπαλλοτρίωση; Ά, μπά. Κατανάλωση. Και καταναλωτές. Καταναλωτές του μόνου μή καταναλώσιμου, του μόνου που μās ανάλωνει: του πολέμου. Του θανάτου δηλαδή. Διότι, κατ' άρχήν, καταναλωτές των ευκολων γιγαντοτίτων: *«Πύρ»*, *«Έπί σκοπόν»*, *«Πόλεμος»*, *«Στήν Πόλη»*, *«Στή Σμύρνη»*. Τό βράδυ, σε δλους του κινηματογράφου, σε δλες τίς ταινίες, δλες οί γυναίκες ήταν Τουρκάλες όριμες προς διακόρευση κι όλοι οί πρωταγωνιστές Έλληνες λεβέντες χειριστές φαλλοβόλων. Και τά συνθήματα αναλόγως φεμινιστικά.

Οί μισοί ψύχραιμοι (αῦτο που «άπλως τό ήξεραν») μέτραγαν ψήφους. Οί άλλοι μισοί, όσοι θεμελιώναν τή δική τους ψυχραιμία στην καχυποψία, τό χανει ρίξει στο τραγούδι: *«Είναι κεφάτοι γιατί ναι οί Βερόπουλοι»*.

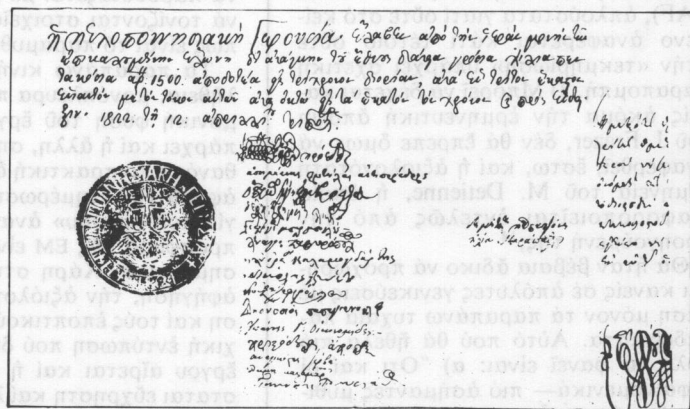
Ός και οί ιεράρχες παράτησαν τήν εν Άθηναις τουρεία και γύρισαν στις έδρες τους για νά τονώσουν, λέει, τό φρόνημα του δοκιμαζόμενου λαού. *«Όταν επέστρεψαν σε πέντε μέρες, νίψαν και πάλι τά χέρια τους, νά φύγει ό σο φρόνημα»* είχε άπομείνει, και ξανασκέφτηκαν τό πριν

και νυν και άεί σόμα τους, τον κορβανά. Γιατί, βέβαια, με τους χιτώνες εύκολα ξεμπερδεύει κανείς. Έτσι κι άλλως δέν είναι τής μόδας. Τί γίνεται όμως με τά στρέμματα και τους μισθούς και τ' αναθήματα; *Άνάθεμα... Άνάθεμα* στον Μαμμωνά και τί γλυκός που είναι. *Άγών*, ως έκ τούτου, ιερός. Μέ κεριά και λιβάνια. Μέ άφορισμούς και προκάτ-πλαστικούς έσταιρμένους. Και μέ τό λάβαρο τής *Άγίας Λαύρας*. Λές και τους άνήκει. Κι αυτό τό άνοικείο, τό άνήθικο τής καηλείας τό χωνέψαμε. *Όπως* κοντεύουμε νά χωνέψουμε δλόκληρο ΠΑΣΟΚ. Τό έτερον ήμισυ δηλαδή τής Έκκλησίας. Δύο μισά που άπαρτιώνουν όμοσσιως και άδιαπέρτως τό ίδιο δλον: τήν Έξουσία.

Περί πάρτης λοιπόν. *Όπως* τό λένε και τά γραπτά που επιμένουν. *Ίδου* ένα, πιστήριο για τό ποιός κατ' άρχήν και πόσο χειροπιαστά κέρδισε από τή «συγκλονιστική συνάντηση Έλληνισμού — Χριστιανισμού». Για κοινό *χρεόγραφο* πρόκειται. Μέ δανειστή τήν Έκκλησία και δανειζόμενο τήν Έπανάσταση του '21. *Άπλα* πράγματα: *«Η Πελοποννησιακή Γερουσία έλαβε από τήν ιεράν μονήν τήν άποκαλούμένην Έλώνη δι' ανάγκην του έθνους γρόσια χίλια πεντακόσια άποδοτέα εις τρίχρον διορίαν, ανά εν τρίτον εκαστον μέ τον τόκον αυτών άνά όκτώ εις τά εκατόν τον χρόνον. Τρίπολις, 12 Άπριλίου 1822»*.

Προπαντός τό κεφάλαιο, οί τόκοι και τό κέρδος. Ποιός νοιάζεται για τίς μερίδες του Παράδεισου;

Παντελής Μπουκάλας

"Όταν ο δαίμων φωτογραφίζει

Δέν χορταίνει με φωνήεντα καί σύμφωνα ο δαίμων ο έπάρατος. Πολύ τ' άρέσει νά χώνει τήν ουρίτσα του καί στίς φωτογραφίες. Γιά νά μās αναγκάζει νά γελάσουμε, σέ καιρούς δύσθυμους. Καί γιά νά μās θυμίζει τήν άνοιξη καί τή γοητεία τής άσυμφωνίας: μεταξύ λεζάντας καί φωτογραφίας, σοβαρότητας καί σοβαροφάνειας, είναι καί φαίνεσθαι κ.ο.κ.

Χαρίζουμε, λοιπόν, τούτη τή σελίδα σέ τρία μαρτυρικά κατορθώματά του, μήπως καί τόν ζορκίσουμε, γιατί κι εμείς συχνά σπένδουμε ύπέρ τής ...ευδαιμονίας του.

ΚΑΤΟΡΘΩΜΑ 1ο: Βίαιη άλλαγή φύλου. Δίκη χειρουργού εκ Καζαμπλάνκας, ο δαίμων μās περνάει άμερικανάρια καί κάνει γ υ ν α ί κ α τόν νταγλαρά Άμερικανό πεζοναύτη, φρουρό τής βάσης τής Νέας Μάκρης. Μουστάκια, μπράτσα καί τά λοιπά άρσενικά πιστοποιητικά ύποτάσσονται στίς άλλοτριωτικές διαθέσεις του. Δάκτυλος έθνικός; Πιθανότατα, άφου μάλιστα ή άλλαγή φύλου έπετεύχθη στό Έθνος, στίς 29 Μαρτίου.

ΚΑΤΟΡΘΩΜΑ 2ο (καί ποινικώς κολάσιμο): Ταύτιση τής πολιτικής μέ τό έκνομον. Στή Μεσημβρινή, στίς 17 Μαρτίου. "Όπου ο έθνικός (πάλι) ένθουσιασμός που έλκει

τήν καταγωγή του από τήν πιθανότητα νά αναδειχθεί πρόεδρος τών Η.Π.Α. ο συμπατριώτης μας, λέει, Μάικλ Δουκάκης, όδηγεί σέ άντικατάσταση δυό-τριών γραμμάτων. Τό άποτέλεσμα; Τό άξιωμα καταντάει άδίκημα.

Άντιεξουσιαστής, λοιπόν, ο δαίμων; Άλλιώς γιατί νά εξισώσει τήν έξουσία μέ τήν έκνομία;

ΚΑΤΟΡΘΩΜΑ 3ο: Ανατροπή τής οικολογικής ισορροπίας. Στό βασιλείο του Έλεύθερου Τύπου, στίς 3.3.87. Έδώ, στή λεζάντα δέν επισημαίνεται, ως είθισται, ή κεντρική φιγούρα τής φωτογραφίας, ο δήμαρχος δηλαδή τών Άθηνάϊων, αλλά ο γαϊδουράκος, έστω κι αν μόλις διασώζεται μπροστά στόν επίσημο όγκο.

"Η μήπως κάνουμε εμείς λάθος; Μήπως, δηλαδή, δάκτυλος μητσοτακικός έκμεταλλεύτηκε τήν ευκαιρία τής Άποκριάς καί απέδωσε στόν Έβερτ (εις μνήμην εκείνου του παλαιού: «οὐκ εἶ με καθεύδειν τό του Μιλτιάδου τρόπαιον») τό χαρακτηρισμό πού πρός τό παρόν άκούγεται μονάχα έντός τών νεοδημοκρατισμοῦ άδύτων;

Μέγας εἰ Δαίμων, ως εκ τούτων, καί θαυμαστά τά έργα σου.

Τ. Σιμπούρης

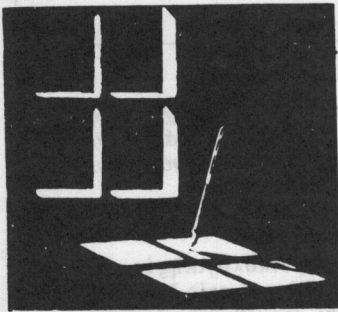
Μεζοναύτης φρουρός της πυλής στη Βάση

Στου Φιλοπάππου ο γαϊδουράκος της φωτογραφίας κέρδισε πολλά φιλικά χαιδέματα

εκλογικό του εκστρατεία Δεξιά στη φωτογραφία ο για το άδίκημα του κυβερν. Μ. Δουκάκης κατά την προ- για τής μετ'αποστάσης

ΟΤΑΝ Η ΕΛΛΕΙΨΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΚΑΘΙΣΤΑΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ

“Ανοιξη ’87. Έποχή συνεδρίων, συνδιασκέψεων, σχηματισμών, συγκροτήσεων, ανασυγκροτήσεων, συσπειρώσεων ομάδων και κομμάτων της Άριστερας. Τό «ένα και μοναδικό» ΚΚΕ έτοιμάζεται κι αυτό για τό 12ο συνέδριό του· για τίς θέσεις του ό προηγούμενος *Πολίτης* έδωσε μιά πρώτη γεύση...

Λίγες μέρες πρίν από τήν έθνική επέτειο τής 25ης Μαρτίου, χιλιάδες γιγαντοαφίσες του ΚΚΕ κατέκλυσαν τήν Αθήνα (κι όχι μόνο αυτήν, υπόθétω). Δίπλα σέ αφίσες παρόμοιων διαστάσεων πού διαφημίζουν καλσόν και τσιγάρα, μιά πού θυμίζει τήν αισθητική των «καλύτερων ήμερών του ΠΑΣΟΚ» μās ανακοινώνει ότι «ή γνώμη μας μετρά για τήν αλλαγή και τό σοσιαλισμό» και μās προτρέπει νά «συζητήσουμε μέ τούς κομμουνιστές». Μιά κοπέλα πού φοράει ένα σκούρο μονγκόμερι και ΚΟΚΚΙΝΟ κασκόλ (χρώμα πού δείχνει τήν κομμουνιστική της προέλευση) κι ένας άνδρας τής γενιάς των Λαμπράκηδων (μέ καμπαρντίνα—στύλ Άλαίν Ντελόν— και ΚΟΚΚΙΝΟ κασκόλ) συζητούν μέ μιά γυναίκα πού είναι ντυμένη στά γαλάζια, χρώμα πού προφανώς σηματοδοτεί τόν πολιτικό χώρο πού απευθύνεται (κύριε πρόεδρε τής Ν.Δ. προσοχή, υπάρχει οργανωμένο σχέδιο διάβρωσης του χώρου σας).

Η ΓΝΩΜΗ ΜΑΣ ΜΕΤΡΑ: ‘Η γνώμη μας μετρά σέ τί πράγμα; Μέ ποιόν τρόπο; Ακόμα και όταν δέν είμαστε τώως (βουλευτές, ύφυπουργοί, ύπουργοί) του ΠΑΣΟΚ ή νύν και τώως συνδικαλιστές τής πάλαι ποτέ κραταιάς ΠΑΣΚΕ; Ακόμα και αν για μās ό κομμουνισμός είναι ένα δραμα χωρίς καταναγκασμούς και ψυχιατρεία αλλά υπόθεση όλων και όχι κάποιων γραφεικρατών, μέ ΑΠΑΡΑΒΑΤΗ προϋπόθεση τήν ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ;

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΛΑΓΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ: ‘Η λέξη αλλαγή ξανά στό παλκοσένικο (οί παλιοί συνταίροι τείνουν ξανά χείρα βοήθειας. Δεκανίκια εις βάρος του λαού, λέμε έμεις). Όμως, για ποιόν «σοσιαλισμό» σύντροφοι;

Αυτόν τής ΕΣΣΔ και των άλλων χωρών του ύπαρκτου; Του Μεγίστου τής Αιθιοπίας ή μήπως του ΠΑΣΟΚ; Οί λέξεις «έλληνικός σοσιαλισμός» ακόμα και σήμερα δέν είναι δυνατόν νά άρθρωθούν από τούς «άνανεωτικούς» γκορμπατσοφικούς ή τούς «δογματικούς» μπρεζνιεφικούς.

Και ό υπότιτλος: ΣΥΖΗΤΗΣΤΕ ΜΕ ΤΟΥΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΕΣ. Τί νά πρωτοσυζητήσουμε; Για τήν εισβολή στό Άφγανιστάν, τά γεγονότα τής Ούγγαρίας, τήν καταστολή τής Άνοιξης τής Πράγας, τούς έγκλειστους αντιφρονούντες των ψυχιατρείων του ύπαρκτου, τήν οικογενειοκρατία τής Ρουμανίας, τίς πολεμικές έχθροπραξίες μεταξύ Βιετνάμ και Κίνας (μερικά διεθνή πού μάταια περιμένουν άπάντηση από τίς *Θέσεις*) ή για τά μασημένα λόγια σχετικά μέ τήν πυρηνική ενέργεια, τό Αιγαίο και τίς θέσεις τής ΕΣΣΔ, τήν προσκόλληση στή δικτατορία του προλεταριάτου, ακόμα και σήμερα, ή τήν άπόρριψη των κομμάτων όταν τήν έξουσία έχει ό λαός; (Βλ. συνέντευξη Γ. Φαράκου στήν ΕΡΤ-1).

Μήπως στίς ΚΟΒ όπου οί διαγραφές έχουν καταντήσει ρουτίνα για δσους βάζουν παρόμοια θέματα ή στους χώρους δουλειās, ειδικά στίς μέρες μας μετά τό σπάσιμο των άπεργιών σέ πολλούς κλάδους και τό σαμποτάρισμα τής ενότητας δημόσιου και ιδιωτικού τομέα εν όψει τής μοιρασιάς τής νέας διοίκησης στή ΓΣΕΕ πού μαγειρεύεται για τό τέλος του ’87; Άρα τό ζητούμενο δέν είναι ή συζήτηση, ό διάλογος, ή κριτική, ούτε κι ή γνώμη μας θά άκουστεί. Αυτό πού επιχειρούν είναι τό πέρασμα μιάς εικόνας του νέου-σύγχρονου κόμματος για τό στάμάτημα τής κατακύλας των ποσοστών του... Ίσως περάσαμε άνεπιστρεπτι από τήν εποχή των άφισών των σκυθρωπών εργατών-άγροτών-φοιτητών μέ τίς ύπερψωμένες γροθιές στήν εποχή των γλυκανάλατων μικρομεσαίων-φιλήσυχων-διαλλακτικών πολιτών. Τό μαρκετινγκ τής άπολιτικοποίησης μās άπειλεί *άμεσα* και *επικίνδυνα*. Τό έγχείρημα για τήν *άνανέωση τής Άριστερας* και τήν επιβίωσή της, αν κάποτε ήταν επικαιρο, σήμερα είναι ικανή και αναγκαία συνθήκη αν θέλουμε νά έλπίζουμε σέ «καλύτερες μέρες...», διαφορετικές άπ’ αυτές πού ζήσαμε μέ τή Ν.Δ. και τό ΠΑΣΟΚ όπως κι άπ’ αυτές πού όνειρεύονται «οί παρικοούντες τόν Περισσό».

Νικόλας Άναστασάτος

ΜΙΑ ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στό τεύχος 77(5) του *Πολίτη* δημοσιεύθηκε κείμενό μου μέ τίτλο «Οί νέοι, τό αύγό και τό πανεπιστήμιο» για τό όποιο, ως φέρων τήν ευθύνη, θά είχα νά προσθέσω όρισμένες έπεξηγήσεις και διορθώσεις.

Πρώτα λοιπόν στά «τεχνικά»: Στή σελίδα 25 (4 γραμμές πρίν τό τέλος τής τέταρτης στήλης) ό «δαίμων» κατεβρόχθισε τή φράση «Τί φταίνε οί νέοι; Φταίνε κατ’ άρχήν; Τί θά πεί “φταίνε”;».

Δεύτερον, μιά προσεκτικότερη και νηφαλιότερη εκτίμηση του κειμένου μέ έπεισε ότι όφείλω νά ξεκαθαρίσω μερικά επί τής ουσίας πράγματα. Και κατ’ άρχήν τό ότι ή άποκλειστική άναφορά στους νέους και τό θέμα τής συμμετοχής των φοιτητών στή διοίκηση των ΑΕΙ δέν έννοείται ως άλλοθι για τίς ευθύνες ενός καθηγητικού κατεστημένου στά κακώς κείμενα. Άπλως, στόχος του άρθρου ήταν ή υποστήριξη τής θέσης πώς οί σχέσεις άνάμεσα στους νέους και τό πανεπιστήμιο δέν φτιάχνονται in situ αλλά «μεταφέρονται» πλέον από ένα διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον. Επιπροσθέτως, άξονας τής έπιχειρηματολογίας ήταν τό ότι ή Άριστερά, αντί νά καταφεύγει έμμεσα ή άμεσα σέ τερτίπια του τύπου «χάσμα γενεών», θά πρέπει νά άναζητήσει τούς πολιτικούς και κοινωνικούς δρους πού επικαθορίζουν τό φαινόμενο τής «άδιαφορίας» και του «βολέματος».

Καταλαβαίνω ότι ό τόνος του άρθρου μπορεί νά έκανε τίς άπόψεις αυτές νά φαίνονται «όφσάιντ» σέ σχέση μέ μιά αντίληψη πού τελευταίως άναπτύσσει τίς αιχμές της τόσο άπέναντι στά φαινόμενα «φεουδαρχικών» ύποτροπών, όσο και άπέναντι στά ένδεχόμενα τεχνοκρατικών έκτροπών στο πανεπιστήμιο, αντίληψη πού μέ εκφράζει προσωπικά και για τήν όποία έχω έργαστεί. Άς δεχτεί ό καλόπιστος άναγνώστης τίς ειλικρινείς διαβεβαιώσεις μου περί του αντίθετου αν όντως συνέβη κάτι τέτοιο: είναι ή άδειξίότητα και τό «πάθος» πού συνεπάγεται ή (αυτο)κριτική μας μπροστά στο άκανθώδες πρόβλημα τής επανεκτίμησης του ρόλου του φοιτητικού κινήματος ό λόγος τής «ταραχής». Όμως, επιτρέψτε μου νά παρατηρήσω ότι εκεί άκριβώς μπορεί νά κρύβεται κάποιο κλειδί για ν’ άνοιξει ένας διάλογος. Καθήκον τής Άριστερας δέν είναι νά μεγαλοπιάνεται επιχειρώντας νά αναλύσει όλα τά φαινόμενα, αλλά νά προσπαθει νά άναμοχλεύει τά συγκεκριμένα προβλήματα μεθοδικά και ένα ένα.

Δυστυχώς ή εύτυχώς έπειτα, κάθε γραπτό φέρει μέσα του άνεξίτηλο τό Χρόνο του συγγραφέα του. Γι’ αυτό και θά έλεγα ότι στήν περίπτωση τά πολλά λόγια είναι εκ του πονηρού. ‘Η δική μας Άριστερά θά δείξει κάποτε όλα τά δόντια της. Κι εκεί θά φανεί ποιός είναι...λύκος και ποιός...φαφούτης. Γι’ αυτό δέν έχω τήν παραμικρότερη άμφιβολία.

Σπύρος Δ. Γεωργιάτος
Νέα Υόρκη, 24 Μαρτίου 1987